

תוכן

2.....	תקציר	א.
4.....	מבוא לספר והקדמה למאמר	ב.
4.....	מבוא לספר צוואות השבטים	ב.1.
7.....	מבוא למאמר: על המוסר הקדום	ב.2.
9.....	קדימות המוסר ומקורותיו, יחסית לתורת משה בסיני, והקבלות לנצרות	ג.
9.....	האם טעמי המצוות בתורת משה, הם הדרך להגיע למוסר ומידות הנפש?	ג.1.
11.....	מקורות תורת הצוואות שלפני מתן תורת משה בהר סיני: 'דרך ארץ קדמה לתורה'.	ג.2.
15.....	קרבת הנצרות לצוואות	ג.3.
18.....	אוניברסאליות מוסר הצוואות	ג.4.
19.....	יחס הצוואות לנכרים	ג.5.
21.....	המלחמה הפנימית-הרוחנית של האדם; מחוקי הטבע והגוף לרוחות השונות	ד.
21.....	עיקר המלחמה הפנימית של האדם: שכירת רוח ה' הטובה באדם, כנגד רוח בליעל-השטן	ד.1.
24.....	השפעת הרוחות-יצרים על האדם	ד.2.
26.....	מחוקי בריאת הטבע, הגוף והרוחות, לכלי הנפש והמידות	ד.3.
28.....	בין דואליזם ברוחות לערבוב והטעייה בין רוחות השגגה המגוונות, לדרך האמצע	ד.4.
31.....	דימיון ושוני; ניגודיות; צביעות	ה.
31.....	ניגודים במקומות שונים בצוואות:	ה.1.
32.....	הוראות בצוואות המנוגדות (לכאורה) להיגיון הישר:	ה.2.
33.....	מתשובה אישית על חטא להיגדי מוסר לרבים; עונשים	ו.
33.....	העיסוק בחטאי בני יעקב בניגוד לאיסור הקטרוג על מעשי האבות	ו.1.
33.....	התשובה במקורות קרובים	ו.2.
35.....	בין התשובה האישית לתשובה הכללית – שהיא הוראת הלקח לרבים	ו.3.
36.....	הצום כחלק מהליך התשובה הפרטית של בני יעקב	ו.4.
37.....	המסר המרכזי הנסתר של קבלת סבל, ייסורים וציפייה לה'גאולה	ו.5.
38.....	עונשים רק משמיים – היחס ליריב	ו.6.
40.....	האבחנה בין עונשי שמיים לנסיונות לעונשים עצמיים	ו.7.
41.....	החטא המרכזי בצוואות, השנאה, וחטאים שאינם מוזכרים בספר בראשית	ז.
41.....	שלושת החטאים שנפלים בנם בני ישראל, לפי צוואת לוי	ז.1.
41.....	החטא המרכזי – ניסיון הריגת יוסף ומכירתו, והעונש בעקבותיו	ז.2.

43.....	תכונות השנאה	3.ז
44.....	חטאים נוספים של בני יעקב בצוואות, ושאנים מוזכרים בספר בראשית	4.ז
	בחינה ולימוד מדרכי ההתמודדות של יוסף עם תלאותיו, ותגובות ראיות למעשים רעים	ח.
	45	נגד האדם
45.....	האם פעולות יעקב ויוסף מצדיקות את קנאת האחים עד למכירתו?	1.ח
47.....	התרחקותו הקיצונית של יוסף מביוש הבריות - משתיקה ועד שקר לבן לכיסוי עבירות.....	2.ח
50.....	משיב טובה תחת רעה	3.ח
51.....	מחשבה טובה ועצימת עיניים לרוע, אי-תוכחה, ויתור וסלחנות:	4.ח
55.....	חטא ראובן במשכב עם בלהה, והיגדי מוסר בנוגע להתרחקות מנשים וממיניות	ט.
55.....	סיבת החטא של ראובן במשכב עם בלהה	1.ט
57.....	התוצאה והעונש של ראובן מחטאו במודע, אך ללא התרעה	2.ט
59.....	התשובה הפרטית של ראובן על חטא המשכב עם בלהה	3.ט
60.....	התשובה הכללית ועצות המוסר לזהירות מזנות	4.ט
62.....	הכעס בצוואות שמעון דן וגד, ודרכי תיקונו	י.
62.....	מוקדי כעס או מריבות בספר בראשית	1.י
63.....	הכעס בספרות החכמה ובחז"ל	2.י
64.....	מקור הכעס בגוף; חטאים ורגשות שגורמים לכעס; השלכותיו	3.י
67.....	בין תאוות הבצע לבין חריצות עבודת האדמה לבין הזמן ללימוד	יא.
67.....	תאוות הבצע	1.יא
69.....	חלוקת הזמן: בין חריצות עמל כפיים לעבודת האדמה למול לימוד תורה וחכמה	2.יא
71.....	ברכת העושר	3.יא
72.....	סיכום ומסקנות	יב.
74.....	רשימה ביבליוגרפית	יג.
82.....	English Summary	יד.

מוסר ואתיקה, מידות הנפש, רוחות ומלאכים - בצוואות השבטים

לקריאת מאמר עדכני זה בפורמט וורד, לחץ [כאן](#).

1. תקציר

אף שהמקרא אינו מסתיר את חטאי גיבוריו, אינו מפרט לרוב את הליך התשובה (שכולל וידוי ודרישת מוסר מניעה להבא), ככל שעשו גיבוריו, ובפרט אינו מרחיב על היגדי מוסר סביב אותו חטא. לעומת

זאת, הצוואות פורסות תורת מוסר רחבה שאינה מצויה בסדר נושאי בספריות הקרובות לה, זולת ספר בן סירא, ששיטתו שונה. גיבורי המקרא הנבחרים משובחים למרות חטאיהם, ובספרויות בתר מקראיות נאסר הקטרוג על מעשי האבות. אף על פי כן, בני יעקב מעין מקטרגים על עצמם בתוך הליך הווידוי והתשובה האישי שעשו, וניכר שעדיין נזהרים לקטרג על אחיהם (בצוואותיהם).

הצוואות דורשות את היגדי המוסר כדרך ארץ שקדמה לתורת ישראל בהר סיני, דהיינו, תפיסת החוק (Nomos) בצוואות היא מנקודת מבטם של בני יעקב, כספר שנכתב טרם מתן התורה. בהתאמה לכך, ניכר כי רוב ההרחבות של הצוואות הן על נושאי מוסר או מצוות שהתורה לא הרחיבה בהן, אם כי אפשר שרוב טעמי המצוות בתורת משה, שלמרות שלרוב אינן מצוינות מפורשות, מכוונות את האדם למידות מוסריות כאלו. בעוד רבות ממצוות התורה ההלכתיות, לכאורה אינן מתאימות לאופי החיים המודרני בימינו, דווקא היגדי המוסר בצוואות רלבנטיים ותואמים, ועולים עם הרעיון של 'דרך ארץ קדמה לתורה'. המקורות לתורת המוסר בצוואות מגיעים מגילוי פנימי-אישי בהליך התשובה, או מקרבה לרמת נבואה, או ממסורת אבות – כאשר בני יעקב מזכירים היגדי מוסר שמסרו גם חנוך בן ירד ונינו נוח, וזאת טרם בחירת האבות ועם ישראל (יש לכך התאמה לספרים חיצוניים של קדמונים כאלו, שספריהם גם נמצאו או הוזכרו בין מגילות ים המלח).

אפשר שהקדימות וההתעלמות של הצוואות לתורת משה, רומזות שהן מכוונות למוסר אוניברסאלי, בדומה לספרים חיצוניים קרובים ושכאמור מצוטטים בצוואות – חנוך ונח. פועל יוצא לכך, הוא שבין הצוואות לברית החדשה יש מאפיינים דומים ביחסם (או היעדר יחסם) לתורת משה, בעיקר בתחום של המצוות המוסריות בין אדם לחברו. כך גם ייתכן והצוואות הן המקור לעיקרון שתי המצוות הגדולות בנצרות. עיקרון אהבת הרע מודגש בצוואות, תוך הרחבה בדוגמאות ויישום ביחס ליוסף שסלח לאחיו, וכך מבקשות הצוואות ללמד את הקורא - שעליו לסלוח לחטאי אחיו ורעיו. ההצבעה בצוואות שמוטב להקפיד על היחסים שבין אדם לחברו, לפני בין אדם למקום, בכך הן מסיטות את החשיבות של ההתנהלות המוסרית מכלפי שמייא, לכלפי בשר ודם. ייתכן שבכך הצוואות רומזות, שגם מי ששומר על מצוות בין אדם למקום, עלול לחטוא בחטאים גדולים.

היגדי המוסר שבצוואות קרובים להיגדי מוסר שבמקרא, ובפרט לספר משלי, בעוד תיאורי הסיפורים בצוואות - קרובים לספר היובלים. עם זאת, אמירות מוסר מטבען הן בעלות דמיון רב, וסגנון הצוואות בעל אלמנטים ייחודיים, במיוחד בכמות ואופי אזכורי מלאכים, רוחות ויצרים, המשפיעים בעוצמה רחבה על האדם. בשיא הכלים והעצות שהצוואות מביאות להתמודדות אישית, היא קבלת שכינת רוח ה' הטובה.

נוכח ההמלצות הרבות של היגדי מוסר בצוואות, מתבקשת השאלה כמה זמן לדידם של הצוואות, יש להקדיש ללימוד תורה ומוסר. אמנם הצוואות אינן עונות על כך תשובה מפורשת, ומחלקם נדמה שהתמימות הוא אופי חייהם המובנה, כאשר הקדישו את רוב יומם לעבודת כפיים מתישה. אחרים הדגישו את הוראת הלימוד כערך חשוב ומבורך, ובהמשך, מגילות קומראן כיתתיות כבר פירטו הלכות עם זמנים קצובים בעניין.

לדידם של הצוואות, הרוחות השונות יכולים לחדור לאיברי גוף האדם, לתכונות נפשו ונשמתו, למחשבותיו ורגשותיו, וכמובן להשפיע מהותית על אופיו והתנהגותו. המגמה היא שאם האדם יצליח לשלוט במוחו על מחשבות טהורות, אזי זהו התגברותו על רוחות הבליעל המשטינות. לדידן של הצוואות, אופן השפעת הרוחות כה רחב ועצום, עד שבהשוואה למגמה המקראית, הצוואות מציגות דרישות גבוהות של תכונות נפש להתמודד ולהיחלץ ממלתעות רוחות המשטמה, עד כי נדמה שההשפעה וההשגחה הישירה של האל נחלשת. עם זאת, ההדגשה לחילוץ ממלתעות רוחות הבליעל, היא באמצעות התקרבות לה', וזאת תוך שילוב תעצומות נפש של הקפדה על דרכי טהרה, תפילה וסיגוף, הן כדרך חיים, והן בשלב תשובה וקבלת העונש (שמפורט לראשונה לגבי בני יעקב).

להלן עיקרי הממצאים בנוגע לתכונות/מידות/יצרים:

חטא העריות/מיניות הוא החמור ביותר, המפיל מכובדים ממעמדם, ומאידיך יוסף קנה צדקתו בעמידה בניסיון כזה. ראשיתו מתאוות העיניים, והיין מגבירו. חטא הגאווה מתבטא במעשים, דברים או במחשבות, ובכוחו לנקום בהכשלה בחטא זנות (ואולי גם אחרים). אם מצליחים לשלוט במחשבה טהורה, כך רוח הבליעל לא יכול להסית את האדם, ואילו לנשים יש נטייה גדולה יותר בעניין בתחום זה. יש להמתין שה' ישלח לאדם את אשתו, ולייחד את המיניות להבאת ילדים.

שמעון גד ודן מפרטים את הרקע לחטאם בקנאתם ושנאתם את יוסף, ומסבירים כיצד היצר הרע השתלט על מחשבתם, והסית אותם להורגו. זהו היצר הרע ביותר בבני האדם. דאגה מביאה לכעס (ולכן אין לדאוג), וכעס מביא לשנאה, משתלט ומטעה את מחשבת האדם, מאבד את חוכמתו ומצדיק את צורת מחשבתו החלקית והשגויה.

הדרך להתמודד עם אלו היא אהבת הרע וסליחה על טעויות וחטאי החבר; אלו הדרכים האציליות של האדם. יש להרחיק מהלב את השנאה, לדבר בנעימות, להימנע מביוש הבריות גם בעבור סבל עצמי, ומותר לשקר לשם כך ('שקר לבן'). המחשבה הטהורה והטובה מובילה למעשים טובים, ואילו חטא במחשבה לא מחייב מעשה רע.

מחקרי חשוב כיוון שהוא מבצע מחקר מעמיק ומקיף בעניין המוסר בצוואות, וכולל מידע מסכם ונגיש על המוסר היהודי הקדום, שיכול להיות להשוואה ולעזר למחקרים קרובים.

2. מבוא לספר והקדמה למאמר

2.1. מבוא לספר צוואות השבטים

ספר צוואות השבטים (להלן יכונה בקיצור: "הצוואות") הוא ספר המרכז כל אחד מבני יעקב, המספר טרם מותם את עיקרי חייהם, דגשיהם המוסריים ונבואותיהם לאחרים הימים.¹ הצוואות נכלל בין

¹ לסיכום והסבר עדכני על הצוואות, ראו: [אשל, קומראן והספרות החיצונית](#), עמ' 580.

הספרים החיצוניים² שנמצאו גם במגילות קומראן, ושני קטעים מהספר (אף אם בגרסאות קדומות שלו) נמצאו בגניזת קהיר.³

כל צוואה מורכבת מיחידות דומות ומתבנית דומה, כאשר היחידות שחוזרות ברוב הצוואות הן: סיפור ההולדה והשם, סיפור חייו, התייחסות למכירת יוסף ואופיו הצדיק, דגשיו המוסריים, כיבוד לוי או יהודה, נבואות לאחרית הימים וקבורתו.⁴ החלק העיקרי הוא הלקח המוסרי האישי מתמצית חייו (למשל, רווח היחס לחטא מכירת יוסף ואזהרה כיצד להימנע מחטא דומה). הוראות המוסר לצאצאים בקטעים של ציווי המוריש פותחות באמירות כגון: 'ועתה שמעו אלי בני' (ראובן ב 1); 'ועתה בני' (ג 9); 'לכן בני אומר אני לכם' (ד 5); 'ועתה בני שמעוני והשמרו' (שמעון ג 1); 'ועתה אני מצווה אתכם' (לוי יד 1), ועוד. אפשר ללמוד מוסר גם מהסיפורים המתוארים, אך לאלו, ללא אמירה מפורשת של הסופר על טיבם, הפרשנות מגוונת עד סותרת. המבנה הכללי האחד והעקבי בצוואות (למעט חריגות שונות), מצביעים על עבודתו של יוצר אחד.

צוואות דומות לספר צוואות בני יעקב הנדון, היו גם בעמי קדם, ועיקרן כלל הנחלת המוסר לבנים.⁵ כך גם בספרים החיצוניים של ספרות בית שני (שאינם בין מגילות קומראן) ישנם כמה ספרי צוואות מוסר המשלבים אפוקליפטיקה, כגון: [צוואת אברהם](#), צוואת איוב, צוואת משה, דברי דויד האחרונים מהספר החיצוני [דברי גד החוזה](#) ח,⁶ [צוואת שלמה](#).⁷ אלו שונים בסגנונם מצוואות השבטים, וכן שונים מכמה ממגילות קומראן הקרובות לצוואות, כמו: דברי אנוש, ספר נח,⁸ חזונות עמרם, צוואת קהת ו**מגילה חיצונית לבראשית** (שבה סיפורי גיבורי בראשית בגוף ראשון). יש לציין כי בספר היובלים, [חנך](#) נח ושלוש האבות, מוסרים דגשי מוסר לצאצאיהם טרם מותם,⁹ וכן בדומה הצוואות מזכירות את המסורות שקיבלו מאבותיהם, ובעיקר מחנוך.¹⁰ כך גם בסיום שני חומשי התורה, נפטרים שני גיבורי התורה – יעקב אבינו בבראשית, ומשה רבינו בדברים, ושניהם מוסרים לבניהם/העם דרשות/ברכות ונבואות, שמהוות מעין צוואה מוסרית.

² להקדמה קצרה על הספרים החיצוניים למקרא, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 9-11. יש לציין כי מבין קרוב ל-100 ספרים חיצוניים מסוגים שונים, רק 7.5 ספרים אלו נמצאו בין מגילות קומראן: [חנך א](#) האתיופי (ללא [חנך ב](#) הסלאבי), כתב לוי הארמי, צוואת נפתלי, יובלים, [טוביה](#), תפילת מנשה, בן סירא. החצי הינו הספק לגבי שושנה 4Q551 ואיגרת ירמיהו (3- צוואות יעקב נוספות). לסקירת הספרים החיצוניים שבמגילות קומראן, ראו: [אשל, קומראן והספרות החיצונית](#), אך היא לא מנתה את תפילת מנשה ואיגרת ירמיהו.

³ קטעי הצוואות שנמצאו במגילות קומראן הן: צוואת לוי ונפתלי, בארמית ובעברית. ישנן הצעות שנמצאו קטעים זעירים גם מצוואות: יהודה בנימין ויוסף. קטעי הצוואות שנמצאו בגניזת קהיר הן: לסקירת נוסחי הצוואות ראו: [פריי, הצוואה](#); אפרתי, [עריכה בספר הצוואות](#), [הערת שוליים 3](#). קטעי חיבור לוי הארמי שנמצאו בקומראן ובגניזת קהיר, שונים בגרסתם מהצוואה שביוונית; למחקר בעניין, ראו: גרינפילד, חיבור לוי הארמי.
⁴ הלל, מבנה הצוואות, עמדה על תבנית צוואות השבטים.

⁵ אוספי הוראות מהמזרח הקדום, הן ממסופוטמיה והן ממצרים, מנוסחים כצוואות מוסריות של אב לבן או שיחות על ערש דווי בין האב ובין הבן הבכור, ואף על פי שהועתקו והופצו לציבור רחב יותר הם אינם יוצאים מחזקת דברי אב לבנו יוצא חלציו.

⁶ הטקסט הוא מעין צוואה מוסרית לחיזוק שמירת התורה, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 285.
⁷ למרות שם הספר, אין מדובר בצוואה.

⁸ [במגילה חיצונית לבראשית](#) ה 29 מצוין ['ספר נח'](#) (מארמית: 'כתב מלי נח'), ויש לו מסורות גם ביובלים יב, צוואת לוי וספר אסף הרופא. נח גם מסר ביובלים 20-39 צוואה מוסרית - שיחד עם בראשית ט 4-6, התגבשו בחז"ל ל"7 מצוות בני נח". ראו: [לביא, מצוות בני נח; סבתו, מצוות בני נח](#).

⁹ על צוואת נח ראו לעיל 'ספר נח'; אברהם אבינו בפרקים כ-כב; ביובלים מה 16 מצוין: 'ואת כול ספריו וספרי אבותיו, נתן ללוי בנו לשמרם ולחדשם לבניו עד היום הזה'; מיליק הציע שמגילה 4Q537 היא 'חזיונות יעקב' (ראו: דימנט, נושאים ארמיים מקומראן, עמ' 34). היובלים הינו גם הספר הקרוב ביותר לפרטי הסיפורים הכלליים בצוואות.
¹⁰ ראו: קראפט, סמכות חנוך בצוואות.

ברית דמשק ד 15 מצטטת כנראו קטע מצוואת לוי שלא שרד לידינו: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב', **ודיון בעניין יובא בהמשך**. נכדו של בן סירא (ששני קטעי פרקיו נמצאו במגילות קומראן)¹¹ תירגם את ספר סבו ליוונית, וציין: 'אבי הזקן ישוע נתן את נפשו עד מאוד למקרא התורה והנביאים **והספרים האחרים של האבות**, וכשקנה לו בהם מידה הגונה נמשך אף הוא לכתוב דבר הנוגע למוסר וחכמה, כדי שאוהבי תורה ישקדו אף על אלו ויוסיפו עוד יותר בחיים לפי התורה'. אין בידינו אלא לשער מהם אותם 'הספרים האחרים של האבות',¹² וההנחה שאלו (גם) צוואות השבטים, סבירה בעיניי.

לפני מציאתן של מגילות קומראן, הוצעו כמה הצעות למחברי הצוואות, אך נוכח הקדמת תיארוך הצוואות (או לפחות חלק מיצירתן) לכמה דורות לפני ימי היוסדה/פעולתה של עדת קומראן (שכן הם כבר ראו בטקסים אלו כקאנון מקודש, וציטטו מהם), ונוכח הוואקום ההיסטורגרי של הסופרים בלפחות אמצע ימי הבית השני, אין הצעות חדשות למחבר הצוואות.

אותנטיות, הצוואות חוברו במקום מותם – במצרים,¹³ ומועד חיבורן האוטנטי מתוארך למאה ה-17 לפנה"ס, ואילו רוב החוקרים מתארכים למאה ה-2 לפנה"ס,¹⁴ אך כדרכם של החוקרים, הם מתארכים את המגילות (והתנ"ך) מאוחר (על טעויותם אלו ראו פרק יד. **תיארוך המגילות וחלוקתן ל-5 קבוצות לפי תקופות** בספרי, ואחרונה אף פורסם מחקר פחמן 14 חדש עם בינה מלאכותית בשם 'חנוך', שמתארך 135 מגילות מוקדם משסברו עד כה). כאן טעותם די ברורה, שכן בברית דמשק ד' 15 מובא ציטוט של 'לוי בן יעקב', כך שמתחייב שלפחות כתב לוי הארמי חובר דורות לפני כן (שכן הוא הוכר כספר קאנוני לציטוט).

העותקים הראשונים שבידינו הם ממגילות קומראן, והם בעברית ובארמית,¹⁵ אך משום מה עדיין החוקרים על מתווכים לשונו המקורית של החיבור (עברית, ארמית או יוונית).

הצוואות שרדו בעשרה כתבי יד ביוונית (כתב היד הקדום ביותר מתוארך למאה העשירית לסה"נ), ומהם תורגמו הנוסח הארמני (נשתמר בתריסר כתבי יד, שהקדום בהם מן המאה העשירית לסה"נ)

¹¹ שלישי מתפילתו זו (נא 13-30) שובצה במגילת המזמורים (Psalmsa) 11Q5 כא 11 - כב 1. קטעים קטנים נוספים מספרו (ו 14-31) שרדו במגילת 18Q2. לההדרתם ראו: **קימרון, החיבורים העבריים ב**, עמ' 222. ספר בן סירא שרד ב-26 קטעי מגילה גם במצדה, כנראה ע"י חוג שקרוב לעדת קומראן. בנוסף, בן סירא נמצא ב-7 קטעי עותקים גם בגניזת קהיר. ייחוס בן סירא כקאנוני השתמר גם בחז"ל: "כדיכתיב" "משולש בכתובים" (ירושלמי ברכות ז ב, ומקבילות: ירושלמי נזיר ה ג; **בראשית רבה פצב**, קהלת רבה ז יא), **אם כי רוב ההתייחסות אליו היתה שלילית – כנראה בגלל שאריות מאבקים כיתתים מבית שני על רשות הכתיבה וקאנון ספרי הקודש, או כי בן סירא שיבח את חנוך ובני צדוק הכהנים (מד 16; נא 29). גרשון ברין (בין 4Q424 לבן-סירא, עמ' 265) הצביע על למעלה מעשרים מקבילות של לשונות וניבים במגילה 4Q424 לאלה שבספר בן סירא, והציע שמגילה זו הוצאה בחוגים קרובים לבית מדרשו של בן סירא.**

שמעון בן סירא חיבר ספרו (דומה למשלי, אך מאופיין בחטיבות נושאות וחדשות, וכך חלק מספרות החוכמה מקומראן) סמוך לתחילת המאה השנייה לפנה"ס (כנראה מעט לפני ייסוד עדת קומראן - ברית דמשק א 9-5), מכיל 51 פרקים, שהם מספר טיפולוגי של 50 פרקי הספר (כפרקי ספר היובלים), בתוספת פרק נא של תפילתו.

¹² יוספוס ציין לגבי הצדוקים, שהם מחשיבים רק את ההלכות הכתובות, ולא מסורת אבות שלא נכתבה בתורת משה (קדה"י יג' 298).

¹³ לדיון בעניין, ראו: בר-אילן, גד החוזה, עמ' 247.

¹⁴ ביקרמן, תיארוך הצוואות, טוען שהחיבור נכתב בתחילת המאה השנייה לפנה"ס (סביב 200-175 לפנה"ס), אך ייתכן שחלקים ממנו מבוססים על מסורות מוקדמות יותר מסוף המאה השלישית לפנה"ס.

¹⁵ לסקירת מצב המחקר בעניין זה והפניות למאמרים נוספים ראו: דה-יונגה והולנדר, צוואות, עמ' 27-29; אולריךסון, צוואות, עמ' 304-314.

והנוסח הסלוי (שמוכרים ממנו נוסח ארוך ונוסח קצר).¹⁶ בכך הצוואות הוא הספר החיצוני ששרד בכמות הרבה ביותר של גרסאות/עותקים בכנסיות הנוצריות, כשביניהם הבדלי נוסח משמעותיים יחסית,¹⁷ לצד נוסחיו המקוריים (אך החלקיים) בעברית ובארמית. אין במאמר זה בדיקה והשוואה של הנוסחים. מלבד הבדלי הגרסאות, ישנם גם כמה תרגומים (חוזרים) לעברית.

במחקר היה ויכוח עקרוני בשאלה אם החיבור בצורתו הנוכחית הוא יצירה יהודית או יצירה נוצרית, כלומר אם מדובר בחיבור יהודי שנוספו לו תוספות נוצריות, אשר ניתן להגדירן, או שמא מדובר ביצירה שעברה עריכה נוצרית רחבה, ושאי אפשר להפריד בין המסורות היהודיות הקדומות המשולבות בה ובין התוספות הנוצריות. עם מציאת מגילות קומראן אפשר להכריע ויכוח זה, מה גם שבספר [חנור](#) מו' 1-5 יש תיאור משיחי דומה.¹⁸ בכל אופן הספר נשמר בכנסיות הנוצריות כנראה הכי הרבה מבין הספרים החיצוניים, ושימושיו בספרות הנוצרית ניכרת, כאשר מקצתה תנוח במאמר זה.

הנוסח שהשתמשתי לציטוט במאמר זה, הוא של כהנא, הספרים החיצוניים,¹⁹ ואילו בנפתלי הבאתי כמה ציטוטים מהנוסח העברי, כפי שההדיר הרטום, וכן כמה מפירושו של הרטום, הספרים החיצוניים. אכנה בקיצור כל צוואה לפי ייחוסה לכן יעקב, ולא למחבר אנונימי, כפי שנוהגים חלק מהחוקרים.

2.2. מבוא למאמר: על המוסר הקדום

להלן אדון בכמה סוגיות מוסר הכרוכות בחטאים של בני יעקב, והמוזכרים בצוואות. הדיון מנתח את המקור, משווה למקורות נוספים בצוואות, וכן למקרא, מגילות קומראן, חז"ל, ומעט גם לספרות יוונית עתיקה ולנצרות.

המוסר בהגדרתו הרחבה (ואחת מהן), הוא הבחנה בין התנהגויות שנחשבות טובות, לבין אלה שנחשבות רעות. בדיון זה לא אדון במושג המוסר, אלא אתמקד ברוחות השונות, ותכונות מידות²⁰ הנפש – מאין הן נובעות ומהי השפעתן.

הצוואות דוגלות בגישה כי המצוות ניתנו לטובת הבריות (ולא סתם גזירות, כדעת האמורא רבי יוסי בר זבדא),²¹ ויש להחכים בהן כדי לשמור אותן בצורה נכונה (ולא שהן סתומות): 'כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפניו, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא

¹⁶ לסקירת נוסחי הצוואות ראו: [פריי, הצוואה](#); אפרתי, [גלות בספר הצוואות, הערת שוליים 3](#).

¹⁷ בעיקר בין הנוסח היווני לארמני, אך עיקרי הבדלי הנוסח נוגעים לנקודות נוצריות (שמרובות ביווני לעומת הארמני).

¹⁸ 'ושם ראיתי אחד אשר לו ראש הימים, וראשו לכן כצמר, עמו אחר שמראהו גבר (או אדם, איש) ופניו מלאים הדר כאחד המלאכים... וכן האדם אשר ראית יעיר את המלכים ואת התקיפים ממושבותיהם ואת בעלי השררה מכסאותיהם ויתיר את מתני החזקים וישבר את שני הרשעים'.

¹⁹ עמ' קמא-רטו, תורגם ע"י ישראל אוסטיריזר מיוונית שהוציא צ'ארלס ב-1908, ללא התוספות החשודות כנוצריות (עמ' קג). תרגום זה מונגש בכמה אתרים במרשתת (דעת, וויקיטקסט, ספריא).

²⁰ המונח "מידות" או "מידות הנפש" כנראה מאוחר, וכנראה מבטא את הטענה שלכל מידה יש מקום וכמות כלשהיא שראוי ונכון להשתמש בה, אך אין אמירה מעין זו בצוואות. המונח "מידות" במשמעות זו, מתורגם חזרה לעברית בצוואות יהודה כג ע"י הרטום, הספרים החיצוניים (אך לא [במהדורת ישראל אוסטיריזר שבכהנא, הספרים החיצוניים](#)).

²¹ ברכות לג ע"ב: 'מדותיו של הקדוש ברוך הוא ביטוי רחמים, ואינן אלא גזרות'; דברים לב' 47: 'כי לא דבר רק הוא מקם, כי הוא תיכם ונדבר הזה תאריכו ימים'. להרחבה ראו: רוס, למה לציית לקב"ה.

רצה לנפשו' (נפתלי א' 6, נוסח עברי מגניזת קהיר);²² כי גם מצוות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה.. ואתם בניי היו חכמים ונבונים באלוהים, כי ידעתם את דרך מצותיו ואת חוקי כל מעשה, למען יאהבכם יי' (נפתלי ח' 8, 10).

ניכר כי השפעת המידות (והרוחות) על נפש האדם היא דומיננטית וחזקה בכל היבט.²³ היא מציבה את האדם ברמת קדושה בפני האל, נותנת לו הכוונות לשלל מחשבותיו, דיבוריו ומעשיו, משליכה על יחסיו עם הבריות, בחיבורי האהבה מחד, ובתככים קשים מאידך. השפעה עצומה זו מורגשת על כל אדם במצבי חייו השונים, בביטחון העצמי, בהרגשותיו ובהרהורי ליבו. התמורות העולות מהבנת השפעת המידות (והרוחות) על נפש האדם, מקנות לו חוכמת חיים וברכות רבות: 'ועתה בניי, ספר מוסר חכמה למדו את בניכם, ותהיה החכמה עמכם לכבוד עולם; אשר למד חכמה וכבוד היא בו' (לוי ה' 88-89).²⁴ בדומה למשלי,²⁵ חכמה זו מתמקדת בחוכמת מוסר, בעוד למשל חוכמת יוסף, דויד²⁶ ושלמה נלמדות מהאופן בו הם פותרים חלום משפט או חידה, ובחז"ל מתאפיינת בכמות הידע או בחריפות הפלפול.²⁷

ניתן לומר, כי השפעת הרוחות והיצרים על האדם מלמדת את פירוט האופן של הנהגת ה' על בראיו האנושיים, ומרחיבה את הביטוי 'השגחת השם', באופן שמקנה לאדם ידע לבחירה בהתמודדות המגוונת מול המלאכים והיצרים.

רוב המחקר על הצוואות עסק באסכטולוגיה, מבנה והקשר לנצרות, ומיעוטו עסק באתיקה שבצוואות, על אף שזהו נושאו המרכזי. אשרמן הבחין לראשונה בצורות שונות של יחידות בצוואות, והצביע על 'סדר התיאור השלילי' (למשל ביהודה ד' 2-6), 'סדרת התיאור החיובי' (גד א' 5), 'סדרת תיאור שלילי מותנה' (דן יד' 3), 'הודאות בחוסר אשם' (זבולון א' 4), 'שירי הלל לישועה', 'סדרת אמירת חכמה מותנת', שירי פקודה ו'משפטיים נגדיים'.²⁸ על בסיס אלו, טען אשרמן שהצוואות נובעות מחוגי החכמה היהודית במאתיים השנים שלפני הספירה. הולנדר הציג את יוסף כמודל אתי.²⁹

יש לציין כי גם חלק ממצוות התורה הן כללי מוסר, וכן בחלק מהמצוות יש הוראות ישירות לבנייה ולתיקון של מידות הנפש, ובחלק ההשפעה היא עקיפה. היות ורוב הוראות המוסר הן מספרות

²² השו: 'וכך אמר להם הקב"ה לישראל, בניי אהוביי כלום חסרתי דבר שאבקש מכם? ומה אני מבקש מכם אלא שתהיו אוהבים זה את זה, ותהיו מכבדים זה את זה, ותהיו יראים זה מזה, ולא ימצא בכם עבירה וגזל ודבר מכוער. שלא תבואו לידי פסול לעולם' (אליהו רבא כח'). זוהי עמדה דתית רווחת: 'באין אלוהים – הכול מותר', ובלשון בראשית כ' 11: 'אִמְרָתִי רַק אֵין יִרְאֵת אֱלֹהִים בְּמָקוֹם הַזֶּה, וְהַרְגוּנִי'. להרחבה ראו: סטטמן ושגיא, תלות המוסר בדת.

²³ השו: 'החזק במוסר אל תרף, נצרה כי היא חייך' (משלי ד' 13).

²⁴ עמ' ה (ולא פרק ה) מקטע שנמצא בין קטעי הגניזה בקמברידג. פתגמים כאלו רווחים בתחילת ספר משלי (בפרט: 'אָרְךָ יָמִים בְּיַמִּינָה, בְּשִׁמְאוֹלָה עֶשֶׂר וְכָבוֹד' [ג' 16]) ובן סירא. בזכרונות של קסנופון, סוקרטס מזהה את הידע/הבנה (epistēmē) כטוב ביותר (megiston agathon) (וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9).

²⁵ בכמה פסוקים הראשונים של ספר משלי, החוכמה והמוסר מחוברים, וכן: 'לְמָה זֶה מְחִיר בְּיַד כְּסִיל לְקִנּוֹת חֲכָמָה, וְלֵב אֵין' (יז' 16).

²⁶ לפי דברי גד החוזה ד, דויד פותר משפט קשה שהביאו לפניו.

²⁷ למשל, הוריות יד ע"א: 'חד אמר: "סיני עדיף", וחד אמר: "עוקר הרים עדיף". בתקופה הרבנית האחרונה, יש דווקא אמירות החוזרות לדגש המוסרי, כגון: 'עיקר חיות האדם הוא להתחזק תמיד בשבירת המידות, ואם לאו למה לו חיים' (הגאון מווילנא, אבן שלמה, א' ב').

²⁸ אשרמן, מבנה האתיקה בצוואות (הדוקטורט בגרמנית אינו נגיש בספריות בארץ; סיכומו הובא בהולנדר ודה יונגה, צוואות השבטים, עמ' 41).

²⁹ הולנדר, יוסף כמודל אתי.

המוסר והחכמה המקראיים והחיצוניים, הן נמסרות מפי מחבר ידוע, ואינן ניתנות ישירות מפי האל, או דרך משה רבינו. ועדיין כך הם נחשבות למוסר אלוהי, אם כי כמעט אין בהן מצוות ברית ייחודיות לעם ישראל, אלא הן כאוניברסאליות. הנביאים הדגישו את המצוות המוסריות, וכן הסרת 'עורלה' בגוף, המסמלת קושי לשמיעת וקבלת המוסר.

במגילות קומראן יש ספרות חכמה שבה כמה יחידות על החכמה והמוסר.³⁰ יחידות מוסר בסגנון ספרותי אחר נמצאות בבן סירא.³¹

בספרות חז"ל מרוכזת אתיקה התנהגותית³² בעיקר במשנה 'פרקי אבות', ובמסכתות כמו דרך ארץ זוטא ורבה, כלה רבתי, ואילו ספרות מוסר (רבנית) מסודרת מתחילה רק בתקופת ימי הביניים. ספר היצירה הה שייך לכל חודש בשנה שנים עשר איברים, אותם כינה 'מנהיגים בנפש'. מתקופת חז"ל המאוחרת והרבנית, התרבו ספרי מוסר, צוואות מוסריות³³ ואגרות מוסר לקרובי משפחה, מהידועות שבהן: צוואת רבי אליעזר הגדול ('אורחות חיים'), אגרת הרמב"ן וצוואת יהודה החסיד. בתנועת החסידות מהמאה ה-17 ובתנועת המוסר של ישראל סלנט מהמאה ה-19, הודגשו עקרונות והלכות מוסר. בהשוואות של היגדי המוסר מהצוואות לספרות הרבנית, אתרכז בספרות חז"ל המוקדמת.

ספר הצוואות הוא הספר החיצוני ששרד בכמות הרבה ביותר של גרסאות בכנסיות הנוצריות, נוכח תרגומיו השונים, כשביניהם הבדלי נוסח משמעותיים יחסית,³⁴ לצד נוסחיו המקוריים (אך החלקיים) בעברית ובארמית. אין במאמר זה בדיקה והשוואה של הנוסחים. מלבד הבדלי הנוסח, ישנם הבדלים בתרגומים החוזרים לעברית. הנוסח שהשתמשתי לציטוט במאמר זה הוא של כהנא, הספרים החיצוניים.³⁵ אכנה בקיצור כל צוואה לפי ייחוסה לבן יעקב, ולא למחבר אנונימי, כפי שנוהגים חלק מהחוקרים.

3. קדימות המוסר ומקורותיו, יחסית לתורת משה בסיני, והקבלות לנצרות

3.1. האם טעמי המצוות בתורת משה, הם הדרך להגיע למוסר ומידות הנפש?

שאלה מקדימה בתחום היא – האם התורה ומצוותיה מקבילה למוסר, והאם היא כוללת ומקיפה את כל המוסר האלוהי, הטבעי והאנושי?

בהצגה הפוכה לכך, נשאל האם התורה מכירה בכך שיש מוסר חוץ-תורני? אם כן, מה מקורותיו? איך התורה מתייחסת אליו? האם הוא סותר או משלים את התורה?

³⁰ ראו: קיסטר, [ספרות החכמה בקומראן](#).

³¹ להלן עיקריהם לפי כותרות של [סגל בן סירא](#): ענוה (ג 22-16); בושה רעה ושאר מידות רעות (ד 21-36); אומץ וכיבוש הדיבור והיצר (ה 13 ו-3); גאווה (י 6-18); כבוד (י 20-יא 10); הנאת העולם הזה (יג 29-יד 22); היחס לרע (כב 33-31); מוסר פה (כג 23-9). ישנן עוד אמרות רבות על מידות הנפש בבן סירא, אך אינן בכותרות אלו.

³² בעוד שהצוואות עוסקים בשמירת המצוות, בהטפות למען אלו הנרפים בקיום החוק המקראי.

³³ בספרות חז"ל יש מעט צוואות כספרות (למעט צוואה כמסמך משפטי, ראו: אלון, מחקרים א, עמ' 320-328), ובימי הביניים ישנה פריחה של מחודשת של ספרות הצוואות, ראו: [פרידברג, בית עקד ספרים, ד, עמ' 1218](#); [אברהמס, צוואות](#).

³⁴ בעיקר בין הנוסח היווני לארמני, אך עיקרי הבדלי הנוסח נוגעים לנקודות נוצריות (שמרבות ביווני לעומת הארמני).

³⁵ תורגם ע"י ישראל אוסטרזיצר.

רבות האמירות בחז"ל על דרך ראויה שאינה הלכתית, כלפנים משורת הדין,³⁶ ואולי האמירה החריפה שמציינת את הסתירה בין המוסר להלכה, היא: 'לא חרבה ירושלים לא על שדנו בה דין תורה.. שהעמידו דיניהם על דין תורה, ולא עבדו לפנים משורת הדין' (בבא מציעא ל ע"ב).

אוטו טוען שיש הבדל בין מוסר נביאים המובן והגיוני לנו, לבין מוסר הכוהנים, שאינו ברור לנו דין, כיצד הוא משולב עם הטומאה והטהרה.³⁷

הנביאים המשילו את קושי העורף וסירוב העם לקבל המוסר (ו/או הוראות האל הנוספות), בתיאורי גוף שונים, כמו: 'לֵב הָאָבֶן';³⁸ 'עֲרְלוֹת לְבַבְכֶם'.³⁹

למרות חשיבות מידות המוסר המוזכרת לעיל, אין בתנ"ך, ואף לא בספרי מוסר כמו משלי, קהלת ואיוב, ריכוז מסודר של מידע על השפעות הרוחות והיצרים על האדם, והמלצות לבניית מידות נפשו, אלא המקרא מביאם בנקודות מפוזרות. גם בספרויות שביקשו להשלים את המקרא, כגון הברית החדשה וספרות חז"ל,⁴⁰ אין בהן רשימה סגורה או מסודרת של מידות המוסר והשפעת הרוחות על נפש האדם.⁴¹

מתבקשת השאלה – מדוע התנ"ך קיצר, או לא ריכז, את תורת מוסר ומידות הנפש באופן מסודר?

תשובה אפשרית לכך היא מהצוואות, שהן באות ללמד את העיקרון ש'דרך ארץ קדמה לתורה', דהיינו, שקומה ראשונה של המוסר הבסיסי (שמובא בהרחבה בצוואות) רלוונטית לכל אדם ודת, ואילו תורת משה היא קומה נוספת שכוללת בעיקר את הברית בין עם ישראל לאלוהיו, תוך העלאת רמת הקדושה במצוות שונות. מהלך זה ממשיך עם השלמות פרקי מוסר בתר-מקראיים, כמו בן סירא וספרות החכמה מקומראן.

תשובה אפשרית אחרת היא שתיקון המידות הוא חלק מהמצוות שבין אדם למקום, כפי שטוען נפתלי א 6 (נוסח עברי): 'ומה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה, אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפניו, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו'. לוי יג 6 ובנימין ה 4 מסיקים את תוצאת ההרגשות לפי טוב המעשים,⁴² וגם ספר

³⁶ וגם: 'למען תלך בדרך טובים' (בבא מציעא פג ע"א).

³⁷ אוטו, אתיקה תיאולוגית.

³⁸ יחזקאל לו 26.

³⁹ ירמיה ד 4, אך ביטוי זה מופיע כבר פעמיים בדברים י 17.

⁴⁰ שתי המשניות שעסקו במוסר ובמידות הן: פרקי אבות ודרך ארץ זוטא ורבה. בתקופת הגאונים חוברת מסכת כלה רבתי. דבריו המפורסמים של פנחס בן יאיר (סוטה ט טו) מציגים רשימה מעניינת אך רק בהיררכיה חיובית: 'תורה מביאה לידי זהירות זהירות מביאה לידי זריזות זריזות מביאה לידי נקיות נקיות מביאה לידי פרישות פרישות מביאה לידי טהרה טהרה מביאה לידי (חסידות) חסידות) מביאה לידי ענוה ענוה מביאה לידי יראת חטא יראת חטא מביאה לידי (קדושה קדושה) מביאה לידי רוח הקודש רוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים'. אמירה זו שימשה מקור בסיסי לכמה [ספרי מוסר רבניים](#) (הידוע שבהם: 'מסילת ישרים'), אך גם ביניהם יש רשימות וחלוקות שונות של המידות המוסריות.

⁴¹ קאנט, הדת בגבולות התבונה, עמ' 153, טען: 'הדת האמיתי, האחת והיחידה, אינה מכילה דבר זולת חוקים, זאת אומרת, אותם עיקרים מעשיים שאנו יכולים להיות מודעים להכרחיותם... שבהם אנו מודים.. באשר הם מתגלים לנו על-ידי התבונה הטהורה'.

⁴² לוי יג 6: 'זרעו טוב בנפשותיכם - ותמצאהו בחייכם, ואם רע תזרעו - רגז ועצב תקצרו'; בנימין ה 4: 'לא כבוד אנשים וקלונם יטו את היצר הטוב, וערמה וכזב וריב ודבה לא ידע, כי יי ישכן בו, ויאיר את נפשו, ויחדהו בכל בכל עת'.

החינוך טז מציין ש'אחרי הפעולות נמשכים הלבבות'.⁴³ גם חז"ל הציבו רמת תכונות שנצרכת להגיע לנבואה,⁴⁴ ולאורך הדורות, נימקו הוגים ופרשני המקרא, את טעמי המצוות בטיעונים מוסריים, אם כי בחז"ל יש גם דעה שאין טעם מוסרי למצוות,⁴⁵ ועל מצוות הגיוניות דרשו: 'למה לי קרא, סברא היא'.⁴⁶ בפרק הבא מובאת תשובה חיובית על כך שלפי הצוואות, ישנה תורת מוסר נוספת על המקרא, שמקורותיה מגוונים.

3.1.1. מצווה הבאה בעבירה: הבאת קורבן בתנאי של תיקון החטא

נביאי הנ"ך הדגישו את המצוות המוסריות שבין אדם לחברו,⁴⁷ בפרט יחסית למצוות הקרבת קורבנות, בכך שהטיפו נגד העלאת קורבן ללא תיקון החטא/פשע (שעליו מבוקשת הכפרה).⁴⁸ במצב כזה, הנביאים אף הגדירו את הקרבת הקורבנות כעבירה,⁴⁹ וכשהעם המשיך בשלו, גם הנבואות החמירו והטיפו אף נגד בית המקדש.⁵⁰

לכאורה, זבולון ז 2 מציג היתר של 'מצווה הבאה בעבירה': 'ראיתי איש בצרה ערם בקרה, ויכמרו רחמי עליו, ואגנוב בגד מבית אבי ואתנהו בסתר לאביו'. בנימין יא 1 מתאר שבאחרית הימים כינוי 'זאב' יקבל משמעות טובה, במקום גניבת הטרף.⁵¹

3.2. מקורות תורת הצוואות שלפני מתן תורת משה בהר סיני:⁵² 'דרך ארץ קדמה לתורה'

במאמר זה אכנה את כל תורת הצוואות, שעיקרה מוסר, בביטוי: 'תורת מוסר הצוואות'.⁵³ אך היות והצוואות מתייחסות לזמנן במצרים, טרם מתן תורת ישראל למשה בסיני,⁵⁴ בדומה לפתגם החז"לי:

⁴³ רבינו בחיי חילק את המצוות וידיעת הדת לשני חלקים: חובות האיברים וחובות הלבבות, כאשר חובות הלבבות הן חשובות ונפוצות אף יותר מחלק מהמצוות של חובות האיברים. מנגד, היו שסברו כי תיקון המידות אינו מכלל תרי"ג מצוות (רבי חיים ויטל הוא ממובילי דרך זו).

⁴⁴ 'אין הנבואה שורה אלא על חכם, גיבור, עשיר וענו' (נדרים לח), וכך גם אמרתו של פנחס בן יאיר החסיד (עבודה זרה כ ע"ב).

⁴⁵ ברכות לג ע"ב; מגילה כה ע"א: 'מפני שעושה מדותיו של הקדוש רחמים, ואינן אלא גזרות'.

⁴⁶ כתובות כב ע"א; בבא קמא מו ע"ב; נדה כה ע"א.

⁴⁷ ישנן עשרות נבואות כאלו, כגון: 'וְאִישׁ אֶת רַעְיוֹ אֶל תִּחַשְׁבוּ בְלִבְכֶם, וְשִׁבַּעַת שִׁקְרָאֵל תִּתְּהוּבוּ, כִּי אֶת כָּל אֱלֹהִים אֲשֶׁר שָׁנֵאתִי נָאִם יי' (זכריה ח 17); 'כִּי חֶסֶד חִפְצָתִי וְלֹא זָבַח, וְדַעַת אֱלֹהִים מַעֲלוֹת' (הושע ו 6).

⁴⁸ כגון: 'וְלֹא יֵשִׁיב אֵל לְבוֹ וְלֹא דַעַת וְלֹא תְבוּנָה לְאֹמֵר חֲצִיו שִׁרְפָתִי בְּמוֹ אִשׁ וְאֵף אֶפְיִתִי עַל גְּחֲלֵיו לֶחֶם אֶצְלָה בְּשָׂר וְאֶכֶל וְיִתְרוֹ לְתוֹעֵבָה אֶעֱשֶׂה לְבוֹל עֵץ אֶסְגִּיד' (ישעיהו מד 19).

⁴⁹ כמה דוגמאות מהנביאים: (שמ"א טו 22); (ישעיהו יו 2). גם חז"ל אסרו על שימוש בלולב גזול (סוכה ל'); 'לא תגנוב על מנת למיקט, לא תגנוב על מנת לשלם תשלומים כפל' (בבא מציעא סא ע"א).

⁵⁰ ירמיה ז 11: 'הַמַּעֲרַת פְּרִצִים הִיא הַבַּיִת הַזֶּה, אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו, בְּעֵינֵיכֶם גַּם אֲנִי הִנֵּה רֹאֵתִי נָאִם יי'; מלאכי א 10: 'מִי גַם בְּכֶם וְיִסְגְּרֵי דְלָתַיִם, וְלֹא תֵאִירוּ מִזְבְּחֵי חֲנָם'. במקור זה השתמשה גם עדת קומראן בגישתה נגד פולחן בית המקדש השני, שהיה טמא לדעתה בימיה: 'וכל אשר הובאו בברית לבלתי בוא אל המקדש להאיר מזבחו חנם, ויהיו מסגירי הדלת, אשר אמר אל - מי בכם יסגור דלתי ולא תאירו מזבחי חנם, אם לא ישמרו לעשות כפרוש התורה לקץ הרשע ולהבדל מבני השחת ולהנזר מהון הרשעה הטמא בנדר ובחרם ובהון המקדש' (ברית דמשק ו 16-11).

⁵¹ 'ולא אקרא עוד זאב יטרף בגלל גנבותיכם, כי אם עובד ה' ומחלק טרף לעושי טוב'.

⁵² תורת משה כוללת תורות שניתנו באוהל מועד וערבות מואב, אך לצורך נוחות ההשוואה, הכללתים בתורת הר סיני.

⁵³ יש להעיר כי המילה "מצוות" ו"צוואות" הן מאותו שורש, ומשמעות קרובה, וכן כך ראו הצוואות את עצמן, כמעין מצוות ה' התורה.

⁵⁴ סלינגרלנד (1986) פתח בטענה שתפיסת החוק (Nomos) בצוואות השבטים היא מנקודת מבטם של השבטים, באופן אותנטי שהספר נכתב טרם מתן תורה, כך שלא היה אמור להיות להם מידע אודות תרי"ג מצוות והחוק הרשמי שניתן במעמד קבלת התורה.

'דרך ארץ קדמה לתורה',⁵⁵ השאלה המתבקשת היא - מהי אותה תורה, ומהן אותן מצוות, במיוחד כאשר אשר ז 5 מנגידם למצוות בני האדם?⁵⁶

כשתים עשרה פעמים בצוואות ישנן הוראות לשמור על התורה ומצוות האל,⁵⁷ וחלקן מסבירות על מה יש לשמור: לוי יג 1 מציינן כיראו ותום לב;⁵⁸ זבולון ה 1 ובנימין ט 4 מתארן כחסד ורחמים גם לבע"ח;⁵⁹ דן ה 1 מסבירן לריחוק מהכעס ושנאת השקר;⁶⁰ נפתלי ח 7 מלמד ש'מצות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה', אשר הובא בהרחבה באשר א-ו;⁶¹ יוסף יט 9 מקשרן עם כיבוד לוי ויהודה,⁶² ובנימין ג 1 דורש ללכת בדרכי יוסף הטוב והקדוש.⁶³ מקורות אלו אינם מסכמים את כל הגדרת תורת ה' והמצוות, כיוון שהצוואות מגדיר את תורת האל גם מתוך חלוקת הטוב והרע בעולם,⁶⁴ וגם את רצון האל לתמימות.⁶⁵

מה הם המקורות של תורה ומצוות של תורת המוסר בצוואות?

⁵⁵ האמרה בלשונה זו אינה מופיעה במקורות, אלא: 'עשרים ושישה דורות קדמה דרך ארץ את התורה' (ויקרא רבה ט ג), וכן: 'לשמור את דרך זו דרך הארץ, מלמד שדרך ארץ קדמה לעץ החיים, ואין עץ אלא תורה, שנאמר עץ חיים היא' (ילקוט שמעוני בראשית ג רמז לד), וכן בתנא דבי אליהו א. שמות רבה ה 17: 'מלמד שהיו בידן מגילות שהיו משתעשעין בהן משבת לשבת לומר שהקב"ה גואלן'. להרחבה: קרוב, דרך ארץ קדמה לתורה.

⁵⁶ 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוע תפשעו בו, ולא תלכו בחקותי' כי אם במצוות בני האדם ותשחיתו ותרעו'.

⁵⁷ אזכורי המונח "תורה" (בחלקם לצד "מצוות") נוספות (מעבר לאלו הרשומים מעלה, הכוללים הסבר) בצוואות: ראובן ד 1: 'על כן אל תפנו בני אל יפי הנשים, ואל תפנו לבכם אל מעשיהן, והתהלכו בתם לבב ביראתי ובמעשים טובים, ובתורה תהיו עמלים ועל יד עדריכם, עד אשר יתן יי לכם אשה אשר ירצה הוא בה, למען לא תענו כאשר עניתי אנכי'; לוי יד 4: 'כי מה יעשו כל הגוים, אם בחשך ילכו בפשעכם ותבאנה קללות על שבתכם, והאור הנתן בתורה להאיר לכם ולכל איש אותו תחפצו לכבות, ותורו את המצות נגד חקי אלהים'; טז 2: 'ואת התורה תסירו ואת דברי הנביאים לאין תשימו בתהפוכות רשע, ואנשים צדיקים תרדפו ותמימים תשנאו ודברי אנשי אמת תשקצו'; נפתלי ח 7: 'כי גם מצות התורה שני פנים להן ובתבונה תמלאנה'; אשר ב 6: 'כל אשר יחמס את רעהו, יכעיס אלהים, וישבע לשוא באל עליון, ועל העני ירחם, את יי נותן התורה יתעב, ויכעיס ואביון יחיה'.

גם נביאי התנ"ך הזכירו פעמים רבות את ה"תורה" (הושע ד 6; ח 1; ח 12; עמוס ב 4; ישעיה א 10; ה 24; כד 5; 9; נא 7; ירמיה ב 8; ו 19; ח 8; ט 12; טז 11; כו 4; לב 23; מד 10; תהילים א 2; קיט), ולמול פעמים בודדות של "תורת משה" (מלאכי ג 22).

אזכורי המונח "מצוות" בצוואות: לוי 4-7: 'כי מה יעשו כל הגוים אם בחשך ילכו בפשעכם ותבאנה קללות על שבתכם והאור הנתן בתורה להאיר לכם ולכל-איש אותו תחפצו לכבות ותורו את המצות נגד חקי אלהים.. את קרבנותי יי תגזלו ומחלקיו תגנבו כל מבחר ובשאת נפש עם הזונות תאכלו; ואתם בכהנתכם תרהבו ותתנשאו על בני איש וגם נגד מצות אלהים תתרומומו'; ד ג 2: 'כי השונא יחטא גם לאלוהים, כי לא יחפוץ שמוע לדברי מצוותיו לאהוב את רעהו, ולא לאלוהים יחטא'; אשר ו 1, 3: 'ואתם בניי, שמרו גם אתם את מצותי יי, ולכו בישר פנים אחרי האמת; שמרו בני אתם את מצותי יי ואל תלכו אחרי הרע בחשבכם אותו לטוב ודרשו אחרי הטוב באמת ושמרוהו בכל מצותי יי, כי תשובו אליו ובו תרגעו'; יוסף יח 1: 'וכי תלכו גם אתם במצותי יי, ינשא יי אתכם בטוב לעולמים'; בנימין ט 6: 'כי את כל אלה נתנו לנו נחלה לאמר שמרו את מצותי יי עד אשר יגלה יי ישועתו לכל הגוים'.

⁵⁸ 'ועתה בני הנני מצוה אתכם, יראו את יי אלהיכם בכל לבבכם והתהלכו בתם לבבכם ככל מצותי'.

⁵⁹ זבולון ה 1: 'ועתה בני הנני מצוה אתכם אשר תשמרו את מצותי יי, ותרחמו איש על קרובו ותחוסו על כל לא רק על בני אדם, כי אם גם על כל חי אשר לא ידבר'; בנימין ט 4: 'אתם גמלו אמת איש את קרובו, ושמרו את חקותי יי ואת מצותי'.

⁶⁰ 'ועל כן בניי, שמרו את מצותי יי ואת תורתנו, נצרו וסורו מן הכעס ושנאו כזב, למען ישכן בקרבכם יי, ובליעל ינוס מכם'.

⁶¹ השו: הושע יד 10: 'מי חכם ויבן אלה נבון וידעם, כי ישירים דרכי ה', וצדיקים ילכו בהם ופושעים יקשלו בהם', וכן חלוקת זמני המעשים בקהלת ג 1-8: 'לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים'.

⁶² 'ואתם בניי שמרו את מצותי יי, וכבדו את לוי ואת יהודה, כי מזרעם יקום לכם אשר יציל את כל הגוים ואת ישראל'.

⁶³ 'ועתה בניי, אהבו גם אתם את יי אלהי השמים והארץ, ושמרו מצותיו ולכו בדרכי יוסף האיש הטוב והקדוש'; בנימין ט 10: 'כי את כל אלה נתנו לנו נחלה לאמר שמרו את מצותי יי עד אשר יגלה יי ישועתו לכל הגוים; ואתם בניי, אם תתהלכו בקדשה במצותי יי, עוד תשכנו אתי לבטח, וכל ישראל יקבץ אל יי'.

⁶⁴ כגון: אשר א-ה; בנימין ג 2; ו 1.

⁶⁵ כגון: 'ועתה בני שמעו אלי והתהלכו בתם לבבכם כי בו ראיתי את כל רצוני יי; איש תם לא ישאף הון מאכלי תאוה שונים, לא יחמד בגד מחלצות לא ירצה; ימים רבים לא יקוה לחיות והוא רק לרצון יי יחכה; ועל כן כל רוחות תענועים לא ימשלו בו כי לא יואיל הבט אל יפי הנשים למען אשר לא יחלל נפשו בתהפוכות רע; אין קנאה בעצותיו והכעש לא יעציב את נפשו ולא יענה את רוחו בתאוה נכזבה; והוא בתמת נפשו יתהלך, וכל דבר בישר לבבו יראה ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם לבל יראה בהפר איש את מצותי יי' (יששכר ד). השו: 'והמבינים זאת לא ינומו והאיזנו ללמוד את החכמה הזאת ונעמה לאוכליה ממאכלי תאוה' (חנוך פב 3). התמימות מודגשת בקדמונים: 'חנוך נמצא תמים, והתהלך עם יי ונלקח את דעת לדור ודור' (בן סירא מד 16); 'נח איש צדיק תמים ה'יה בדרתיו' (בראשית ו 9); 'ויהי אברהם.. ויאמר אליו אני אל שדי התהלך לפני ה'יה תמים' (יז 1).

3.2.1. למידה עצמית מתשובה אל ה', חקירת מצוות והדרך לאמת

גד ה 6-8 ושמעון ג 5 מציינים כי התשובה לה' היא שגילתה להם את תובתנותיהם: 'זאת הכרתי לאחרונה, אחרי אשר שבתי מחטאי אשר חטאתי ליוסף. כי התשובה אל אלוהים באמת תזרה כסילות',⁶⁶ ותפיץ חשק ותאיר את העיניים, ותיתן דעת לנפש ותנהל עצה לתשועה. וכל הדברים האלה אשר לא למדוהו בני איש,⁶⁷ אותם יכיר בשובו מדרכו; 'ועל כן עניתי שנתיים בצום נפשי, ואדע כי יגאל איש מקנאה ביראת אלהים'.

ראובן ג 8 מלמד שהשגת דעת אמת והבנת המצוות, היא זכות שנקנית רק בתנאי של מידות הנפש הנכונות: 'וככה יאסף כל נער כי יחשיך דעתו מאמת, ולא יבין בחקת יי, ולא ישמע למוסר אבותיו, כאשר סבלתי גם אני בנעוריי', וזאת לאחר שסקר את רוחות התווה והתעתועים. אשר ה' 4 מגלה כי חקירת המצוות היתה נר לרגליו: 'בכל אלה ניסיתי אני בימי חיי, ולא סרתי מאחרי אמת יי, ואת חוקי עליון חקרתי, כי בכל כחי הלכתי בישרי אחרי הטוב', אך אינו מרחיב כיצד חקר וגילה. מונח החקירה יכול להתפרש כבירור בנסתרות, תחום אפל שבו בעיקר איסורים, כגון בן סירא ג' 19-20 (צוטט בחגיגה יג ע"א): 'פלאות ממך אל תדרוש, ומכסה ממך אל תחקור. במה שהורשית התבונן, ואין לך עסק בנסתרות'.⁶⁸

אמנם בנ"ך מודגש העיקרון לדעת את ה'⁶⁹, אך רק ישעיה כט 13-14 הציב זאת כסיבה לאי-הבנת החכמה: 'ויאמר אדני, יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתיו כבדוני, ולבו רחוק ממני, ותהי יראתם אתי מצות אנשים מלמדה; לכן הנני יוסף להפליא את העם הזה הפלא ופלא, ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבניו תסתתר'. מדברים ו 18 נראו שהדרישה ה' היא שהאדם יחקור ויפעל: 'ועשית הישר והטוב בעיני ה', בדומה ל'הלכת בדרךיו' (דברים כח 9), ומטענתו של אברהם: 'השפט כל הארץ לא יעשה משפט', אפשר ללמוד שמשפט השמיים והארץ שווים, וביכולת האדם להבין זאת. במגילות החכמה בקומראן רווחת גישה זו: 'וברזי עד לא הבטתם, ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חכמה' (4Q300 קטע 1.א-ב ש' 2-3); 'רז נהיה דרוש והתבונן בכל דרכי אמת וכל שורשי עולה תביט ואז תדע מה מר לאיש ומה מתוק לגבר' (חוכמת רז נהיה, פרק ב [\[קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 156, ש' 14-15\]](#)); 'יומם ולילה הגה ברז נהיה ודרוש תמיד ואז תדע אמת ועול חכמה [ואול]ת'... בכל דרכיהם עם פקודתם לכול קצי עולם ופקודת עד ואז תדע בין [טו]ב ל[רע] כ[מעשי]הם] כיא אל הדעות סוד אמת וברז נהיה פרש את אושה ומעשיה... [בכול מ]עשיו אלה שחר תמיד והתבונן [בכנ]ל תוצאותמה ואז תדע בכבוד ע[נזו ע]ם רזי פלאו וגבורת מעשיו' (חוכמת רז נהיה א [\[קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 148, שורות 24-25, 25-27, 30-31\]](#)).

⁶⁶ אולי בניגוד לישעיה ה 13: 'לכן גלה עמי מבלי דעת'.
⁶⁷ גד אינו מציינ מי הם שלימדוהו, ובעיקר כיצד ניתן לדעת איזה היא תורת אמת. אפשר להניח שעיקר כוונתו לתורת הקדמונים בסעיף הקודם.
⁶⁸ להרחבה: צורף, נגלות ונסתרות.
⁶⁹ 'דע את אלהי אביך ועבדהו בלב שלם ובנפש חפצה' (דבה"א כח 9); 'ואותי יום יום ידרשון, ודעת דרכי יחפצון, כגוי אשר צדקה עשה ומשפט אלהיו לא עזב' (ישעיה נח 2); 'הבישו כי תועבה עשו, גם בוש לא יבושו גם הכלים לא ידעו' (ירמיהו ו 15).

זבולון י' 2 מציין שתורתו כנוספת על תורת האל: 'כי עוד אקום בתוכם כמושל בין בניו, ואגיל בתוך שבטי אשר ישמרו את תורת יי ואת מצות זבולון אביהם'.⁷⁰

3.2.2. ידיעות נסתרות בחוקי השמיים

לוי ה' 4 ואשר ז' 5 מציינים שקראו בלוחות האבות/שמיים, אך לא מפרטים איפה וכיצד.⁷¹ יוסף ב' 2 מספר שעמד בניסיונות, אך אינו מציין כיצד לדעת מתי האדם בניסיון (מתי סיימו ואיך עמד בו) לעומת מתי הוא נענש (או מתגמל): 'בעשרה ניסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי'. יש לציין כי למקצת בני יעקב היו התגלויות שמימיות (בעיקר ללוי),⁷² ולרובם חלומות נבואיים לאחרית הימים (איני דן בהם במסגרת מאמר זה).

זבולון ב' 9 מגלה שידיעותיו כוללות פרטים סיפוריים: 'כי מנע ה' את המים מעלות בהם למען יהיה מפלט ליוסף', אך אינו מגלה כיצד נודע לו זאת.

3.2.3. מחכמה בבריאה ועד לתורה

ההוראו העיקרית ללימוד חכמה מובאת בלוי יג'.⁷³ הוראות והמלצות לרכוש חכמה רווחים בספרויות הקרובות, וכאן אגע רק בהקשר של חכמה כשם נרדף לתורה, שכן הדיון נסוב על מהות תוכן התורה והמצוות של הצוואות, ומקורותיה.

לפי משלי ח' 22 ('מאז'),⁷⁴ לידת החכמה קדמה לבריאת העולם, ובמשלי ח' 27 מצוין: 'בִּהְכִּינוּ שְׁמַיִם, שָׁם אָנִי, בְּחֻקֹּי חוּג עַל פְּנֵי תְהוֹם'. איוב לח' 4 ממחיש את הטענה שהחכמה קדמה לבריאה, שכן לפיה ברא הבורא את היצירות ומערכות תפעוליהם.⁷⁵

גם בחנוך לט' 11 עולה ההתאמה למסורת שהחכמה קדמה לבריאה,⁷⁶ ובפרק מב' 2 מצוין שהחכמה ירדה מהשמיים, אך לא מצאה לה מקום בארץ, ולכן התיישבה עם המלאכים,⁷⁷ לעומת החמס שכן התמקם בארץ. לעומתו, בן סירא כד מעביר את החכמה מהבריאה⁷⁸ להנחלתה לעם ישראל

⁷⁰ במצוות אלו שלומדים בני יעקב מעצמם או מהתשובה, יש לכאורה סתירה לדברי אשר ז' 5, שכאמור מנגיד את מצוות האל למצוות בני האדם: 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוע תפשעו בו, ולא תלכו בחקות יי כי אם במצות בני האדם ותשחיתו ותרעו.

⁷¹ 'ואשמיד בעת ההיא את בני חמור, ככתוב בספר האבות/שמיים'; 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוע תפשעו בו, ולא תלכו בחקות יי כי אם במצות בני האדם ותשחיתו ותרעו. דבר דומה מציין בב' 10: 'וכאלה דבר אלהים גם על לוחות החקות'. הביטוי 'לוחות שמיים' מוזכר גם ביובילים ג' 10 (והשוו לל' 23).

⁷² גם יהודה טז' 4 מציין: 'אשר אמר לי אלהים', אך לא ברור כיצד נאמר לו (אם בחלום/נבואה/מסורת אביו?).
⁷³ היובילים מה' 16 מציין שיעקב: 'ואת כול ספריו וספרי אבותיו נתן ללוי בנו לשמרם ולחדשם לבניו עד היום הזה'. הולנדר, יוסף כמודל אתי, עמ' 59, מקשרת זאת לחוכמה היוונית.

⁷⁴ 'האל קִנְיֵי רֵאשִׁית דְרָכּוֹ, קִדְם מְפַעְלֵיִי מְאֹד'. השווא: ישעיהו טז' 13; מח' 7, ועוד.

⁷⁵ 'איפה היית בְּיַסְדֵי אֶרֶץ, הִגַּד אִם יִדְעַת בִּינָה'.

⁷⁶ 'ולפניו אין תכלה, הוא ידע עד לא נבראה תבל את אשר יהיה לעולם ומדור לדור'.

⁷⁷ 'החוכמה יצאה לשכון בין בני אדם, ולא מצאה לה משכן, ותשב לה החוכמה אל מקומה, ותשב בין המלאכים'. השווא: בראשית ג' 5: 'כִּי יָדַע אֱלֹהִים, כִּי בְיוֹם אֲכָלְכֶם מִמֶּנּוּ וְנִפְקַחוּ עֵינֵיכֶם, וְהִיִּיתֶם כְּאֱלֹהִים יֹדְעֵי טוֹב וָרָע'.

⁷⁸ בפסוקים 3-6 ו-10 מתואר מעשי החכמה בשלבי הבריאה. ייתכן שבהקבלה לבראשית א' 2: 'וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֶפֶת עַל פְּנֵי הַמַּיִם', הקרוב גם ללוגוס היווני. כמו איוב כד' 14, רק החוכמה יכולה להקיף את כל חוג השמים כשם שמקיף אותה אלוהים, והשווא: 'אלא שהרקיע העוטף את הארץ רק הוא אלוהי ומושל ביקום' (פטר שפר, 'ידופוביה, פרק 1, גירוש ממצרים, הקטאיוס איש אבדרה).

בירושלים.⁷⁹ מאידך, גם בחנוך צ 6, 29, 80 ובדומה בבן סירא לו (לג) 13-21,⁸¹ התורה המלאה מיוחסת לאחרית הימים. מכאן שיש הקבלה חלקית בין התורה לחכמה, כאשר התורה היא שיא החכמה, אך נסתרת ומתגלית בתקופות העולם.

3.2.4. טענת חוקי ה' (וידיעתם) נשענת על סדר נכון של היקום

על כך יורחב בהמשך בפרק: 'מחוקי בריאת הטבע, הגוף והרוחות, לכלי הנפש והמידות'.

3.2.5. יחס התורה למקורות ותוספות מוסר ומצוות הלכתיות:

מקורות ותוספות המוסר של צוואות השבטים מעלות את השאלה, האם הן תוספות לתורה, וזאת כאשר התורה אסרה על הוספת מצוות: (דברים ד' 2; יג' 1). מצד שני, ישנן הוראות מוסר רבות בספר משלי, ואלו כנראו אינן נחשבות מצוות או תוספות על התורה.

אלא שתוספות הלכתיות מובהקות (ולא מוסריות) מצויות בספר היובלים מצוות הלכתיות (כגון ??). אולי אפשר לפתור תוספות אלו, בכך שניתנו עד מתן תורה ולא אחריה. כאן נשאלת השאלה - מה קורה אם יש חידוש הלכתי מתבקש לאחר מעמד הר סיני, שראוי להיכתב בחוקות השמיים ולהישמר ע"י בני ישראל, האם אין חוק כזה מתנגד עם האיסור החוזר בדברים?

לעדת קומראן יש עשרות חוקים/נהלים הלכתיים נוספים על האמור בתורה, וכנראו הם מפורשות שחלקן את פירוט של מצוות התורה שהן עקרוניות ורחבות, וחלקן מצוות דרבן. כנראו בדרך זו נהגו גם חז"ל.

⁷⁹ בפסוק 9 מונחלת לעם ישראל, ובפסוקים 10-12 ו-25 למקדש בירושלים: 'ויאמר ביעקב שיכני, וישראל תירשי... במשכן קודש לפניו שרתי, ובכל בציון התיצבתי; בעיר אהובה כמוני נחתי, ובירושלים ממשלתי; בעיר אהובה כמוני נחתי, ובירושלים ממשלתי; ואשריש בעם נכבד, בחלק י נחלתו... הראשונים לא ידעו ערכה, והאחרונים לא ידעו תכליתה'. כך גם נרמז בדברים ד 6: 'ושמרתם ועשיתם כי הוא חקמתכם ובינתכם לעיני העמים, אשר ישמעון את כל החקים האלה, ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה'; ישעיה ב 3: 'פי מציון תצא תורה ודבר יי מירושלם'; ברוך ג 36-37: 'ויתנה ליעקב לבדו... אז על הארץ נראתה ובתוך אנשים התהלכה'; עבודה זרה ב ע"ב: 'שהחזירה הקב"ה [את התורה] על כל אומה ולשון ולא קבלוה עד שבא אצל ישראל וקבלוה'. דברים דומים מצוינים גם במדרש משלי (בובר) ח 22 וגם בבראשית רבה א ד (ובסדר קצת שונה בפסחים נד).

כנראה ההבדל בין חנוך לבן סירא נעוץ בזמן מתן תורה, שכן חנוך מיוחס לדור השביעי לאדם הראשון, והוא עצמו הראשון שהשיג חוכמה מדע וכתובה. עם זאת, חנוך מתאר את בית שני (צ 29) והחשמונאים (צ 9-16), ואף מציין 'תורת עולם' (צט 2).⁸⁰ 'הנה טלאים נולדו לצאן הלבנים, ויחלו לפקוח עיניהם ולראות ולקרא אל הצאן; הם צעקו אליהם ואלה לא האזינו אל דבריהם כי חרשים היו מאוד ועינים כהו מאוד מאוד'; 'ועיני כולם נפקחו, ויראו את הטוב ולא היה בתוכם איש אשר לא ראה'. עדת קומראן טוענת שהם זכו למימוש: 'ויבקשו את התורה וא[ת] המצוה בכול לבבם] ובכל נפשם, היי כמגששים ד[רך עינים התורה הולכת ומרב]ה אור ועיניהם כעיני ע[ז]ר עד אשר יפקחו וראו [כי אשמים הם' (306Q4, קטע 2, קימרון, החיבורים העבריים ג, עמ' 67); 'ויצמח מישראל ומאהרן שורש מטעת, לירוש את ארצו ולדשן בטוב אדמתו, ויבינו בעונם וידעו כי אנשים אשימים הם ויהיו כעורים וכימגששים דרך שנים עשרים' (ברית דמשק א 7-10 [קימרון, החיבורים העבריים א, עמ' 6]).

⁸¹ 'אסוף כל שבטי יעקב, ויתנחלו כימי קדם; רחם על עם נקרא בשמך, ישראל בכור כיניתה; רחם על קרית קדשך, ירושלים מכוון שבתך; מלא ציון את הודך, ומכבודך את היכלך; תן עדות למראש מעשיך, והקם חזון דבר בשמך; תן את פעלת קוויך, ונביאך יאמינו' (לפי כתב-יד מגניזת קהיר).

3.3. קרבת הנצרות לצוואות

תחילה ראוי להעיר שהנצרות קרובה לספרים החיצוניים בהיבטים שונים,⁸² ובפועל - באימוץ רוב הספרים החיצוניים לקאנון הנוצרי,⁸³ כפי שספר צוואות השבטים בעצמו מוגדר כספר חיצוני, ושרד בעיקר בנצרות. חלק מהחוקרים סברו שמחברי הספרים החיצוניים התנצרו,⁸⁴ אך מוטב להניח כי לא מחברי הספרים התחברו כי אם המחזיקים בספרים, המאוחרים למחברים. ככל שהמחקר על מגילות קומראן מתקדם, כך מתגלים יותר תחומים ונקודות שנושקים בין הנצרות למגילות קומראן.⁸⁵ ומאידך, העיצוב הסופי של הנצרות מנוגד לעדת קומראן, ומתבטא בשני הבדלים מרכזיים: הגעתו של המשיח, וביטול רוב המצוות המעשיות. בהקשר זה יש לציין את מגילת היסוד הכיתתית של עדת קומראן, ברית דמשק, שלמעשה שמה המקורי-עצמי אמור להיות 'הברית החדשה',⁸⁶ אלא שכינוי כותרת ספרותית זו **נתפס** כבר ע"י הנצרות (למרות) שנוסדה כ-200 שנה אחרי עדת קומראן, וזאת כיוון שברית דמשק הגיעה לידינו רק לפני כ-120 שנה בגניזת קהיר, ולאחר מכן התגלתה במערות קומראן. וכך, בעוד ברית דמשק ייסדה הלכות רבות בשמירה דקדקנית, תוך ייחוסן לתורת משה ונבואת מורי הצדק וחברים נבחרים נוספים, הנצרות, בשלבה המתקדם, לעומת זאת, ראתה את הברית החדשה כברית שברוח, בניגוד לברית הבשר של עם ישראל, ובתוך כך נטשה וביטלה את רוב המצוות המעשיות של תורת משה.

תוצאתה זו של הנצרות - ביטול רוב המצוות המעשיות הפרטניות מחד,⁸⁷ והתרכזות בהיגדי מוסר רחבים מאידך, מקרבת אותה לתורת מוסר הצוואות. בצוואות אין ריבוי מצוות מעשיות, ובפרט מעט מצוות של הברית שבין ישראל לקב"ה.⁸⁸ בכך שתיהן (הצוואות והנצרות) נחזות כמתמקדות בחלק של המצוות המוסריות בין אדם לחברו, ופחות בין אדם למקום, ובמילים אחרות, כמסיטות את החשיבות מכלפי שמייא, לכלפי בשר ודם.⁸⁹

⁸² על הקשר בין הספרים החיצוניים לנצרות, ראו: צ'ארלס, הפסאודואפיגרפיה של המקרא; **אאון, אפולוגטיות**. יהושע אפרון אף גורס שמגילות קומראן (כאשר בתוכן צוואות השבטים), הן תוצר של הכנסייה הנוצרית הראשונית, אך דעתו אינה מקובלת במחקר (אפרון, התהוות הכנסייה הנוצרית הראשונית).

⁸³ הנצרות (אבות הכנסייה) עד ימי אוגוסטינוס דחתה את **הספרים החיצוניים**, כנראה בגלל שתי סיבות: כי היהודים לא קבלו אותם; כי ישו והשליחים לא מצטטים מספרים אלו. אוריגנס, קירילוס ואתנסיוס אף יצאו נגד **הספרים החיצוניים**. **בועידת קרתגו** שיזם אוגוסטינוס ב-397 לספירה, הוכרזו שישה ספרים חיצוניים (ברוך בן נריה, **טוביה**, יהודית, חשמונאים א ב, חוכמת שלמה, בן סירא) כקדושים (בהשראה אלוהית, מכונים: דויטרו קנוניים [deutero = שניים], כלומר משניים בקדושתם), ומאז הנצרות הקתולית (וחלקית האורתודוקסית, והפרוטסטנטים בועידת טרנט ב-1534) שמרה על חלק מהספרים החיצוניים בקאנון הברית הישנה שלה. **בנצרות יש כ-120 ספרים נוצריים מהמאות הראשונות לספירה, שלא הוכרו כספרי קודש, ולפיכך לא נכנסו לברית החדשה.**

⁸⁴ אאון, אפולוגטיות.

⁸⁵ ראו: **שוורץ, קומראן והנצרות הקדומה**.

⁸⁶ על משקל ירמיה לא 30: 'הנה ימים באים נאם יי, וְכָרַתִּי אֶת בֵּית יִשְׂרָאֵל וְאֶת בֵּית יְהוּדָה בְּרִית חֲדָשָׁה'.

⁸⁷ כגון: מעשי השליחים כא 21; כהן, פרקים בתנאים, עמ' 108.

⁸⁸ אוסביוס לדוגמא, הקדיש פרק שלם בספרו: 'תולדות הכנסייה (4, 1), כדי להוכיח שתורתו של ישו אינה חדשה ואינה מוזרה, אלא מהווה תחיית האדיקות האמיתית של הצדיקים האדוקים הקדמונים: נח ו-3 האבות. גם יוסטינוס מרטיר ציין שהנצרות היא כמו האבות שלפני מתן התורה למשה (הדיאלוג אכן שרד, 45, 4). כאמור הצוואות גם הזכירות קדמונים אלו בצדיקותם ואף בתורתם.

⁸⁹ ראו במפורש: 'ומה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תהוה יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפני, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו' (צוואת נפתלי א 6, נוסח עברי). אוין, אתיקה, טוען כי הברית הישנה מודרכת לפי רצון האל, ואילו המוסר הכללי הולך לפי ההיגיון האנושי.

נוסף על כך את העובדה שצוינה לעיל תחילה - שהנצרות קיבלה ומשתמשת בספרי צוואות השבטים,⁹⁰ וכן גם בספר חנוך,⁹¹ שהוא המצוטט ביותר בצוואות. בהקשר זה יצוין כי רוב החוקרים סבורים שהנצרות ערכה קטעים בצוואות, בעיקר בהוספת קטעי משיחיות,⁹² אך מנגד קטעי משיחיות אלו מופיעים גם בחנוך מו 1-5,⁹³ ובכמה ממגילות קומראן.⁹⁴ גם תיאורי חזרה לארץ אחרי גלות שנייה בצוואות,⁹⁵ מופיעים בצורה דומה במגילות קומראן.⁹⁶

נקודה נוספת שמקרב את הנצרות לצוואות, היא העובדה שהנצרות קיבלה (ולעיתים שיכללה) פילוסופיות יוניות עתיקות, שחלקן קרובות לתורת מוסר הצוואות (חלקן הובאו במאמר זה).

ספר מוסר הקרוב לצוואות השבטים הוא בן סירא. אמנם תבניתו שונה מסגנון צוואה רוחנית-מוסרית, והוא דומה לספר משלי, תוך פיתוח חטיבות נושאות, אך עדיין לשון הצוואות הברור מכולם. גם בן סירא אומץ בחיק חלק מכנסיות הנצרות, וננטש ברוב קהילות ישראל.⁹⁷

לעדת קומראן מגילות ספרות חכמה (ומוסר) נוספות,⁹⁸ שלא שרדו מחוץ לקומראן. מגילות אלו אינן כיתתיות באופיין הלשוני והפולמוסי,⁹⁹ על אף ההנחה שחוברו ע"י חברי עדת קומראן. בכך הן שונות עד הפוכות מגישת עדת קומראן במגילותיה הכיתתיות, המתרחקת מרוב העם שחוטא בכך שאינו

⁹⁰ הצוואות אינן מוזכרות בברית החדשה, והראשון שמזכיר אותן הוא אב הכנסייה אוריגנס אדמנטיוס, במאה ה-3 לספירה. ⁹¹ ספר חנוך א' אף מצוטט בברית החדשה במכתב יהודה א' 14-15, אחיו למחצה של ישו: 'חנוך, השביעי מאדם, התנבא על האנשים האלה: 'ראו, האל בא עם אלפי אלפים מהקדושים שלו כדי לשפוט את כולם ולהרשיע את כל הרשעים במעשיהם הרעים שעשו בדרכים לא אלוהיות וכל המלים הקשות שהחוטאים דיברו כנגדו'.

⁹² על כך ראו: אפרתי, [גלות בספר הצוואות](#). אפרתי לא התייחס לעובדה שישנם קטעי משיחיות דומות בלוי יח', חנוך מו' ובעוד מגילות קומראן. כנגדו, ראו: קי, אתיקה בצוואות, עמ' 1.

⁹³ 'ושם ראיתי אחד אשר לו ראש הימים, וראשו לבן כצמר, עמו אחר שמראהו גבר (או אדם, איש) ופניו מלאים הדר כאחד המלאכים... ובן האדם אשר ראית יעיר את המלכים ואת התקפים ממושבותיהם ואת בעלי השררה מכסאותיהם ויתיר את מתני החזקים וישבר את שני הרשעים'. זהו תיאור דומה לדניאל ז' 13. תיאור המשיח מופיע גם בלט 6-7 וסב.

להרחבה: דימנט, [ספר המשלים \(חנוך החבשי לז-עא\) ועולם המחשבה של מגילות קומראן](#).

⁹⁴ [מגילת דברי דניאל 4Q Apocryphon of Daniel](#) (מכונת גם מגילת בן האל 246Q4); מגילת המשיחית 4Q521 4Q Messianic Apocalypse); המונח 'מקדש אדם בסרך היחד ח 5-10 ופולוריגליון ג 5 מוזכר 3 פעמים בברית החדשה; סבלו של בן האנוש כבן האל בקבלת חטאי העם בסוף מגילת הוודיות (קימרן, [החיבורים העבריים א](#), עמ' 108, שו 1-3): 'אני עם אלים אתחשב ומכוני בעדת קודש מי לבוז נחשב בי. מי נבזה כמוני מי עוד כמוני חדל אישים, ומי יסבול רע ידמה בי', מקביל לבנימין ג 8 (אינו מתורגם בתרגומיים [החוזרים] לעברית, כיוון שסברו שזהו תוספת נוצרית): 'ויאמר אליו עוד תקום בך נבואת השמיים על טלה ה', ומושיע העולם כי תמים ימסר [בעוון] פושעים וחרף מפשע [בחטא] אנשי רשע ימות בדם הברית, להושיע את הגויים ואת ישראל, ולהשמיד בליעל ואת כל משרתיו; לידת נח ללא משגל בתחילת ההיריון (חנוך א פרק קו 12-11) [ומגילה חיצונית לבראשית](#) (ב).

⁹⁵ אפרתי, [גלות בספר הצוואות](#).

⁹⁶ מגילות קומראן שמצינות את בניין המקדש השלישי: מגילת המקדש כט 7-10; היובלים א 17, 27; טוביה יד 5; טוביה יג 18-13.

⁹⁷ בן סירא אף זכה לכינוי בנצרות: Liber Ecclesiasticus ("ספר הכנסייה"). בן סירא הינו הספר היחיד שנמצא במגילות קומראן, במצדה ובגניזת קהיר. לפי עדות אבות כנסיות במאות 3-4 לספירה, ספר בן סירא היה בשימוש היהודים. חז"ל השתמשו רבות בספר בן סירא, אך רק בכ-13 אזכורים ציינו במפורש את שמו, כאשר במיעוטם ראוהו חשוב כמבין ה"כתובים"/"כדכתיב", ולעומת זאת גם אסרו/פסלו קריאתו.

⁹⁸ אלו מגילות קומראן המכונות 'רז נהיה'/מוסר למבין' [באנגלית: 4QInstruction] מורכבות מ-6 (קטעי) מגילות: 4Q415-418, 4Q423, 1Q26, ומגילות חוכמה/רזים/משכיל שונות (מגילות אלו מובאות במפוזר בקימרן, החיבורים העבריים [ב](#) ו**ג**, וסקירתם מובאת בהקדמה של [הרוויץ](#). [פירוש משלי](#), עמ' 77-85). יש להן מקבילות ודרשות דומות בספרות הכיתתית של מורה הצדק; ברית דמשק, הסרכים, הוודיות ומזמורים.

⁹⁹ מגילת 'רז נהיה'/מוסר למבין' כוללת המלצות חוכמה המכוונות למסגרות שונות, כמו בעלי נחלה, יחס לאשה, הלוואות, חכמת ידיים, שעקרונות מהווה ניגוד לכאורה לתיאורי שיתוף ההון והרכוש (והנזירות) של עדת קומראן והאיסיים. אין בספרות זו את רוב המוטיבים של הספרות הכיתתית (ארגון, פולמוס, מטבעות לשון, תקנות, אידאולוגיה ולוח שנה), [להרחבה ראו: דימנט. בין כתבים כיתתיים לכתבים לא כיתתיים](#).

מקבל את הלכותיה,¹⁰⁰ לצד תיאורי הקבוצות היריבות לה (דורשי החלקות, אפרים ומנשה, אנשי החושך והעוול).

לצוואות ולנצרות יש עיקרון משותף שמנוגד לעדת קומראן, וחלק לתנ"ך. הצוואות, זולת צוואת אשר, מורות על אהבת האדם באשר הוא אדם, קירובו וסליחה לחוטאים. בתנ"ך יש אמירות משני הצדדים, אך בספרי תהילים ומשלי, גוברת הוראת ההתרחקות מרשעות. זו מגיעה לשיאה בעדת קומראן, אשר מתפלמסת (בסתר) עם יריביה, מתרחקת מהם פיזית ורוחנית, עד להגדרה העצמית כאליטת ישראל האמיתית (והנכונה והקדושה).¹⁰¹

היחס לשונה ולשונא, מקשר ליחס לנכרים:

3.4. אוניברסאליות מוסר הצוואות

האם תורת המוסר בצוואות מיועדת רק לישראל או לכל העמים? העובדה שבספר בראשית ישנן תוכחות מוסריות רבות, הן מהאל והן מדמויות המקרא, מלמדת שהמקרא מייחס מוסר אוניברסלי וקדום למתן תורה,¹⁰² וזו טענתו של רייט - שהמוסר התנ"כי מיועד לכל העולם.¹⁰³ אילו בהסתכלות האוטנטית של הצוואות, טרם נוסד עם ישראל (אם כי בתקופתם כבר היה סוף המעבר ממשפחה רחבה לעם), וטרם תורת הר סיני, בה נכרתה הברית העיקרית בין עם ישראל לה', ולפיכך עולה הטענה, שהצוואות מייעדות את מוסרן לכל העמים. עוד אפשר להקביל את הצוואות לספרי חנוך ונח, שכפי שאלו מכוונות ומייעדות מפורשות לכל אדם ועמים (גם טרם היווסדות עם ישראל), כך גם הצוואות.

בהמשך לפרק לעיל: 'האם טעמי המצוות בתורת משה, הם הדרך להגיע למוסר ומידות הנפש?', יש לציין כי חלק ממצוות התורה הן גם כללי מוסר, וכן בחלק מהמצוות יש הוראות ישירות לבנייה ולתיקון של מידות הנפש, ובחלק ההשפעה היא עקיפה. היות ורוב הוראות המוסר הן מספרות המוסר והחכמה המקראיים והחיצוניים, הן נמסרות מפי מחבר ידוע, ואינן ניתנות ישירות מפי האל, או דרך משה רבינו. ולמרות זאת, עדיין הוראות המוסר המקראיות נחשבות למוסר אלוהי, אם כי כמעט אין בהן מצוות ברית ייחודיות לעם ישראל, אלא הן כאוניברסאליות. תומאס טוען שהתנ"ך

¹⁰⁰ מ"ת ד 7-8: '[ואתם יודעים ש]פרשנו מרוב הע[ם] ומכול טומאתם [ו]מהתערב בדברים האלה ומלבוא ע[מ]הם לגב אלה'.
¹⁰¹ פשר מלכיצדק 23-25 13Q11: 'כאשר כתוב עליו [אומר לצי]ון מלך אלוהיך (ישעיהו נב 7), [צי]ון ה[י]אה [עדת כול בני הצדק, המה] מקימ[ו] הברית, הסרים מלכת [בד]רך העם, ואל[ו]ן ה[י]ך הוֹאֵה [מלכי צדק... אשר יצי]ל[מה מ]י[ד] בליעל'; ברית דמשק ג 19-19 ד-2: 'ויבן להם בית נאמן בישראל, אשר לא עמד כמהו למלפנים ועד הנה, המחזיקים בו לחיי נצח, וכל כבוד אדם להם, הוא כאשר הקים אל להם ביד יחזקאל הנביא לומר "והפְּהִינִים הַלְוִיִּים וּבְנֵי צְדוֹק אֲשֶׁר שָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת מִקְדָּשִׁי בְּתוֹעוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵעַל" [יחזקאל מד 15].

שכן למרות שגם בחיבורי הכיתתיים המובהקים יש קטעי מוסר וחוכמה, אין בספרות החוכמה הקומראנית את עיקרון הפולמוס הדורש להפריד ולהתרחק מיריבי העדה, דבר שאין כלל בצוואות השבטים.

¹⁰² כך למשל אברהם אבינו מעלה שאלה מוסרית: 'וַיִּגַּשׁ אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר, הֲאֵף תִּסְפָּה צְדִיק עִם רָשָׁע' (בראשית יח 23), ובעניין מוסר מיני: 'אֲמַרְתִּי רַק אֵין יִרְאֵת אֱלֹהִים בְּמָקוֹם הַזֶּה, וְהָרְגוּנִי' (בראשית כ 11), וזאת לאחר עונש אלוהי של: 'וַיִּרְאוּ בְנֵי הָאֱלֹהִים אֶת בְּנוֹת הָאָדָם כִּי טוֹבוֹת הֵנָּה וַיִּקְחוּ לָהֶם נָשִׁים מִכָּל אֲשֶׁר בָּחָרוּ' (בראשית ו 2).
¹⁰³ רייט, אתיקה בברית הישנה.

מאופיין במוסר של ציות לאל, בעוד המוסר הכללי/אנושי, מאופיין בחיפוש אחר האושר והמימוש העצמי.¹⁰⁴ אוטו, חיזק טענה זו.¹⁰⁵

כאמור לעיל, הוצג הקשר ההדוק של תורת מוסר צוואות השבטים לשלושה מקורות: מצוות הקדמונים; חוקי הטבע והגוף; גילויי התשובה העצמיים של בני יעקב. כל אלו מצוות המכוונות לכל אדם ודת, ולא רק לצאצאי בני יעקב ועם ישראל.

מאידך, כפי שנראו בפרק שלהלן, הצוואות מביאות גם הוראות לשמירת מרחק וחיתון מנכרים, בדומה למצוות הברית בין עם ישראל לה'.

3.4.1. מרכזיות היראו לכל הבריות

צוואת נפתלי מביאה את סיבת ומרכזיות היראה: 'ומה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה, אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפניו, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו' (א 6, נוסח עברי מגניזת קהיר). **אלא שהמשך הקטע מחבר את חוסר היראו לכך שהצאצאים יחטאו בחטאים מהסוג של הברית בין הקב"ה לעם ישראל, וההקשר אינו ברור, שכן אפשר שעובדי אלילים יהיו מכבדים זה את זה, והרי זו אחת הטענות הרווחות נגד היהדות, שאינה מתירה חיתון בין עמים.** נפתלי ב 8 מסביר את תפקידי איברי הגוף, ולאחר מכן (בפס' 9) מסכם את מטרת הידיעה: 'ככה בניי יהיו כל מעשיכם בסדר לטוב, וליראו את האלהים'. בדומה, בדברים י 12 מצויינת מרכזיות היראו בעולמו של האדם.¹⁰⁶

לוי יג 7 מדגיש את שרידותה ואובדנה של היראה, ומחברה עם החכמה, כאשר שניהם, כמו ספרות המוסר המקראית, אינה כוללת ייחודיות לעם ישראל: 'אספו דעת ביראת יי, כי אם שבי יבא, וערים וארצות תכחדנה, וזהב וכסף וכל רכוש יאבדו, מאת החכם לא יבוז איש את החכמה, לולא עורון הפשע וקשי החטא'.

דברי גד החוזה ט' רג'-רה' מביא פירוט לתודעת היראה בדברי השכנוע של דויד המלך למלך צור לא להתגייר: 'לך אמור אל אחי אל חירם - כה אמר דוד אחיך, ירא את יי העושה שמים וארץ, את הים ואת היבשה את הלח את היבש את החום ואת הקור את הדומם ואת הצומח את החי ואת המדבר; את הגלגלים את הכימה ואת הכסיל את השמש והירח את הגשמי ואת הרוחני, את כוכבי לכת את החושים ואת הכל; כל אלה ברא ועשה בלי מה אל שדי יי שמו; ואם אתה עושה כן, ועשית את המצוות אשר נצטוו לבני נח אביכם, אזי טוב לך כל הימים'.

¹⁰⁴ תומאס, אתיקה נוצרית.

¹⁰⁵ אוטו, רצף.

¹⁰⁶ 'ועתה ישראל מה יי אלהיך שאל מעמך, כי אם ליראה את יי אלהיך, ללכת בכל דרכיו ולא הבה אתו ולעבד את יי אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך' (דברים י 12). אמירה מרכזית יש גם בקהלת יב 13: 'סוף דבר הפל נשמע, את האלהים ירא ואת מצותיו שמור, כי זה כל האדם', אך זו אינה מציינת את התועלת לבני האדם, אך רבים פתגמים כאלו במשלי א 7, ב 5, ט 10, טו 33, יט 23, כב 4, כג 17 (ותהילים לד 12).

3.5. יחס הצוואות לנכרים

רוב תורת המוסר בצוואות מכוונת רק לצאצאי בני יעקב, ובצורה רחבה, לעם ישראל. בכמה מקומות אף מודגשת ההפרדה וההבחנה, כגון: 'כי כאשר טהור השמש לפני ה' על הארץ, כן טהורים אתם, מאורות ישראל, מכל הגויים; ואם אתם תלכו בחושך ברשע, מה יעשו שאר הגויים החיים בעיוורון?' (צוואת לוי יד 3-4). כאמור בפרק האוניברסאליות, התנ"ך אמנם מכוון בעיקר לעם ישראל, אך ספרי המוסר והחכמה בו כאוניברסליים.

מאידך, אין בתורת מוסר הצוואות הוראות היבדלות מנכרים, כמו שמצוות כאלו מודגשות בתורת משה (ומשויכות למצוות הברית בין עם ישראל לאל).¹⁰⁷ במגילת קומראן קרובה, חזונות עמרם ב 7-6, מצוין: 'ועתה, בניי, היזהרו בירושה המסורה לכם ואשר נתנו לכם אבותיכם, ואל תתנו ירושתכם לנכרים ונחלתכם לזרים'.¹⁰⁸ כמה אזכורים בצוואות אף מלמדים שבני יעקב מצאו לנכון להתייחס בכבוד ומתן צדקה לנכרים: יוסף טז 6 נזהר שלא לבייש את הסריס הנכרי;¹⁰⁹ וכמו זבולון, נתן אוכל לעניין נכרים אף בגניבה מאביו.¹¹⁰ יוסף כ 5 אף מציין 'כי גם עם המצרים סבל כאיבר מהם, ויטב להם ויעזרם בכל מעשה ועיצה ודבר'.

בצוואות יש התייחסויות שונות לגבי הנכרים באחרית הימים, אך אין במאמר זו בחינת החזיונות ודברי אחרית הימים שבצוואות.¹¹¹

3.5.1. יחס הצוואות לחיתון עם נכרים

בני יעקב נמצאים בתקופת התווך שבין שושלת נבחרת לבין תקומת עם ישראל, עוד בטרם היו נשים ישראליות פנויות, ולפיכך, ספר בראשית דגל בחיתון עם משפחת אברהם אבינו מארם נהריים, והתנגד לחיתון עם הכנעניות.¹¹² דגש זה הורחב ביובלים, ובהקשר לאונס דינה, הובאה הוראה מפורשת נגד חיתון עם כל עם נכרי.¹¹³

בתורה יש היתר נשיאת אשה נכרית יפת תואר, שכנראו הליך אבלותה כולל גיורה (דברים כא 10-13). בספר דברי גד החוזה ג הובא היתר גיורה של מואבית ולא מואבי, הלכה שידועה גם בחז"ל.¹¹⁴

¹⁰⁷ התורה אוסרת על: 'ולא תלכו בקקת הגוי (ויקרא כ 23); 'ובקקתיהם לא תלכו' (ויקרא יח 3); 'ולא תדָרְשוּ שְׁלָמָם וְטוֹבָתָם עַד עוֹלָם' (עזרא ט 12), ובפרט לגבי סעודה משותפת עם גויים ובישוליהם: 'פֶּן תִּכְרַת בְּרִית לְיוֹשֵׁב הָאָרֶץ, וְזָנוּ אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶם וְזָבְחוּ לְאֱלֹהֵיהֶם, וְקָרָא לָךְ וְאָכַלְתָּ מִזִּבְחֹהוּ' (שמות לד 15); 'כֹּל דְּבַר אֲשֶׁר יֵבֵא בְּאֵשׁ תַּעֲבִירוּ בְּאֵשׁ... וְכָל אֲשֶׁר לֹא יֵבֵא בְּאֵשׁ תַּעֲבִירוּ בְּמַיִם' (במדבר לא 23); טוביה א 11 מציין איסור לחם הגויים.

¹⁰⁸ המקור בארמית: 'וכען, בני, אזהרו בירותתא די מ>ה>שלמא לכונ ודי יהבו לכונ אבהתכון ואל תתנו ירותתכון לנכראין ואחסנותכון לכילאין' (4QVisions of Amram, 4Q542, קטע 1, טור א, שורה 1 - טור ב, שורה 1).
¹⁰⁹ 'ואנכי ידעתי ואחריש, למען לא יכלם הסריס'.

¹¹⁰ זבולון ו 4: 'ומצידי נתתי לכל זר ברחמי עליו'; ז 2: 'ראיתי איש בצרה ערם בקרה, ויכמרו רחמי עליו, ואגנוב בגד מבית אבי ואתנהו בסתר לאביון'; יוסף ג 5: 'ואם לא היה אדוני בביתו, לא שתיתי יין, ושלשה ימים לקחתי אכלי, ואתן לעניים ולחולים'.

¹¹¹ ליחס הצוואות לנכרים באחרית הימים, ראו: יונג, הצוואות, עמ' 64.

¹¹² גם מצוות התורה בעניין: 'ולא תתחתן בם, בתך לא תתן לבנו, ובתו לא תקח לבנך' (דברים ז 3), מתייחסת ל-7 עמי כנען. ראה גם: מל"א יא 2; עזרא ט 12.

¹¹³ היובלים ל 5-17: 'וכי יהיה איש בישראל אשר ירצה לתת את בתו או את אחותו לכול איש מזרע הגויים, מות ימות'.
¹¹⁴ יבמות ח ג. להרחבה, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 167-172; [ורמן, ספר היובלים](#), עמ' 567-569.

לפי נפתלי א 9-12, מקורה של שושלת שפחות יעקב, מגיעה ממשפחה ארמית מיוחסת.¹¹⁵ לוי ט 10 מלמד לקחת אשה כשרה ולא נכרית,¹¹⁶ ומטיף נגד חיתון עם נכריות (יד 6).¹¹⁷ את בתו חיתן עם נכדו עמרם (יב 4),¹¹⁸ כפי שהיה מקובל ומצווה במקורות הקדמונים,¹¹⁹ והם אף נולדו באותו היום. יוסף יח 3 מציין לטובה את חיתונו עם אֶסְנַת בת פוֹטִי פֶרַע כֶּהֵן און,¹²⁰ באופן חריג ושאינו ברור.

שמעון ויהודה מספרים שחטאו בכך שנשאו כנעניות,¹²¹ כאשר שניהם תיקנו זאת בחיתון 'כשר' עם ארמית.¹²²

3.5.2. שתי המצוות הגדולות שצוינו במפורש בנצרות¹²³

מצוות אהבת הרע היא מצווה רחבה, הכוללת ומרמזת על מצוות רבות, כגון: רחמים וחמלה, חסד נתינה וצדקה, אהדה, סליחה, טוהר מיני.

בבשורה על פי מתי כב 36-40 מוזכרות שתי המצוות הגדולות: 'רבי, איזוהי המצווה הגדולה שבתורה?; השיב לו ישוע: "ואהבת את יי אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך"; זאת המצווה הגדולה והראשונה; השניה דומה לה: ואהבת לרעך כמוך; בשתי מצוות אלה תלויה כל התורה והנביאים'.

בצוואות ישנם אזכורים המזכירים אהבת ה' והרע באותו פסוק,¹²⁴ וכן אזכורים רבים בנפרד. חוקרים חלוקים בדעותיהם אם המקור לשתי המצוות הגדולות האלו בנצרות, הוא ממקורות יהודיים כמו

¹¹⁵ 'ואמי בלהה היתה בת רתי אחי דבורה מינקת רבקה, אשר נולדה ביום הולדת רחל; ויהי רתי ממשפחת אברהם, כשדי ירא אלהים חפשי ומזרע היחש; ויהי כאשר נפל בשבי ויקנהו לבן, ויתן לו את עדנה שפחתו לאשה ותלד בת ויקרא שמה זלפה, על שם העיר אשר בה נשבה; ואחרי כן ילדה לו את בלהה לאמר, נבהלה בתי כי אך נולדה ותתפש בשדי אמה ותבהל לינק'. ציון של נשים מפורט ביובלים לעומת בראשית. להרחבה ראו: בר-אילן, היחס לנשים.

¹¹⁶ 'ולכן קח לך בנעורייך אשה אשר אין בה מום, ולא חללה, ולא משבט הגוים הזרים'.

¹¹⁷ 'ואת בנות הגוים לנשים תקחו, והיה משכבכם בהן כסדום וכעמורה'.

¹¹⁸ 'ובארבע ותשעים שנה לחיי לקח לו עמרם את-יוכבד בתי לאשה כי ביום אחד נולדו הוא ובתי'.

¹¹⁹ במדבר לו 8: 'וְכָל בֵּית יִרְשָׁתְךָ נִחְלָה מִמֵּטוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לְאֶחָד מִמִּשְׁפַּחַת מִטֵּה אֲבִיהֶּ תִּהְיֶה לְאִשָּׁה, לְמַעַן יִרְשׁוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ נַחֲלַת אֲבֹתָיו'; שופטים א 13; מגילה חיצונית לבראשית ו 6-8: 'חוק עולם'; טוביה ד 12 נאמר: 'וראשית דבר תיקח לך אשה מזרע אבותיך, אל תיקח אשה נכריה אשר לא משבט אביך היא, כי בני נביאים אנחנו, זכר נא בני כי נח אברהם יצחק ויעקב אבותינו מעולם נשאו כולם נשים מקרב אחיהם ויבורכו בילדים וזרעם ירש ארץ'; תענית ל ע"ב; בבא בתרא קכא ע"א: 'הותרו שבטים לבא זה בזה'. להרחבה ראו: [אשל הנישואים במגילה החיצונית לבראשית](#).

¹²⁰ 'והנה ראיתם כי בעונתי ובארץ רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה, ויי נתנם לי לעבדים'. בראשית מא 45: 'וַיִּקְרָא פְרַעֲהַ שֵׁם יוֹסֵף צְפֹנָת פַּעֲנָח, וַיִּתֵּן לוֹ אֶת אֶסְנַת בַּת פּוֹטִי פֶרַע כֶּהֵן אֶן לְאִשָּׁה'. אין במקורות אלו ייחוסה של אסנת. הספר החיצוני 'יוסף ואסנת' מציין את חזרתה בתשובה של אסנת רק לאל השמיים היחיד, אך יש לספר זה סתירות עם הצוואות והיובלים.

¹²¹ יהודה ח 2: 'ויהי כאשר הלכתי אליו, וארא את בן שוע מלך עדלם, וידבר עמנו ויעש לנו משתה, ובחמי ויתן לי את בת שוע בתו לאשה'; יד 6: 'וכאשר שתיתי יין, לא הדרתי את מצות אלהים, ואקח אשה כנענית'.

¹²² יהודה י 1: 'אחר הדברים האלה, לקח לו ער בני את תמר מארם נהרים, בת ארם לו לאשה'. יובלים לד 20-21: 'ואחרי אבוד יוסף לקחו בני יעקב להם נשים: שם אשת ראובן אודה, ושם אשת שמעון אדבה הכנענית, ושם אשת לוי מלכה, מבנות ארם, מזרע בני תרח. ושם אשת יהודה בת שוע הכנענית. ושם אשת יששכר חזקה. ושם אשת זבולון נעמה, ושם אשת דן עגלה, ושם אשת נפתלי רצויה אשר מארם נהרים. ושם אשת גד מכה, ושם אשת אשר יונה. ושם אשת יוסף אסנת המצרית. ושם אשת בנימין יסכה; וישב שמעון ויקח אשה שניה, מארם נהרים כאחיו'.

¹²³ להרחבה ראו: [דה יונגה, שתי המצוות הגדולות](#).

¹²⁴ יששכר ה 2: 'ואהבו את יי ואיש את קרובו, ועל דל ועל חולה תחמלו'; ז 6: 'את יי אהבתי בכל כחי, וכן אהבתי כל איש יותר מבני'; דן ה 3: 'אהבו את יי כל ימי חייכם, ואיש את רעהו בלבב שלם'.

מהצוואות, **או ממקורות הלניסטיים**.¹²⁵ יש לציין כי גם המקרא אינו מפריד בין מצוות של אדם למקום ואדם לחברו.¹²⁶

בדברי גד החוזה ח קצג-קצד מובאת אמירה קרובה: 'כי אם אתם אוהבים את הנעשה, אות הוא שתאהבו להעושה; וגם מזה ומזה אל תנוח ידכם, אהבו את יי וגם את האדם, אז טוב לכם כל הימים'.

4. המלחמה הפנימית-הרוחנית של האדם; מחוקי הטבע והגוף לרוחות השונות

4.1. עיקר המלחמה הפנימית של האדם: שכנית רוח ה' הטובה באדם, כנגד רוח בליעל-השטן

מטרת ופסגת האדם לפי הצוואות, היא שרוח האל הטובה תשכון באדם הטוב,¹²⁷ במקום שיהיו בו, או חלילה - אפילו ישלטו בו, רוחות רעות: 'ואתם בניי אל תהיו כמוהם, בעלי שני פנים לטוב ולרע, כי רק בטוב תדבקו - למען ישכן בו אלהים, ובני אדם ידרשהו' (אשר ג' 1). כך גם מסכם דן ה' 1 את שמירת כל התורה והמצוות: 'ועל כן בניי, שמרו את מצות יי ואת תורתו, נצרו וסורו מן הכעס, ושנאו כזב - למען ישכן בקרבכם יי ובליעל ינוס מכם'. זו פרשנות מקובלת גם לוויקרא יט' 2: 'דבר אל כל עדת בני ישראל, ואמרת אליהם - קדשים תהיו, כי קדוש אני יי אלהיכם', בתאימות עם שמות כה' 8: 'ועשו לי מקדש, ושכנתי בתוכם'.

בנימין ודן מרחיבים על יוסף כאיש הטוב,¹²⁸ אך שניהם ללא צירוף ביטוי ששוכנת בו רוח האל. גם בן סירא מזכירו לחיוב, וכן כינויו בזהר: 'יוסף הצדיק'.¹²⁹

יתכן ועדת קומראן אף טענה שהמקדש הוא בתוך האדם: 'ויאמר לבנות לוא מקדש אדם, להיות מקטירים בוא לוא לפני מעשי תורה',¹³⁰ לצד טענתם ששכנו עם 'מלאכי הקודש בעצתם'.¹³¹ סוקרטס טען ש'הרוח הטובה' (eudaimonia) הוא המצב הטוב ביותר (קרטיסטון) בחיים; דמוקריטוס גרס שהנשמה היא מקום מגוריו של האלוהים; אפלטון כתב שעלינו 'להדמות לאל ככל האפשר ע"י כך שנעשה את הטוב'.¹³²

מתבקשת השאלה: כיצד (לפי הצוואות) משיגים את שכנית רוח האל הטובה באדם?

לפי זבולון ח' 1-2 ושמעון ד' 4: 'ועל כן בניי, יכמרו נא רחמיכם על כל איש בחנינה - למען יחנכם יי וירחם עליכם. כי באחרית הימים ישלח אלהים את רחמיו על פני הארץ, ובמקום אשר ימצא לב רחום

¹²⁵ האלוהות למילאה תפקיד חשוב בפילוסופיה של סוקרטס (וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9).

¹²⁶ למשל המצווה המפורסמת של: 'ואהבת לרעך כמוך', מסתיימת באמירה: 'אני יי' (ויקרא יט 18), וכן מצוות השבת מכוונת גם לחופש של בני המשפחה, שכירים, עבדים וחיות. מהצד ההפוך, לפי ויקרא ה 21, מי שכחש בעמיתו בפקדון או בתשומת יד או בגזל או עשק את עמיתו, עבירתו נחשבת כ'נפש כי תחטא ומעלה מעל בה'.

¹²⁷ גד ה 4-3; זבולון ח 2; יוסף י 3-2; דן ה 1.

¹²⁸ בנימין ג 1, ד 1; דן א 4.

¹²⁹ בן סירא מט 17: 'ואין מי ישווה ליוסף נזיר אחיו ומשען עמו'. זוהר ח"ג ש"ב. לאזכוריו של יוסף כצדיק במסורות שונות, ובפרט להקבלת הנצרות המוקדמת של רדיפת ישו ע"י היהודים, כיוסף הנמכר ע"י אחיו, ראו: הולנדר, יוסף ביהדות ובנצרות.

¹³⁰ 4Q174 ג 1-13 (כונתה תחילה פלורילגיום: 4QFlorilegium); קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 289.

¹³¹ ברית דמשק טו 15-18; סרך העדה ב 8-9. ראו גם: 'להתיצב במעמד עם צבא קדושים ולבוא ביחד עם עדת בני שמים' (סרך היחד יא 22-23). לפי מגילת שירות עולת השבת, העדה מתעלה בשבתות לשירה (או אף להיות כ) עם המלאכים. הכהנים שביניהם מוזכרים בסרך היחד ח 10-4, ט 3-6 כ'קודש קודשים'.

¹³² וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9.

- שמה **ישכן**; 'ויסוף היה איש טוב **רחום** וחנון, ורוח יי היתה בו, ולא שמר לי עברתו, ויאהבני יחד עם אחיי'. לפי יוסף י' 1-3, רוח האל הטובה מגיעה משילוב 3 מעשים: 'על כן ראו בניי את אשר יפעלו **ארך רוח ותפילה וצום**; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב בארך רוח ותפלה, ותצומו בלב נדכה - **ישכן** בקרבכם יי, כי אהב הצנע לכת; ובכל אשר ישכן עליון, אם גם קנאה תפל על איש, או שבי או רצח אלהים השוכן בו, לא רק יוציאוהו מרעה למען ענותו, כי גם ירוממהו ויפארהו, כאשר עשה גם אתי'.

בנימין ו' 4, ח' 2 מוסיף את הסגולות לאדם שבו רוח האל: 'לא כבוד אנשים וקלונם יטו את היצר הטוב, וערמה וכזב וריב ודבה לא ידע - כי יי **ישכן** בו, ויאיר את נפשו ויחדהו בכל בכל עת'; 'כי כל אשר לו לב טהור, באהבה לא יביט אל אשה לזנות עמה, כי אין שמץ רע בלבבו, כי **רוח** יי נחה עליו'.

4.1.1. ההתמודדות עם רוח בליעל – בריחה אל ה' ומצוותיו

בנימין ציין כמה סגולות לעיל כדי לברוח מבליעל ולזכות בשכינת רוח ה', וכגון: 'יראו את יי ואהבו את רעיקם, ואם יבקשו רוחות בליעל להציק לכם בכל צרה רעה,¹³³ לא ימשלו בכם, כאשר לא משלו גם ביוסף אחי; מה רבו האנשים אשר ביקשו את נפשו, ויי הגן עליו, כי כל ירא יי ואוהב רעהו לא יכהו רוח בליעל, כי יי מגן לו', ומסתכם באמירה: 'יצר האיש הטוב לא נתן ביד רוח חטא בליעל, כי מלאך השלום ינהל נפשו' (בנימין ו' 1).

פרקים ב'ג' ביששכר מדגימים כיצד הוא הצליח בדרכו, בזכות תום ליבו, ומרחיבים היגדי מוסר כאלו לרבים.

ראובן ד' 7 מלמד שהבליעל נהנה מנפילת האדם: 'כי רבים חללים הפילה הזנות, כי אם זקן יהי האיש או רם היחש, אם עשיר ואם דל, תעט עליו חרפה לפני בני אדם ושחוק יהי לבליעל', ועצתו: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו' (ד' 11), ובדומה: 'השמרו מן הזנות, כי הזנות היא אם כל רע, בהרחיקה מאת יי, ובהקריבה לבליעל' (ה' 3). כך גם ציין בנימין ח' 2, ואמרות קרובות יש בחז"ל.¹³⁴ עוד בעניין מורחב בפרק על חטא ראובן.

לוי ויוסף מציעים כנגד רוח הבליעל את התפילה.¹³⁵

¹³³ בנימין ג' 3-4. השוו: 'יצרו של האדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו' (סוכה נב ע"ב).
¹³⁴ בנימין ח' 2: 'כי כל אשר לו לב טהור באהבה לא יביט אל אשה לזנות עמה, כי אין שמץ רע בלבבו כי רוח יי נחה עליו, וגם באשר א' 8: 'וכי תכנע הנפש לפני היצר הרע, את כל מעשיה ברשע תעשה, ותגרש את הטוב ותדבר ברע ובליעל ישלט בה, ואם גם תעשה את הטוב, לרע יהפך'. השוו: 'ת"ר קשה יצר הרע שאפילו יוצרו קראו רע שנאמר (בראשית ח' 21) כי יצר לב האדם רע מנעוריו אמר רב יצחק יצרו של אדם מתחדש עליו בכל יום שנאמר (בראשית ו' 5) רק רע כל היום ואמר ר"ש בן לוי יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש המיתו שנאמר (תהלים לז' 32) צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו, ואלמלא הקב"ה עוזרו אין יכול לו שנאמר 'אלהים לא יעזבנו בידו, תנא דבי ר' ישמעאל, בני אדם פגע בך מנוול זה משכהו לבית המדרש אם אבן הוא נימוח ואם ברזל הוא מתפוצץ שנאמר (ירמיהו כג' 29) הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע אם אבן הוא נימוח שנאמר (ישעיהו נה' 1) הוי כל צמא לכו למים, ואומר (איוב יד' 19) אבנים שחקו מים' (קידושין ל ע"ב).
¹³⁵ לוי, פס' 7, 9 מקטע ממגילות יהודה (הרטום, הספרים החיצוניים, עמ' 144): 'הרחק ממני ה' רוח עוול ומחשבות רשע וזנות הסר ממני.. כל שטן לא ישלט בי להתעני מדרכך'; יוסף ז' 5: 'ובראותי כי רוח בליעל הרגיזה, ואתפלל אל יי'.

התנ"ך המעיט בתיאורי המלחמה הפנימית נגד הרוח הרעה,¹³⁶ ואילו במגילות קומראן מורחבת השפעת הרוחות על האדם. במגילה חיצונית לבראשית כ' 28 נאמר: 'ותתגער מננה רוחא דא באישתא (ותגורש מאתנו הרוח הרעה הזאת); בתפילותיהם של נח אברהם ומשה ביובלים;¹³⁷ בספר טוביה ו' 17 הוא גירש את השד שאחז באשה שרה; במגילה המלחמה (או"ח) יד 10 כתוב: 'ורוחי [...] לו גערתה מ[פנינו]'; במגילת 11QPs;¹³⁸ בשירי המשכילהמשבחים את האל להרחקת מזיקים, אך ישנם גם לחשים כגון נגד לילית;¹³⁹ במגילה 4Q444 מתוארת מלחמה פנימית: 'ויהיו לרוחי ריב במבניתי [=בגופי] [...] ותתחזק בחוקי אל ולהלחם ברוחי רשעה'.¹⁴⁰ עוד הרחיבה עדת קומראן על הקשר בין מלחמות המלאכים בשמיים למלחמות הארציות של בני האדם.¹⁴¹

ישו התפרסם במלאכת גירוש שדים (בעיקר ב'בשורות'), וחז"ל אסרו על כך.¹⁴²

4.2. השפעת הרוחות-יצרים על האדם

רבים אזכורי הרוחות בצוואות.¹⁴³ צוואת ראובן ב-ג מפרטת את סוגי הרוחות המאפיינות ומשפיעות על האדם, משבע רוחות הבריאה למעשה האדם (ונוספת שמינית),¹⁴⁴ שאליהם 'מתערבים רוחות

¹³⁶ בתהילים לו 2 מצוין: 'נָאֵם פֶּשַׁע לְרָשָׁע בְּקֶרֶב לִבִּי', אך אפשר שבמדובר בפשע של הרשע, ולא הפשע כיצר הרע בליבו של הצדיק. בתהילים עג 3 מרומז: 'כִּי קָנָאתִי בַהֲוֹלָלִים, שְׁלוֹם רָשָׁעִים אָרָאָה'. בהמשך הפרק יובאו דוגמאות לרוחות שהיו בגיבורי המקרא.

¹³⁷ לאחר שנח התפלל להרחיק את הרוחות המזיקות (ילדיהם של הענקים עם בנות האדם) לבני האדם, ותפילתו נענתה – נשאר מהן רק עשירית (היובלים י' 8); היובלים א' 28-29: 'ועתה יגדל נא חסדך ה' על עמך, וברא להם רוח נכון; ואל ימשול בהם רוח בליעל להיות להם לשטן לפניך, להטותם מכל דרכי הצדקה למען יאבדו על פניך'; יב' 20: 'הצילני מיד הרוחות הרעים המושלים ביצר לב איש, ואל יתעוני מאחוריך אלוהי, ואתה כונן אותי ואת זרעי לעולם, ולא נתעה מעתה ועד עולם'.

¹³⁸ קימרון, [החיבורים העבריים ב](#), עמ' 351, שורות 14-16: 'רוח אמונה ודעת חונני. אל אתקלה בעויה. אל תשלט בי שטן ורוח טמאה, מכאוב ויצר רע אל ירשו בעצמי'.

¹³⁹ שירי המשכיל, [קימרון, החיבורים העבריים ב](#), עמ' 317-328, כגון: 'ב[ג]יית מלחמות חוקי אל בלבבי. לעומת זאת, בחז"ל ובמסורות שונות, אופי תפילות כאלו היה לרוב כרוך בהשבעות מלאכים. להרחבה ראו: אשל, [האמונה בשדים בספרות היהודית מימי הבית השני](#); ג'קובס, תרופה מאגית ב-11Q11; פלוסר, תפילות אפוטרופאיות, עמ' 194-205; נוה, על ספרי מרשמים מאגיים יהודיים בימי קדם.

¹⁴⁰ 4QIncantation, קטעים 1-4, טור א, שורות 2-4 (קימרון, [החיבורים העבריים ב](#), עמ' 182 - רוחי רשעה).

¹⁴¹ בספרות קומראן מתוארות מלחמות בין מלאכי הפנים והקודש נגד הבליעל, למשל ביובלים מח 9-10; פאסידו יובלים 4Q225 ([קימרון, החיבורים העבריים ב](#), עמ' 218): 'מלאכי קודש עומדי בוכים עלן' [את בנו מן הארץ ומלאכי המ[שטמה] שמחים ואומרים עכשו יאבד'; ברית דמשק ה' 17-19: 'מלפנים עמד משה ואהרן ביד שר האורים ויקם בליעל את יחנה ואת אחיהו במזמתו בהרשיע ישראל את הראשונה', ועד למלחמת אחרית הימים בפשר מלכיצדק נגד מלכירשע (קטעי מלחמה זו מתוארת גם בדברי גד החוזה פט וחזון יוחנן יב). השו': *But Beliar dwelt in the heart of Manasseh and in the heart of the princes of Judah and Benjamin and of the eunuchs and of the councillors of the king*. [עליית ישעיה ג' 11](#) (ובפלוסר, [עליית ישעיה](#), עמ' 33).

¹⁴² מורטון סמית', ישו המכשף.

¹⁴³ הנה כמה מהאזכורים להתרשמות: שמעון ג' 1: 'עתה בני, שמעו לי והישמרו מרוח עוועים ומן הקנאה'; ד' 9: 'תאכלהו וברוחות רעות תרעיש את נפשו ותבהיל את בשרו וברעש תדד שנה מנפשו וכרוח רע ומרעיל'; ו' 6: 'ואז ינתנו כל רוחות התהו למרמס ובני האדם ימשלו ברוחות הרעות'; יהודה כ' 2-1: 'שתי רוחות תשמרנה על האדם רוח האמת ורוח הכזב. והרוח התיכונה היא רוח תבונה השכל'; דן ה' 5-6: 'כל רוחות הרשע יפעלו בכם בכל רע. כי הכרתי בספר [חנך](#) הצדיק כי השטן נשיאכם וכל רוחות רשע ורהב יקשרו ויאריכו ימים'; ו' 1: 'יראו את יי והשמרו מפני השטן וכל רוחותיו'; יששכר ד' 4: 'כל רוחות תעתועים לא ימשלו בו'; בנימין ג' 3: 'ואם יבקשו רוחות בליעל להציק לכם, בכל צרה רעה לא ימשלו בכם'; ה' 2: 'גם הרוחות הטמאים ינוסו מפניכם'.

¹⁴⁴ 'הראשון הוא רוח החיים אשר בו יוסד קיום האדם, השני הוא רוח הראיה אשר בו תוצר התאוה; השלישי הוא רוח השמיעה אשר אתו תבוא חכמה, הרביעי הוא רוח הריח ואתו נתנו הטעם ושאיפת האוויר והנשימה; החמישי הוא רוח הדיבור ואתו תבוא תבונה; שישי הוא רוח הטעם, ועל ידו תהיה אכילת כל מאכל ומשקה, ועל ידו יוצר הכוח כי במאכלים יסוד הכוח; הרוח השביעי הוא רוח ההולדה והמשגל, ועל ידו יבוא החטא בתאוות החשק' (ראובן ב' 4-8).

תענועים' (ג 2), וכן שבע רוחות שגגה שמתמזגות איתן.¹⁴⁵ מניינים אלו מזכירים את משלי ו 19-16,¹⁴⁶ ואת [שבע המידות הטובות](#)¹⁴⁷ מול [שבעת החטאים](#), כפי שהוגדרו על ידי אפלטון ואריסטו, ואומצו על ידי אבות הנצרות.¹⁴⁸ יהודה טז מנה ארבע רוחות שגגה מהיין.

ראובן מרחיב את העיקרון לפיו כוחות מוסריים פועלים בשתי רמות: האדם והרוח (הרעה/דמונית); אם הרצון האנושי חזק, הרוח הרעה לא מסוגלת להשיג שליטה, וכן הפוך - אם הרצון חלש, השטן מרקד¹⁴⁹ ודומיננטי: 'כי אם לא תגבר הזנות על מחשבתנו, גם לא יוכל בליעל לגבור עלינו' (ד 11), ובדומה גם בנימין ו 1: 'יצר האיש הטוב לא נתן ביד רוח חטא בליעל, כי מלאך השלום ינהל נפשו', וכך גם בחז"ל: 'אין אדם עובר עבירה, אלא אם כן נכנס בו רוח שטות (סוטה ג ע"ב); 'צדיקים יצר טוב שופטן.. רשעים יצר רע שופטן' (ברכות סא ע"א).¹⁵⁰ בנימין ז 2 מציין שכמה מעונש החרב הבליעל, הן הרגשות קשות ורעות.¹⁵¹

בניגוד למקרא בנוסח המסורה,¹⁵² בנוסחים אחרים של התנ"ך יש הרחבה על פועלם של המלאכים (כנראה בעיקר כדי להרחיק [פוליתאיזם](#) בקרב העם),¹⁵³ וכך גם הספרים החיצוניים ומגילות קומראן מרחיבים באנגלולוגיה.¹⁵⁴ לא אסקור כאן את ההתייחסויות למלאכים ותיאורי שמיים בצוואות, מה גם קטעי הצוואה העיקרית הדנה במלאכים (לוי א'-ג', ה'),¹⁵⁵ אינם כוללים דיון במידות הנפש.

¹⁴⁵ 'לראש יכון רוח הזנות בטבעו ובחושיו, הרוח השני הוא רוח הבטן אשר לא תשבע, השלישי הוא רוח הריב בכבד ובמרה; הרביעי הוא רוח החנופה ואחיזת העיניים למען ישא חן בהיכנעו לפני איש; החמישי הוא רוח גבוהה למען יתפאר ויתגאה, השישי הוא רוח השקר בשואה וקנאה לבדות אמרים ולהסתיר אמרים ממשפחה ומרעים; השביעי הוא רוח הרשע, ואתו גנבות וגזלות, למען ימלא תאוות נפשו, כי הרשע יתחבר בערמה עם כל הרוחות האלה' (ראובן ג 3-6). השו: מ"א כב 21; ישעיה ה 20. ¹⁴⁶ 'שֵׁשׁ הִנֵּה שָׂנֵא יי; וְשִׁבְעַת תּוֹעֵבוֹת (תּוֹעֵבַת) נִפְשׁוֹ. עֵינַיִם רְמוֹת לִשׁוֹן שֶׁקֶר; וְיָדַיִם שִׁפְכוֹת דָּם נָקִי. לֵב חָרֵשׁ מִחֻשְׁבוֹת אָוֶן; רַגְלָיִם מְמַהְרֹת, לְרוֹץ לְרָעָה. יָפִיחַ כְּזָבִים עַד שֶׁקֶר; וּמְשַׁלַּח מְדַבְּרִים בֵּין אֲחֵי.' ¹⁴⁷ מקור מקובל להם הוא מהבשורה על פי מתי כא 35-39. לצידם הנצרות מציינת את שבעת מעשי החסד שמתבססים בעיקר על הדרשה על ההר ועל פסוק 7: 'אשרי הרחמנים כי הם ירחמו'. לזבולון ה 3 יש פסוק דומה: 'ועל כן יכמרו רחמיכם כי כאשר יעשה איש לקרובו כן ישלם יי לו', ח 2-1: 'ועל כן בני יכמרו נא רחמיכם על כל איש בחנינה למען יחנכם יי וירחם עליכם. כי באחרית הימים ישלח אלהים את רחמיו על פני הארץ ובמקום אשר ימצא לב רחום שמה ישכן', וראו עוד מקורות ברשימת עקרונות המוסר שבפרק הבא.

¹⁴⁸ אווגריוס (Evagrius Ponticus), בספרו [Praktikos](#), מנה 8 חטאים (בדומה לרוח השמינית שבראובן ג 1). להרחבה ראו: קליינברג, [שבעת החטאים](#).

¹⁴⁹ כהנגדה למגילת 'סיפורי תורה' (מעין היובלים, 4Q225; [החיבורים העבריים ב](#), עמ' 218): 'מלאכי קודש עומדימ בוכים על [] את בננו מן הארץ ומלאכי המן[שטמה] שמחים ואומרים עכשו יאבד'.

¹⁵⁰ יתכן וזה המשמעות גם של משלי יב 21: 'לא יאנה לצדיק כל און, ורשעים מלאו רע'. [קייסטר. הבסיס התיאולוגי של עדת קומראן](#), עמ' 509: קטע זה מדגים את האמור בקטע 3 ('ומקימי מזמתכה בלבבמה') שהרשעים מקיימים בלבם את מזימתו של בליעל, והוא מבהיר את הקשר הבלתי ניתן להפרדה בין הרוחות הרעות, שקיומן העצמאי אינו מוטל בספק, לבין התופעות הפסיכולוגיות האנושיות. כפילות דומה מצויה בדואליזם הזורואסטרי, וחוקרים סבורים שהוא השפיע על התורות הקומראניות.

¹⁵¹ 'והחרב היא אם שבע רעות, לראשונה תהר הדעת מבליעל ותלד הרעה, הראשונה דם, השניה בהלה, השלישית תוגה, הרביעית גלות, החמישית מחסור, הששית רעש, השביעית חרב'. לפי המשך הפרק, החרב היא רצח, כמו זה של קין. הרטום מביא בפירושו כי בנוסחים שונים אפשר שהחרב היא תוצאת המחשבה ולא האם.

¹⁵² מלבד הנוסח הקדם-מסורתי שנמצא במגילות קומראן (והוא הרווח ביותר), נמצאו במגילות המקראיות עוד כמה נוסחים של המקרא, שבהם יש ציון יותר נרחב של מלאכים (והרחבות שונות): כתב עברי קדום (פליאו); המצע העברי של תרגום השבעים; ארמי; יוונית (תרגום השבעים), קדם-שומרני, נוסחים קומראנים ייחודיים (או מדרשיים).

¹⁵³ דוגמה ידועה בעניין היא הנוסח השונה של מגילת קומראן (והמצע העברי של תרגום השבעים והתרגום עצמו) לדברים לב 8: 'יִצְבַּב גְּבֹלַת עַמִּים, לְמִסְפַּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל/אל'.

¹⁵⁴ להלן דוגמאות עיקריות: חנוך מפרט את כרך/ספר העירים המגלה את המסתורין על בראשית ו 1-4; היובלים מסופר מפיו של מלאך הפנים; המגילה החיצונית לבראשית מציינת ששלושת האנשים שביקרו את אברהם אבינו הם מלאכים; בטוביה המלאך מתלווה למסע ומנגד אשמדאי; במגילת המלחמה מלאכים רבים ואף שימוש בשמם.

¹⁵⁵ תיאורים אלו קרובים לתיאורי חנוך וספרות ההיכלות. לדעת חלק מהחוקרים צוואת לוי הינה דומה אך נפרדת מכתב ארמי של לוי מהמגילות וגניזת קהיר. יש לציין שברית דמשק ד 15 מציינת: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב'.

מלאכים הם לפעמים רוחות,¹⁵⁶ רוחות הן לפעמים יצרים/רגשות,¹⁵⁷ יצרים/רגשות הם לפעמים מחשבות,¹⁵⁸ וניתן לכנותם, כפי שמכונים במאמר זה, כמידות הנפש: 'ועתה בניי, יראו את יי והשמרו מפני השטן'¹⁵⁹ וכל רוחותיו... ועל כן השמרו בניי מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב, ואמת וארך רוח אהבו' (צוואת דן ו 1, 6).

כך עולה כי המאפיין המרכזי של הרקע לחטאים והחטאים עצמם, הם הרוחות הרעות ששולטות ברגשות ובמחשבות. המקרא מספר שהרוחות שולטות על מהות מעשה האדם:¹⁶⁰ 'טוב אָרְךָ אַפִּים מְגֹבֹר, וּמִשָּׁל בְּרוּחוֹ מְלִכְד עִיר' (משלי טז 32), אך לא מביא תורה מפורשת המלמדת כיצד להגיע לשליטה על הרוחות (או בחירת רוח טובה בגוף האדם): 'אִין אָדָם שְׁלִיט בְּרוּחַ, לְכָלֹא אֶת הָרוּחַ' (קהלת ח 8). להלן כמה דוגמאות: יוסף ויהושע זכו לכינויים שרוח ה' בהם;¹⁶¹ 'וַיִּתְצַלַח רוּחַ יי אֶל דָּוִד... וְרוּחַ יי סָרָה מֵעַם שָׂאוּל, וּבָעֵתָהּ רוּחַ רָעָה מֵאֵת יי' (שמ"א טז 14-15); 'וְעַתָּה הִנֵּה נָתַן יי רוּחַ שָׁקֵר בְּפִי כָל נְבִיאֶיךָ אֲלֵה, וְיִי דַבֵּר עֲלֶיךָ רָעָה' (מל"א כב 23); 'חֲמַת מְלָךְ, מְלֹאכֵי מוֹת' (משלי טז 14).

4.2.1. מונותאיזם בין הרוחות:

נמצא כי בכלל הסיבות וההשפעות על דרכי ההתנהגות, הצוואות מפרטות את התערבותן ומשקלן של הרוחות השונות בגוף או בנפש האדם, שהן גם ברגשותיו ומחשבותיו. לדידן של הצוואות, אופן השפעת הרוחות כה רחב ועצום, עד שבהשוואה למגמה המקראית, הצוואות מציגות דרישות גבוהות של תכונות נפש להתמודד ולהיחלץ ממלתעות רוחות המשטמה, עד כי נדמה שההשפעה וההשגחה הישירה של האל נחלשת. המונח 'אֲלֵהֵי הָרוּחַ', שמובא פעמיים בספר במדבר,¹⁶² מתאר את ההרחבה הזו בצוואות של הרוחות השונות המשפיעות על האדם (שיש אל אחד, **יחיד ומיוחד**, ששולט הרוחות השונות שפועלות בעולם, וזו כנראו הסיבה שתיאור ה' כ'אלוהים' מובא בלשון רבים). כנראו גישה זו מצומצמת במקרא (ובנוסח המסורה בפרט), כדי לא להחליש את המונותאיזם לרוב העם (או לעם הארץ).

4.3. מחוקי בריאת הטבע, הגוף והרוחות, לכלי הנפש והמידות

נפתלי ב' 2 טוען שמידות הנפש של האדם התקבלו מתכונות האל: 'כי כאשר היוצר את הכלי כמה יכיל ולפיהו יביא חומר, ככה יצר גם יי את הגוויה בדמות הרוח, ולפי כוח הגוף ייפח הרוח. ולא יהיה

¹⁵⁶ בכללם כוחות הטבע (למשל: יובלים ב 2). לפי היובלים ב 18, ישנם כמה מיני מלאכים. לפי קטע בחנוך מהמגילות (טרם מצאתיו, אולי במגילה 4Q531), המלאכים שחטאו בבנות האדם היפות, היו בעלי גוף ממש (השוו: נפתלי ג 5).

¹⁵⁷ עד כאן כפרפרזה על בבא בתרא טז ע"א: 'אמר ריש לקיש: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המוות'. עוד בהקשר זה: 'שני יצרים ברא הקדוש ברוך הוא: אחד יצר טוב ואחד יצר הרע' (ברכות סא ע"א). מטרת התורה להשפיע גם על הרגשות, כמו: 'בבית אֲלֵהִים נְהַלֵךְ בְּרַגְשׁ' (תהילים נה 15). המונחים הרווחים לאלו: 'עזאזל' בספר חנוך, 'משטמה' בספר היובלים, 'בליעל' בקומראן ו'שטן' בברית החדשה.

¹⁵⁸ הרמב"ם כינה את המידות: "דעות".

¹⁵⁹ הכינוי 'שר משטמה' מופיע בין השאר בספר היובלים (למשל: י 8; יא 5), וכן בחיבור מקומראן: 4Q225. השם 'בליעל' בא בין השאר בצוואת השבטים: ראובן ב 2; לוי ג 3; נפתלי ב 6. לעיתים מופיע גם לשר החושך.

¹⁶⁰ כך גם מתואר בעליית ישעיה ג 11: 'But Beliar dwelt in the heart of Manasseh and in the heart of the princes of Judah and Benjamin and of the eunuchs and of the councillors of the king' פלוסר, עליית ישעיה, עמ' 33).

¹⁶¹ בראשית מא 38: 'הַנְּמָצָא כְּזֶה אִישׁ אִישׁ רוּחַ אֲלֵהִים בּוֹ'; במדבר כז 18: 'אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ בּוֹ'.

¹⁶² במדבר טז 22: 'וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם וַיֹּאמְרוּ אֶל אֲלֵהֵי הָרוּחַת לְכָל בָּשָׂר הָאִישׁ אֶחָד יִחְטָא וְעַל כָּל הָעֵדָה תִּקְצָף'; במדבר כז 16: 'יִפְקֹד ה' אֲלֵהֵי הָרוּחַת לְכָל בָּשָׂר אִישׁ עַל הָעֵדָה'.

יתרון בינותם עד לשלישית השערה, כי במשקל ובמידה ובקו נוצר כל יצור'. זוהי התכתבות עם בריאת האדם: 'נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ... בְּצַלְמוֹ בְּצַלְמֵ אֱלֹהִים' (בראשית א' 26-27), לצד הדיוק בגודל הכלי (ישעיה נד 16)¹⁶³ והמידות המתאימים לו.¹⁶⁴

אך עיקר דרשתו זו מהווה רקע ובסיס חוקתי, לחובת שמירת המצוות, תוך אזהרה לאלו שכבר כשלו: 'ואתם אל תמהרו להרע את מעשיכם בתאוות בצע, ולפתות את נפשכם בדברי שווא, כי אם תחרישו בטהר לבב, תדעו להתחזק ברצון יי, ולתעב רצון בליעל; השמש והירח והכוכבים לא ישנו צבאם, כן לא תמירו גם אתם את תורת אלהים במשובת מעשיכם; כי הגויים הלכו שולל, ויעזבו את יי וימירו את דרכם, ויכנעו לפני עץ ואבן ורוחות תעתועים; לא כן אתם בניי, אשר הכרתם ברקיע בארץ ובים ובכל היצורים את יי עושים, לבל תהיו כאנשי סדום אשר המירו את דרכם; ככה השחיתו גם הנפילים את דרכם, אשר קללם יי בעת המבול, וישם בגללם את הארץ שממה מיושביה, וכל הצומח בה' (פרק ג).

לאחר מכן נפתלי ד 1 מציין כי את הדברים האלו קרא בספר חנוך. אם כוונתו לפרק ג (המצוטט לעיל), אכן דברים דומים קיימים בספר חנוך א שבידינו.¹⁶⁵ אך אם כוונתו לנבואות הזעם שהטיף בהמשך פרק ד', לצידו גם עוד בני יעקב הטיפו בשם חנוך נבואות זעם דומות.¹⁶⁶

נפתלי ב 8 מסביר את תפקידי איברי הגוף, ולאחר מכן (בפס 9) מסכם את מטרת הידיעה: 'ככה בניי יהיו כל מעשיכם בסדר לטוב, וליראו את האלהים'. גם זבולון ט' 4 מלמד עיקרון ממלכתי מצורת בריאת גוף האדם: 'ועל כן אל תתפרדו לשני ראשים, כי כל אשר עשה יי ראש אחד לו, ושתי כתפים שתי ידיים ושתי רגליים ושאר האברים'. חז"ל דרשו כי 'אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה. דרך ארץ מתרנגול' (עירובין ק' ע"ב).

4.3.1. שיוך מידות הנפש לחושים ולאיברי הגוף:

נפתלי ב' 8 משייך איברי גוף למיקומי תכונות ומידות הנפש:¹⁶⁷ 'כי כל פעל אלהים בסדר חמשת החושים בראש, ואת הצואר חיבר עם הראש,¹⁶⁸ ויתן עליו שיער ליופי ולתפארת, ולב להבין,¹⁶⁹ בטן להפריש קיבה, קנה לבריאות, כבד לכעס, מרה למרירות טחול, לשחוק כליות, לעצה ירכים, לכח

¹⁶³ השווא: 'אֲנֹכִי בְרֵאתִי חָרַשׁ נֶפֶחַ בְּאֵשׁ פָּחָם, וּמוֹצִיא כְּלֵי לְמַעֲשֵׂהוּ'. בספרות הקבלה היהודית, הנשמה מכונת גם "כלי".
¹⁶⁴ תיאורים כאלו מצוינים במקומות אחרים על שאר הבריאה (אך לא על האדם): 'שֶׁקֶל בְּפֶלֶס הָרִים וּגְבָעוֹת בְּמֵאזְנֵי' (ישעיה מ 12); 'לְעֵשׂוֹת לְרוּחַ מְשָׁקֶל וַיִּמֵּם תִּנֶּן בְּמִדָּה' (איוב כח 25); 'וארא איך ישקלו במאזני צדק למדת אורם ורוחב שטחיהם' (חנוך א מג 2 על הכוכבים).

¹⁶⁵ חנוך ה מלמד להיות ירא מהאל כסיכום דבריו על נפלאות הבריאה בפרקים ב-ד שקדמו, ויש עוד קטעים דומים לנפתלי ג. יש לציין כי רוב הציפונים בצוואות לגבי ספר חנוך אינם מזהים בספר חנוך א שבידינו. ספר חנוך ב י 9 מציין כי חנוך הותיר 366 ספרים, שסביר שכולם אינם בידינו, אם הגדרה של "ספר" אינה זהה לספר חנוך א שלנו היום. חוקרים חילקו את הספר ל-5 כרכים שאף מכנים אותם ספרים אלו, למרות ש-4 מקטעי כרכים אלו (ללא כרך המשלים) שרדו ב-7 קטעי מגילות בקומראן, ללא חלוקה: (א) ספר העיריים (חנוך א'-לו); (ב) ספר המשלים (לז-עא); (ג) החיבור האסטרונומי (עב-פב); (ד) ספר החלומות (פג-צ); (ה) איגרת חנוך (צא-קה); ושני נספחים: לידת חנוך (קו-קז), ודברי חנוך על אחרית הימים (קח).
¹⁶⁶ שמעון ה 4; לוי יד 1; בנימין ט 1.

¹⁶⁷ אזכור קטן נוסף יש בזבולון ט 4: 'ועל כן אל תתפרדו לשני ראשים כי כל אשר עשה יי ראש אחד לו ושתי כתפים שתי ידיים ושתי רגלים ושאר האברים', ובראובן א 7: 'ואגידה לכם כי מכה גדולה הכה אותי יי על ירכי שבעה חדשים, ולולא יעקב אבי התפלל בעדי אל יי כי אז חפץ יי להמיתני'. עיקרון דומה אצל חז"ל שתרי"ג המצוות כנגד רמ"ח איברים ושס"ה גידים' (אהלות א ח; מכות כג ע"ב); מדרש משלי [בובר] לא 29).

¹⁶⁸ מענין שאין כאן ציון תפקיד הראש, זולת היות ראשון ותוספות יופי.
¹⁶⁹ מענין שהלב אינו משמש לאהבה. ראו: איזנברג, תפקידו של הלב במקרא.

צלעות, למשכב מתנים לעז¹⁷⁰ וכאלה'. בברכות סא'-סב' מובא תיאור קרוב: 'כליות יעצות, לב מבין, לשון מחתך, פה גומר, ושט מכניס ומוציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, ריאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קרקבן טוחן קיבה ישנה אף נעור',¹⁷¹ וכן בבראשית רבה סא א': 'זימן הקב"ה לאברהם אבינו שתי כליותיו, כמין שני רבנים, והיו נובעות ומלמדות אותו תורה וחכמה'.¹⁷²

למרות שנפתלי ב' 8 מציין כמות של חמשת החושים, אינו מציין מפורשות זהותם ופירוטם, כפי שלמשל זיהו אותם הפילוסופים הקדם-סוקראטיים (ראייה, שמיעה, מימוש, ריח וטעם),¹⁷³ אך משייך איברים לתכונות/מידות הנפש. גם ראובן ב' מציין כמה מהחושים כרוחות, ללא ציון הגדרת החושים.

התרגום הסורי לבן סירא יז' 5 הוסיף על חמשת החושים, שתי תכונות,¹⁷⁴ וגם חנוך ב' יא' 58 מציין כמות של 7 תכונות הגוף.¹⁷⁵ חושים ללא מניין מוזכרים בספר החיצוני דברי גד החוזה ט' רד'.¹⁷⁶ ספר היצירה מציין כמה מהחושים.¹⁷⁷

תיאורי מראה יופי האדם בתחילת דברי נפתלי אלו, עולים עם קביעתו של שמעון ה' 1: 'ולכן היה יוסף יפה תאר וטוב ראי, כי כל רע לא היה בו'.¹⁷⁸ גם [מגילה חיצונית לבראשית](#) כ 2-8 מציינת את יופיה של שרה אימנו לצד חוכמתה ומידותיה הטובות.¹⁷⁹ במגילות קומראן ישנה מגילת פיזיונומיה המתארת את טיבו/רוחו של האדם לפי חלקי/איברי הגוף וכמויות/יחידות האור שבהן.¹⁸⁰ [לרבי ישמעאל](#) ברייתא חיצונית: 'ספר תולדות אדם שמסר סוגיה שר הפנים לרבי ישמעאל לדעת בין צדיק לרשע', שהמשיכה להיערך ע"י חכמי הקבלה.¹⁸¹

4.4. בין דואליזם ברוחות לערבוב והטעייה בין רוחות השגגה המגוונות, לדרך האמצע

דן א' 7 מגלה כי: 'ויעירני אחד מרוחות בליעל לאמר, קח את החרב והרוג בה את יוסף, ויאהבך אביך במותו'. כלומר, הבליעל הוא הרע כנגד הטוב, והוא שולט על הרוחות הרעות השונות, שפורטו

¹⁷⁰ השונו: 'מחך מתנים קמיו' (דברים לג 11); 'והעמדת להם כל מתנים' (יחזקאל כט 7).

¹⁷¹ נוסחים דומים יש בא"ב דר' עקיבא נוסחה א.

¹⁷² להרחבה של איברי הגוף ותיפקודם, ראו: בר-אילן, אסטרולוגיה ומדעים אחרים.

¹⁷³ כנראה הראשון שבהם הוא אלקמאיון מקרוטון (מאה 6 לפנה"ס). אריסטו כתב על כך בספרו: 'על הנפש', ותלמידו הקדיש להם ספר: 'על החושים'. להרחבה ראו: כהנא, [הספרים החיצוניים א'](#), עמ' עמג.

¹⁷⁴ מוסיף שכל כחוש שישי, ודבר כחוש שביעי, הוא המימרא, לוגוס. ראו: סגל, בן סירא, עמ' קה.

¹⁷⁵ 'ושבע תכונות נתתי לו – השמע לבשר, הראות לעיניים, הריח לנפש, המישוש לגידים, הטעם לדם, הסבלנות לעצמות, הנעם למחשבה'.

¹⁷⁶ 'את הגלגלים את הכימה ואת הכסיל את השמש והירח, את הגשמי ואת הרוחני, את כוכבי לכת את החושים ואת הכל'.

¹⁷⁷ ספר היצירה מציין שישה חושים: ראייה, שמיעה, ריחה, שיחה, לעיטה ותשמיש, אך אין הוא משתמש במילה המגדירה את כולם כאחת. ראו גם: משלי חכמה, שכטר, עמ' 434 ואילך. על המקורות הקדומים של החושים, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 247.

¹⁷⁸ וזאת לאחר שיוסף נולד דומה לנפתלי בכל (נפתלי א 9).

¹⁷⁹ כלל זה אינו מחייב, שכן גם אשת פוטיפר היתה יפה (צוואת יוסף ט 5); אשת יהודה (צוואת יהודה יג 5); 'יָזַם זָהָב בְּאֵף חֲזִיר, אִשָּׁה יָפָה וְסֶרֶת טַעַם' (משלי יא 22), ואולי גם רמז שלילי בפרשייה של אשת יפת תואר (דברים כא). חז"ל מציגים זאת כגישה יוונית/רומאית: 'חכמה מפוארת בכלי מכוער' (תענית ז).

¹⁸⁰ אפשר להציע לקשר זו כמויות ומידות אלו לכמה עקרונות שהובאו בפרק הקודם, בפרט כמו שמעון ה' 1. מגילת פיזיונומיה -

4Q186-4QHoroscope. לפירושה יחד עם מגילת המזלות 4Q318 ראו: Popović, Reading the Human Body.

¹⁸¹ בתורת הקבלה מכונה תחום זה בשם "[חכמת הפרצוף/הפנים](#)", ומשויכת למשה רבינו משמות יח 21: 'וְאַתָּה תִּחְזָה מְכַל הָעַם אֲנָשֵׁי חַיִּל'. השונו לממצאים מגניזת קהיר: [גרינולד, קטעים חדשים מספרות הכרת-פנים וסדר-שרטוטן](#).

לעיל.¹⁸² כך גם לוי יט' 1-2 מנגיד את (כל) הטוב והרע בין תורת האל לבין מעשי הבליעל: 'ועתה בניי, שמעו כולכם, בחרו לכם את האור או את החשך, את תורת יי או את מעשי בליעל; ויענהו בניו ויאמרו לפני יי נלך ובתורתו'.

מגוון הרוחות והשגגות שסוקר לעיל, מסתכם לדואליזם בנפתלי ח' 7: 'מצות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה', שמדגימו בעניין המיניות עם האשה (החוקית), כדוגמה לכלל המצוות: 'כי עת [לאיש] לשכב עם אשתו, ועת לפרוש ממנה לתפילתו; כי שתיהן לאלוהים הן, ואם לא תהיינה לפי סדרן, תביאנה חטא גדול לפני האדם, וכן הוא על כל שאר המצוות' (8-9). הצלחה או כישלון ביישום המצוות סוכמו גם בהושע יד 10: 'מי חָכַם וַיִּבֶן אֶלֶּה נְבוֹן וַיִּדְעַם, כִּי יִשְׁרִים דְרָכֵי ה', וַצְדָקִים יִלְכוּ בָם וּפְשָׁעִים יִפְשְׁלוּ בָם', ובקהלת בחלוקת זמני המעשים: 'לְכָל זָמַן וָעֵת לְכָל חַפְץ, תַּחַת הַשָּׁמַיִם' (השוו: פרקי אבות ג' ט').¹⁸³

גישה זו היא המאפיין העיקרי של אשר א'-ו' (וגם בבנימין ו 6-7; לוי יט 1), שמצמצם את כמות ההשפעות לתורת שתי הדרכים.¹⁸⁴ ניכר שכמה תחומים בצוואות גם מסתכמים לדואליזם: טוב (מול רע),¹⁸⁵ אמת¹⁸⁶ (מול שקר), אור (מול חושך),¹⁸⁷ צדק (מול רשע),¹⁸⁸ טהרה¹⁸⁹ (מול טומאה), בשר (מול רוח).¹⁹⁰

אך דואליזם הניגודיות אינו פשוט, ואשר ה' 1 מחלק בין 4 תכונות טובות, לבין גלישתן לתכונות רעות, תוך כיסוי המעשה הטוב, שאין בהם ברכה: 'ראו בניי, איך בכל שתי הדרכים, אחת כנגד אחת, ואחת נסתרת על ידי אחת: בעושר – אהבת בצע,¹⁹¹ בשמחה – שיכרון, בשחוק – צער, בנישואים – פריצות [הוללות]'. אין בצוואות עוד הנגדות ישירות כאלו. אמנם ספרו של בן סירא מאופיין בהנגדות, אך סגנונו שונה.

¹⁸² השוו: 'אמר ריש לקיש: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות' (בבא בתרא טז ע"א). אשר ז 3 גם מציין שהשטן הוא כתיב/נחש.

¹⁸³ קהלת ג 1-8; פרקי אבות ג ט: 'רבי חנינא בן דוסא אומר: כל שיצאת חטאו קודמת לחקמתו, חקמתו מתקיימת; וכל שחקמתו קודמת ליצאת חטאו, אין חקמתו מתקיימת. הוא היה אומר: כל שמעשיו מרבין מחקמתו, חקמתו מתקיימת; וכל שחקמתו מרבנה ממעשיו, אין חקמתו מתקיימת'.

¹⁸⁴ להרחבה: דה יוגה, שתי הדרכים.

¹⁸⁵ הפסוק המייצג ביותר לכך הוא מסרך היחד א 4-5: 'לעשות הטוב והישר לפניו כאשר צוה ביד מושה וביד כול עבדיו הנביאים ולא הוב כול אשר בחר ולשנוא את כול אשר מאס, ולרחוק מכול רע ולדבוק בכול מעשי טוב'. במקרא צירוף כתובים בה בהתייחס לה לבדו (שמות כג 7; דברים יא 22 ודומיהם), ומקבילות יש בגד ה 2; אשר ג 1-2; בנימין ח 1. ראו גם באיגרת פאולוס יב 9: 'מתעבים את הרע ודבקים בטוב'.

¹⁸⁶ השוו: 'לדבוק באמת בריתך' (הודיות טז 7).

¹⁸⁷ האור והחושך הם מושגים שהתקבלו כמאפייני עדת קומראן, זהו אף שמה הנרדף של מגילת המלחמה לצד אזכורים רבים יחסית למקרא וספרות בית שני. לפי חנוך ב (הסלאבי) יא 7-14 האור הינו האידיאה של הבריאה ונמצא מעל כל, וכן בחזון עזרא ד 40 ובראשית רבה יב ו. ישעיה ל 26 מתאר אור ראשוני שחזק שבעתים מהשמש שיגיע באחרית הימים שמצוין גם בהודיות טו 27. האר"י המשיך לביטוי המפורסם: 'אור עליון פשוט ממלא כל המציאות, והוא הנקרא אור אין סוף' (עץ חיים, שער א, ענף ב). להרחבה ראו: [הערות למאמרו של קיסטר - 'על הרע ועל הטוב, הבסיס התאולוגי של עדת קומראן. בין 'אורתם לדואליזם במגילות קומראן](#).

¹⁸⁸ מושגים אלו קרובים לאור ולחושך שבמגילות קומראן. מלכירשע הוא דמות רוחנית עתידיים למלחמת אחרית הימים, כנראה מולו מלכיצדק, עליו יש מגילת פשר 11Q13 ([קומראן, החיבורים העבריים ב](#), עמ' 279-280).

¹⁸⁹ זולת צוואות לוי (ונוסחו הארמי), אין כמעט ענייני טהרה בצוואות, וכן כך גם בספרים מתקופתו: בראשית, חנוך ומגילה חיצונית לבראשית.

¹⁹⁰ לפי אפל, תאולוגיה יהודית בצוואות, בצוואות בני יעקב אין ניגוד בין החומר והרוח. ראו גם ליכט, הודיות, עמ' 35 הערה 8. בדברי גד החוזה יב רפ מצוין: 'שונאי רוחני, ושונאי גשמי'; על כך ראו: [בר-אילן, דברי גד החוזה. עמ' 248](#).

¹⁹¹ ראו פרק בעניין.

אשר ו' מטיף נגד זיוף וצביעות בין הערכים, תוך דוגמאות ומטאפורה: 'כי האנשים הטובים ישרים הם ואם גם חנפים לחוטאים, יחשבום לפני יי יצדקו; ורבים אשר ישמידו את הרשעים, שני מפעלים יעשו טוב ורע, אולם הכל טוב הוא כי עקר את הרע משורשו וישמידהו; ויש אשר ישנא חונן דל ורשע ונואף וצם, גם לזה שני פנים ואולם כל המפעל טוב הוא, כי הולך הוא בדרכי יי, אשר לא יקבל את הנראו טוב כטוב באמת; ויש אשר לא יחפץ לראות ימים טובים עם הוללים, למען אשר לא ינבל את פיו, ונפשו יגאל, גם לזה שני פנים והכל טוב הוא; כי אלה לצבאים ולאילות ידמו, כי בהיותם פראים כטמאים ידמו ובאמת טהורים הם כי קנאו ליי וילכו בדרכיו, וינזרו מכל אשר צוה אלהים בחקותיו, כי שנוא ויבדל בין הרע ובין הטוב'.¹⁹² שנאת הרע בערבוב עם הטוב, מזכירה את ההטפה של אליהו הנביא: 'עַד מָתִי אַתֶּם פְּסָחִים עַל שְׁתֵּי הַסְּעִפִּים' (מל"א יח' 21). האזהרה מעונש כפול לבעלי הצביעות הכפולה, אינה מפרטת אם ואיך גם בני האדם יודעים זאת, שהרי רוב דברים אלו, כדברי ירמיה יז 9-10: 'עֵקֶב הַלֵּב מִכָּל וְאֵנֶשׁ הוּא מִי יִדְעֵנוּ; אֲנִי יי חֶקֶר לֵב בְּחֵן כְּלִיּוֹת וְלִתֵּת לְאִישׁ כְּדַרְכּוֹ [כְּדַרְכּוֹ] כְּפָרִי מִעֲלֵיוֹ'. רמז לכך באשר ד'-ה', שגם מפרט, מגדיר ומזהיר מעקרונות ודוגמאות של צביעות הערבוב המטעה בין הערכים והמעשים השונים,¹⁹³ עד 'כי סוף בני האדם יוכיח על צדקתם (אשר ד 4, וכך בן סירא י 27-28).¹⁹⁴ מדרשי חז"ל יצאו נגד צביעות ההתנהגות הדו-פרצופית וחוסר כנות, כשהמפורסם שבהם: 'אַחַד בְּפֶה וְאַחַד בְּלֵב'.¹⁹⁵

תורת שתי הדרכים הינה מוטיב מקראי שמהווה בסיס לשכר ועונש.¹⁹⁶ תורה זו משויכת לפי החוקרים למאפיין הלכתי וחברתי של עדת קומראן, כדואליזם שמורכב מדטרמיניזם - האמונה בגזרה הקדומה הכפולה (פרדסטינציה דופלקס), שיחידתו העיקרית מובאת בסרך היחד ג 15-ד 1.¹⁹⁷ אך גם בכתבי

¹⁹² פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 68, סבר שצוואת אשר חריגה ומורה על שנאת הרשע, אך איני רואה כך את הדברים.
¹⁹³ (ה) 'ראו בניי איך שניים בכל המה, זה לעומת זה, והאחד בשני יסתר, בצע בעשר, שכרון בטוב לב, עצב בשמחה והוללות בחיי האישות; אחרי החיים מות יבא אחרי כבוד קלון אחרי היום הלילה וחשך אחרי אור וכל אלה תחת שלטון היום המה והצדק תחת שלטון החיים והרשע תחת המות ועל כן יחכו למות חיי עולם; לא יוכל איש לקרא לאמת כזב ולצדק רשע כי כל אמת תחת האור הוא כמו כל נברא תחת אלהים; בכל אלה ניסיתי אני בימי חיי ולא סרתי מאחרי אמת יי ואת חקי עליון חקרתני כי בכל כחי הלכתי בישרי אחרי הטוב'. כך גם בנימין ו 5-6: 'ולא תהיינה ליצר הטוב שתי לשונות ברכה וקללה בוז וכבוד עצב ושמחה שקט ורגז שפת חנף ואמת עני ועשר כי אם דעה אחת לו בכל זכה וטהורה; לא שמע לו ושמע ומראה ומראה כי כל אשר יעשה או ידבר או יראה ידע כי יי יראה לנפשו'.

גם בתורת האמצע הסינית (中庸, Zhōng Yōng) יש הרמוניה עם המוחלט שקולה ליושר וכנות.
¹⁹⁴ 'עת רעה תשכח תענוג, וסוף אדם יגיד עליו; בטרם תחקור אדם אל תאשרהו, כי באחריתו יאושר אדם; לפני מות אל תאשר גבר, כי באחריתו ינכר איש'. סעדיה גאון שכתב דבריו: 'הצדקות יתבארו בסופם והחיים לקראת מותם'. אלו למעשה חלק מעיקרון השכר והעונש: 'קָרָא דָּגֵר וְלֹא יִלְד, עֲשֵׂה עֲשֵׂר וְלֹא בְּמִשְׁפֵּט בְּחַצֵי יָמוּ [ימין] יַעֲזָבֵנוּ, וּבְאַחֲרֵיתוֹ יִהְיֶה נֶכֶל' (ירמיה יז 11) בעולם הזה (יש בצוואות ובחנן שכר ועונש גם בעולם הבא).

¹⁹⁵ פסחים ק"ג ע"ב. ראו גם את דבריו של בעל הספר 'בגנות ההונאה העצמית, החייאת מדעי הדת, 4: 'ולא המְדַרְשׁ הוּא הַעֶקֶר, אֲלֵא הַמְעֻשָׂה' (אבות א ז) - 'סבורים הם, כי מאחר שהם מדברים על המידות האלה וקרובים לבריות לדבור בהן נהיים הם עצמם בעלי אותן מידות, אך באמת, אצל האל יתעלה, משוללים הם רוב המידות האלה להוציא המעט ששום מוסלמי אינו חסר. ההונאה העצמית של אלה היא מן הקשים שבסוגי ההונאה העצמית, שכן דעתם נוחה מעצמם בתכלית והם בטוחים כי נבכי פגעי הנפש מהם והאלה'.

¹⁹⁶ למשל: 'רָאָה נִתְּתִי לְפִנֶּיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב, וְאֶת הַמָּוֶת וְאֶת הָרָע' (דברים ל 15). בספר מלכים אף חוזרת אמירת סיכום על המלכים, אם עשו הטוב או הרע בעיני ה'.

¹⁹⁷ קטע זה מכונה בפי החוקרים 'תורת שתי הרוחות': 'מאל הדעות כול הויה ונהייה, ולפני היותם הכין כול מחשבתם. ובהיותם לתעודותם כמחשבת כבודו ימלאו פעולתם ואין להשנות. בידו משפטי כול והואה יכלכלם בכול חפציהם. והואה ברא אנוש לממשלת תבל וישם לו שתי רוחות להתהלך במ עמועד פקודתו, הנה רוחות האמת והעול. במעון אור תולדות האמת וממקור חושך תולדות העול. ביד שר אורים ממשלת כול בני צדק, בדרכי אור יתהלכו. וביד מלאך חושך כול ממשלת בני עול ובדרכי חושך יתהלכו ובמלאך חושך תעות כול בני צדק וכול חטאתם ועוונותם ואשמתם ופשעי מעשיהם בממשלתו לפי רזי אל עד קצו. וכול נגיעיהם ומועדי צרותם בממשלת משטמתו, וכול רוחי גורלו להכשיל בני אור. ואל ישראל ומלאכ אמתו עזר לכול בני אור. והואה ברא רוחות אור וחושך ועליהון יסד כול מעשה לן [] הן כול עבודה ועל דרכיהן [] דה, אחת אהב אל לכול עדי עולמים ובכול עלילותיה ירצה לעד, אחת תעב סודה וכול דרכיה שנא לנצח'. ראו גם בד 24-25: 'עד הנה יריבו רוחי אמת ועול בלבב גבר יתהלכו בחכמה ואולת. וכפי נחלת איש באמת יצדק וכן ישנא עולה וכירשתו בגורל עול ירשע בו וכן יתעב אמת, כיא בד בבד שמן אל עד קצ נחרצה ועשות חדשה'.

עדת קומראן ניתן למצוא גישות מגוונות ואף מנוגדות לכך, כפי שמנחם קיסטר סיכמן.¹⁹⁸ גם בחז"ל יש אמירות דומות, כמו: 'בשני יצריך – יצר הטוב ויצר הרע'; 'שני יצרים ברא הקדוש ברוך הוא: אחד יצר טוב ואחד יצר הרע'.¹⁹⁹

1.4.4. דרך האמצע:

בין גישות אלו משתלבת הבחירה החופשית של האדם של צוואת יהודה כ' 2: 'והרוח התיכונה היא רוח תבונת השכל, אשר תט לכל אשר תחפץ'.²⁰⁰ גישה זו קרובה למידת האמצע/שביל הזהב/מומצעת, שהיתה מוכרת בעולם העתיק²⁰¹ ובחז"ל.²⁰² לכאורה זוהי סתירה לקביעה הדטרמיניסטית והגזרה קדומה האמורה לעיל.

5. דימיון ושוני; ניגודיות; צביעות

נפתלי ב' 7: 'וכאשר הבדל בין אור לחשך בין ראייה לשמיעה, ככה הבדל גם בין איש לרעהו ובין אשה לרעותה, ואין אשר יאמר כי ידמו אחד לשני בפניהם או בדעתם'. לחז"ל אמירה דומה 'כשם שפרצופיהם שונים כך דעותיהם שונות' (ברכות נח"ע"ב).

בן סירא לג' 10-15: 'ואף בני אדם כלם יחדיו מחומר נבראו ומעפר דם נוצר; ויי בחכמתו הבדיל ביניהם והפלה דרכיהם; מהם ברך וקדש והקריב אליו ומהם השפיל והכניע; כחמר ביד היוצר בני אדם ביד עושמו; טוב לעומת רע וחיים לעמת מוות אור לעמת חשך וצדק לעומת רשע; שור בכל מעשה אלהים כלם שנים שנים זה לעמת זה'. חנוך ב' פיג' 46: 'וכמו שנה נכבדה משנה, כן נכבד אדם מאדם'.

1.5.1. ניגודים במקומות שונים בצוואות: 1.5.1.1. סתירה בנוגע להיתר הכעס:

מחד, הכעס מגונה לחלוטין בעיקר ע"י שמעון ודן (כמפורט בפרק בעניין), אך מאידך, יהודה ז' 5, 7 מציין שנלחם קרבות בקצף, ורומז שבזכות כך ניצח במלחמה: 'ויהי כאשר גידפוני ואקצוף, וארוץ אליהם אל ראש ההר, והמה ירו בי אבנים וחצים... ונתנפל עליהם בקצף וינוסו כולם, ויבאו בדרך

¹⁹⁸ לדיון ראו: קיסטר, תיאולוגיה בקומראן, עמ' 511-512.

¹⁹⁹ ברכות ט ה; ספרי דברים לב; תוספתא ברכות ז; ברכות סא.

²⁰⁰ הרטום תרגם (עמ' 56): 'ובאמצע רוח תבונת הלב לנטות אל אשר יחפוץ. בדומה לדברים ל 19: 'נתתי לפיך הבקרה והקללה, ובחירת פחיים' (דברים ל 19). השוו: דברי גד החוזה ח קפד: 'וביד האדם נתן הבחירה, ואם בא להטיב עזר לו, ואם להרע דרך פתוח לו'; השוו: שבת קד ע"א; אפלטון, תיאטיטוס, 176a: הטוב והרע ברואי אלוהים והכרחיים בעולם לבחירה חופשית.

²⁰¹ מבודהה: מְגִ'הִימָא פְּטִיפְדָא ו"הדרך כפולת שמונה"/"המתומנת הנאצלת". אריסטו, אתיקה מהדורת ניקומאכוס (תרגום מיוונית - י"ג ליבס, ירושלים תשל"ג, פרקים ד-ה; ה; ח).

²⁰² כגון: תוספתא חגיגה ב ה: 'ועוד משלו משל למה הדבר דומה? לאסתרטא [רחוב] העוברת בין שני דרכים, אחד של אור [אש], ואחד של שלג. הטה לכן נקוה באור, הטה לכן נקוה בשלג. מה עליו על האדם? להלך באמצע, ובלבד שלא יהא נוטה לא לכן ולא לכן'; ירושלמי חגיגה ב א, ע"ז ע"א: 'התורה הזו דומה לשני שבילים, אחד של אור ואחד של שלג. היטה בזה מת באור, היטה בזו מת בשלג. מה יעשה? יהלך באמצע'. הרמב"ם ידוע אימץ גישה זו, תוך הדגשות על חסידות הנטה לקצה הטוב, ושני חריגים לכלל (ענוה ומיניות) הלכות דעות ה א. עם זאת, המונחים שהרמב"ם כינה את מידות האמצע תואמים במקצת למידות הנפש: הסתפקות, נחת, סלסול, גבורה, נדיבות, מתינות, סבלנות, בושת פנים. מונחים ותיאורים רבים ושונים הובאו בפרשנות היהודית מספרות בית שני ועד היום. במגילת סרך היחד מובא הוראות התנהגות לחברי עדת קומראן, ונראה שבה יש חלוקות התנהגות (ובכללם מידות) שונה ליריביהם (דורשי החלוקות למשל; השוו ליחס לנכרים בפרק בעניין). מסורות דומות יש במסכתאות חז"ל העוסקות במוסר ובמידות: פרקי אבות, דרך ארץ זוטא ורבה, כלה רבתי, ובעיקר המתייחסות לחכמים ולחסידיים.

אחרת אל אבי, ויתחננו לפניו, ונכרות אתם ברית שלום'. דברים אלו עולים עם תיאור דן ג' 5, שכוח האדם מתחזק כאשר הוא כועס: 'ואם גם יחלה הכועס, והיה לו כח פי שנים בכעסו, כי הכעס יעזר תמיד בעשות רשע'.

5.1.2. הסתירה שבין הזנות לגאווה שנגד זנות:

בעוד לפי ראובן ד' 11 טוען: 'אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו', יהודה יג' 3 מציג עמדה שאינה עולה עם אמירה זו, לפיה ישנו כוח רוע עצום שכמכריע את האדם, ואינו קשור לזנות: 'כי גם אנכי התפארתי, אשר במלחמות לא פתני מראו אשה יפת תאר, ואחרף את ראובן אחי על דבר בלהה אשת אבי, ורוח הקנאה והזנות ערכו לנגדי מלחמה, עד אשר שכבתי עם בת שוע הכנענית, ועם תמר כלתי'.²⁰³ יוצא שרוח הזנות (והקנאה) פועלת גם כאשר נלחמים בזנות – באמצעות גאווה עצמית של תוכחה, וזאת למרות שהכוונה טובה, ואין כוונה של זנות בתוכחה. מזכיר את הפתגם העממי: 'הדרך לגיהנום רצופה כוונות טובות'.

5.1.3. הדאגה לעני ולחלש כסותרת את העבדות למפסידים במלחמה:

רבים היגדי המוסר בצוואות (לצד בספרות התורנית בכלל) המורים על עזרה ורחמים לעני ולחלש, ובכלל זה לנכרים (ראו פרק בעניין). אלא שכנגד עיקרון זה, כמה מבני יעקב מציינים שכאשר נכרים-אויבים הפסידו להם במלחמה, הם הפכו אותם לעבדיהם.²⁰⁴

דברים דומים ציינתי בפרק הקושיות על יוסף, כאשר גזר נטילת רכוש והגלייה של תושבי מצרים (לפי בראשית מז' 19).

מאידך, עיקרון 'יקוב הדין את הָהָר' (סנהדרין ו' ע"ב) הוא הגישה המקראית (וכך אין קושיה זו מתייחסת רק לצוואות), וכוללת עונשים קשים וחמורים (ההפוכים לכאורה מגישת הרחמים), כגון: עונשי מיתה רבים, מידה כנגד מידה באיברי הגוף, בן סורר ומורה ו'לא תחוס עינך עליו' (דברים יג' 9; יט' 13), לגבי עובדי אלילים ורוצחים המבקשים לאחוז בקרנות המזבח. מצד אחד זבולון ח 2 מציין: 'במקום אשר ימצא לב רחום שמה ישכן', ומאידך אשר ב 6-7 מציין לגבי רחמים לעני, כאשר הם מעורבבים עם כמה עבירות, אזי התוצאה: 'לזה שני פנים והכל ענין רע'.

5.1.4. השכר לבני אשר: רק תבואה או מכל דבר?

אשר ה' 5 מציין לבניו: 'כי לא ינתן לכם חלק אחר מלבד משמני הארץ, אשר פריה בעמל תוציאו'.²⁰⁵ אמנם אין סתירה מפורשת לכך בצוואות, אך:

²⁰³ השוואה: 'בז לרעהו חסר לב, ואיש תבונות יחריש' (משלי יא' 12); 'רשיעך פיה, ולא אני, ושפתיך יענו בך' (איוב טו' 6); 'מִתְּחִילֵי בַיַד לְשׁוֹן' (משלי יח' 21).

²⁰⁴ יהודה ז 4-8: 'ונקרב אל תמנה מקום שם אצור כל רכוש המלכים אויבינו... ולא עשינו להם רעה ויהיו לנו למס ונשב להם את כל שללם'; ט 4-7: 'ונרדף את בני עשו, ולהם עיר בצורה חומת ברזל ושערי נחשת, ולא יכלנו לבא בתוכה, ונשם עליה מסביב ונצר עליה... ויתחננו אלינו בדברי שלום, ונועץ עם אבינו ונשם אותם למס'; יוסף יח 3: 'והנה ראיתם כי בעונתי ובארץ רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה ויי נתנם לי לעבדים'. ישנם דוגמאות נוספות של מלחמות בהם בני יעקב לקחו את שלל המפסידים האויבים.

²⁰⁵ בהקבלה לברכת אשר בדברים לג 24: 'טובל בַּשֶּׁמֶן רָגְלוֹ'.

- במקרא יש הרבה ברכות גמול ושכר לכל עם ישראל שישמרו את התורה.

- יתכן והדבר מנוגד לעיקרון התגמול האישי משמיים, כפי שלמשל מציין זבולון ו' 6: 'ועל כן מלאני יי דגים לרב בצאתי לצוד ציד, כי כל אשר יחלק עם רעהו, הרבה מונים יקבל מאת יי', וקרוב לדברים טו 10: 'נתון תתן לו, ולא ירע לְבָבְךָ בְּתִתְּךָ לוֹ, כִּי בְגִלְל הַדְּבָר הַזֶּה יִבְרָכְךָ יי אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֶׂיךָ וּבְכָל מַשְׁלַח יָדְךָ'.²⁰⁶

5.2. הוראות בצוואות המנוגדות (לכאורה) להיגיון הישר:

נפתלי ח 10: 'ואתם בניי היו חכמים ונבונים באלהים, כי ידעתם את דרך מצותיו ואת חוקי כל מעשה למען יאהבכם יי'.

5.2.1. עיקרון הנתינה האישי שמתגמל בהתאם משמיים:

לכאורה עיקרון התגמול שמציין זבולון ו' 6: 'ועל כן מלאני יי דגים לרוב, בצאתי לצוד צייד, כי כל אשר יחלק עם רעהו, הרבה מונים יקבל מאת יי', מנוגד לעיקרון של שכר לפי יחס העבודה והתפוקה המודגש בצוואות (ובבן סירא) לעבודת האדמה, וכן במשלי לחריצות העבודה בכלל, כאשר בן סירא מחדד את שיטת החיסכון להתעשר.²⁰⁷

6. מתשובה אישית על חטא להיגדי מוסר לרבים; עונשים

6.1. העיסוק בחטאי בני יעקב בניגוד לאיסור הקטרוג על מעשי האבות

עיקרון של חשיפת חטאי גיבורי הסיפורים מאפיין את התנ"ך,²⁰⁸ בניגוד לרוב ספרויות עמי קדם המעריצות של גיבוריהם. זאת כי מטרת התנ"ך לחנך אותנו, כדברי ממ"ת ג' 23-24 (קימרון, [החיבורים העבריים ב](#), עמ' 211): 'והמשכיל יבין וזכור את מלכי ישראל והתבנן במעשיה, שמי מהם שהיא יראו ממשפטי התורה היה מצול מצרותהם מבקשי התורה'.

בברית דמשק (קימרון, [החיבורים העבריים א](#), עמ' 56, שו' 13-14) יש כנראה איסור על קטרוג מעשי האבות, עם עונש בצידו.²⁰⁹ אימרה קרובה לכך מצויה בחיבור מאוחר בחז"ל: 'חייב אדם לומר - מתי יגיעו מעשיי למעשי אבותי' (תנא דבי אליהו רבה כה),²¹⁰ וניתן לראות בכך דימיון לדרשות סנגוריה על חטאי חלק מגיבורי התנ"ך.²¹¹

²⁰⁶ בדומה: 'יש מפַזר וְנוֹסֵף עוֹד, וְחוֹשֵׁף מִיִּשְׂרָאֵל אֶךְ לְמַחְסוֹר' (משלי יא 24). יש הבטחה לגמול גם למעשר, אך הוא מיועד ללוויים ועניים בלבד.

²⁰⁷ בן סירא ז 10 מציין רק בנוסח היווני: 'אל תשנא עבודה קשה, ועבודת האדמה מעליון נבראה. **בן סירא מחדד את שיטת החיסכון להתעשר: '??'** בבן סירא ניתן למצוא הרבה פסוקים שקרובים למנוגדים, כמו: 'לִלְבָב קָטָן לֹא נֶאֱמָר עֲשֵׂר, וְלֵאִישׁ רַע עֵין לֹא נֶאֱמָר חֲרוֹץ' (יד' 3).

²⁰⁸ בגישה: 'הצור תמים פֶּעֱלוֹ, כִּי כָל דְרָכָיו מִשְׁפָּט, אֵל אֲמוֹנָה וְאֵין עוֹל, צְדִיק וְיִשְׂרָאֵל הוּא' (דברים לב 4); משלי כו 26: 'תִּפְסֶה שְׁנָאָה בְּמִשְׁאוֹן, תִּגְלֶה רַעְתּוֹ בְּקֶהֱל'.

²⁰⁹ 'וְהָאִישׁ אֲשֶׁר יִרְשַׁע' על האבות [יצא] מן העד ולא ישוב, [ואם] על האמות [י]רשע [ו]ימים כי אין לאמ[נ]ת רוקמה בתוך []'.

²¹⁰ השונו: 'כי לא טוב אֲנִכִי מֵאֲבֹתַי' (מל"א יט' 4).

²¹¹ 'כל האומר ראובן/בני עלי/בני שמואל/דויד/שלמה/יאשיו חטא, אינו אלא טועה' (שבת נה ע"ב-נו ע"ב). להרחבה: שכטר, על מוסר האבות.

קטרוג על מעשי האבות מסתבר יותר מפרטי הסיפורים מספר בראשית, ואילו הרחבות סיפורים אלו בכמה מגילות קומראן (בעיקר במגילה חיצונית לבראשית²¹² והיובלים), משלימות סנגוריה על האבות. הצוואות אינן מכסות ומטייחות את חטאיהם על מעשי/חטאי בני יעקב. אדרבא, הן אף מוסיפות כמה חטאים חדשים, שאינם מצוינים בספר בראשית (ראו סקירה בעניין). אלא שבני יעקב מעין מקטרגים על עצמם, בתוך הליך הווידי והתשובה האישי שעשו, וניכר שעדיין נזהרים לקטרג על אחיהם (בצוואותיהם).

6.2. התשובה במקורות קרובים

6.2.1. תשובה פרטית במקרא

המקרא אינו מסתיר את חטאי גיבוריו. רבים מגיבורי המקרא הוכחו על חטאיהם, ואף ניתנה להם הזכות לחזור בתשובה (ויותר מהם, לכלל עם ישראל, כמו למשל גם לאנשי נינווה).²¹³ כבר לקין הוצע לחזור למוטב,²¹⁴ אך הוא לא עמד בניסיון; דתן ואבירם התבקשו לחזור בהם ממעשיהם, אך הם סירבו;²¹⁵ לאחר בכי העם מחטא המרגלים, התחרטו המעפילים על מעשיהם וניסו לכבוש את הארץ, אך זה היה בניגוד לדעתו של משה;²¹⁶ מלכים רבים הוזהרו והוכחו ע"י נביאים, ומיעוטם חזרו בתשובה,²¹⁷ ביניהם נזכיר שלושה מקרים ידועים: דויד המלך, שמעבר לחרטה על מעשיו, אלא גם כתב זאת במזמוריו ומהווה תשובה לאחרים;²¹⁸ יאשיהו שחזר בתשובה מלאה על חטאי אבותיו;²¹⁹ מנשה, שתפילתו נמצאה גם בין מגילות קומראן.²²⁰

עם זאת, גיבורי המקרא שכן עשו תשובה, לרוב אינם מפרטים את הליך התשובה האישי שלהם, שכולל וידוי ודרישת מוסר מניעה להבא. עוד פחות הם היגדי מוסר המובאים בהקשר לאותו חטא. ייתכן כי מצוות התשובה כהודאה ואי-חזרה על החטא, אינה מודגשת בתורה. החיוב המקראי לתשובה על חטא, במובן של התוודות וחרטה, מובא בוויקרא ה' 5: 'וְהָיָה כִּי יֵאָשֶׁם לְאַחַת מֵאֲלֹהֵי הַתְּוֹדָה אֲשֶׁר חָטָא עָלֶיהָ' (ובדומה בבמדבר ה' 7). כמה פסוקים מורים על הוראה להתקרבות וחזרה

²¹² דוגמה מובהקת לכך היא סיפור הרקע לבקשת אברהם אבינו משרי שתגיד שהיא אחותו (מגילה חיצונית לבראשית יט-כ).
²¹³ יונה ג' 8.

²¹⁴ בראשית ד' 7: 'הֲלוֹא אִם תִּיטִיב שְׂאֵת, וְאִם לֹא תִיטִיב, לִפְתּוֹחַ חֹטֵאת רִבְץ וְאֵלֶיךָ תִּשְׁוֶקְתוּ, וְאַתָּה תִּמְשַׁל בּוֹ'.

²¹⁵ במדבר טז' 12: 'וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה לְקָרָא לְדָתָן וְלָאֲבִירִים בְּנֵי אֱלִיָּאָב, וַיֹּאמְרוּ לֹא נַעֲלֶה'.

²¹⁶ במדבר יד 40-45.

²¹⁷ ראו למשל דבריו של בן סירא מט 4.

²¹⁸ חטא בת שבע ותשובת דויד מצוינים בשמ"ב יא, ועל כך דרש דויד לרבים: 'אֶלְמֶדָה פְּשָׁעִים דְּרָכֶיךָ, וְחַטָּאִים אֵלֶיךָ יִשׁוּבוּ' (תהילים נא 15), וכן חז"ל דרשו: 'לא עשו ישראל את העגל, אלא ליתן פתחון פה לבעלי תשובה... לא דוד ראוי לאותו מעשה, ולא ישראל ראוי לאותו מעשה... אלא למה עשו, לומר לך שאם חטא יחיד אומרים לו כלך אצל יחיד, ואם חטאו צבור אומרים להו לכו אצל צבור' (עבודה זרה ד ע"ב). לפי ברית דמשק ה' 5: 'ויעלו מעשי דויד, מלבד דם אוריה'. להרחבה ראו: אליצור, דוד כמופת לבעלי תשובה. חטא נוסף של דויד הוא בספירת העם, בו הוא מבקש מהאל להעניש אותו ולא את העם (שמ"ב כד 17). תשובה לכך אינה מוסברת במקרא, ומובאת בדברי גד החוזה ז (להרחבה ראו: בר אילן, גד החוזה, עמ' 213-223).

²¹⁹ מ"ב כג 24: 'וְכִמְהוּ לֹא הָיָה לְפָנָיו מֶלֶךְ אֲשֶׁר שָׁב אֵל ה' בְּכָל לְבָבוֹ וּבְכָל נַפְשׁוֹ וּבְכָל מַאֲדוֹ'.

²²⁰ תפילת מנשה מוזכרת בדברי הימים ב יג 18-19, והיתה ספר חיצוני בן 15 פסוקים ביוונית. במגילות קומראן נמצאו 6 פסוקים בעברית בתוך שני כתבי יד (4Q380-4Q381). חז"ל הזכירו את תפילתו זו (ויקרא רבה ל; דברים רבה ב; רות רבה ה).

לה', אך אין בהם הוראה לגבי אופן ההודאה והתשובה.²²¹ בנביאי הנ"ך רווחת תוכחה נגד עם ישראל על כך שאינם חוזרים בתשובה.²²²

6.2.2. התשובה במגילות קומראן

במגילות קומראן נלמדת התשובה הכללית גם מהתנ"ך, כפי שמציינת יפה ממ"ת ג' 23-24 שהוזכרה לעיל, ומלמדת שזוהי הסיבה שהמקרא אינו מסתיר חטאי גיבוריו. ביטויים קרובים מצויים במגילות חכמה מקומראן, כגון 'להתבונן ברז נהיה', ומורים לחפש את שורש הדברים כדי לעמוד על הבנת החיים.²²³ גם בן סירא ה 1-11 ויז 19-24 דרש על התשובה.²²⁴

עדת קומראן ראתה בעצמה עדה/קהילה שחוזרת בתשובה, וביטויי התשובה מגוונים בכתביה השונים, כגון: 'שבי פשע'. בלהה ניצן ניתחה את התשובה במגילות מדבר יהודה, ומדוגמאותיה ניכר כי ישנו היפוך גישה של כמות העיסוק בתשובה המועטה בתנ"ך, לבין עיסוק התשובה הרב במגילות קומראן.²²⁵ זאת כנראה, כיוון שעדת קומראן מציגה את עצמה כייחודית במעלת הקודש שלה,²²⁶ כאשר במקרא כמעט ואין אזכורים לקהילות קודש.²²⁷

במגילת ברית דמשק מובא וידוי וכפרה במקום קורבן: 'אלה המ[שפטים] אשר ישפטון] בם כל המתיסרים. כל איש אשר [שגג בדב]ר, יבוא וידעוהו לכוהן [המ]ופקד על הרבים, וקבל את משפטו מרצונו, כאשר אמר ביד מושה ע[ל] הנפש אשר תחטא בשוגגה אשר יביאו את חטתו ואת אשמו'

²²¹ כגון: 'ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקלו' (דברים ד 30); 'קחו עמכם דברים, ושובו אל יי, אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב, ונשלמה פרים שפתינו' (הושע יד 3); 'למימי אבותיכם סרתם מחקי ולא שמרתם, שובו אלי ואשובה אליכם אמר יי צבאות, ואמרתם במה נשוב' (מלאכי ג 7).

²²² למשל: 'ואותי יום יום ידרשון, וידעת דרכי יחפצון, כגוי אשר צדקה עשה ומשפט אלהיו לא עזב' (ישעיה נח 2); 'הבישו כי תועבה עשו, גם בוש לא יבושו גם הכלים לא ידעו' (ירמיהו ו 15); 'כן דרך אשה מנאפת אכלה ומחיתה פיה, ואמרה לא פעלתי און' (משלי ל 20). בדומה, גם במגילת קומראן: 'וברזי עד לא הבטתם, ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חכמה' (4Q300 קטע א.א.1-ב' שורה 2-3).

²²³ רז נהיה דרוש והתבונן בכל דרכי אמת וכל שורשי עולה תביט ואז תדע מה מר לאיש ומה מתוק לגבר' (חוכמת רז נהיה, פרק ב' [קומראן, החיבורים העבריים ב', עמ' 156, ש 14-15]); 'יומם ולילה הגה ברז נהיה ודרוש תמיד ואז תדע אמת ועול חכמה [ואול]ת'... בכל דרכיהם עם פקודתם לכול קצי עולם ופקודת עד ואז תדע בין [טוב]ל[רע] כ[מעשי]הם] כיא אל הדעות סוד אמת וברז נהיה פרש את אושה ומעשיה... [בכול מ]עשיו אלה שחר תמיד והתבונן [בכול]ל תוצאותמה ואז תדע בכבוד ע[וז]ע[ם] רזי פלאו וגבורת מעשיו... (חוכמת רז נהיה א [קומראן, החיבורים העבריים ב', עמ' 148, ש' 24-25, 27-30, 31-30); 'וברזי עד לא הבטתם ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חכמה' (4Q300 קטע א.א.1-ב' ש' 2-3).

²²⁴ בן סירא ה 1-11: .. אל תאמר חטאתי, ומה יעשה לי – מאומה, כי אל ארך אפיים הוא.. אל תאחר לשוב אליו, ואל תתעבר מיום אל יום'; יז 19-24: 'אך לשוב, וינחם אודי תקוה; שוב אל יי ועזוב עוונות, התחנן לפניו והמעט מכשול; פנה אל יי ושוב מרשע, ומאוד שגא תועבה; את יי מי יהלל בשאול, תחת החיים ונותני הודות; ממת כלא היה כבדה תודה, חי חי הוא יודה ליי; מה רבו רחמי יי, וסליחתו לשובים אליו'.

²²⁵ ניצן, התשובה בקומראן.

²²⁶ ברית דמשק ג' 19-2 ד' 2: 'ויבן להם בית נאמן בישראל, אשר לא עמד כמהו למלפנים ועד הנה, המחזיקים בו לחיי נצח, וכל כבוד אדם להם, הוא כאשר הקים אל להם ביד יחזקאל הנביא לומר "והכהנים הלויים ובני צדוק אשר שמרו את משמרת מקדשי בתעות בני ישראל מעלי" [יחזקאל מד' 15]'.

²²⁷ אפשר לציין בני הנביאים ובני רכב, אך אין עליהם פירוט רב.

(קימרון, [החיבורים העבריים א](#), עמ' 56-57). הצדקה היא תחליף לקורבנות כפי שמובאת בדניאל ד'²²⁸ 24 ובמגילות קומראן,²²⁹ כאשר בנצרות התקבל ווידויי לכומר: Penance.²³⁰

6.2.3. התשובה בחז"ל²³¹

במסכת יומא פו ע"א יש דיון שבחים על התשובה: 'גְּדוּלָה תְּשׁוּבָה שְׁמִיבִיָּא רְפָאוֹת לְעוֹלָם, שְׁנֵאָמַר: "אֶרְפָּא מְשׁוּבְתָם אוֹהֲבָם נְדָבָה" (הושע יד' 5).. גְּדוּלָה תְּשׁוּבָה שְׁמִמְגַעַת עַד כֶּסֶף הַכְּבוֹד, שְׁנֵאָמַר: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֱלֹהֶיךָ" (הושע יד' 2).. גְּדוּלָה תְּשׁוּבָה שְׁדוּחָה אֶת לֹא תַעֲשֶׂה שְׁבַתוֹרָה.. גְּדוּלָה תְּשׁוּבָה (שְׁמִמְקַרְבֵּת) אֶת הַגְּאוּלָּה.. גְּדוּלָה תְּשׁוּבָה שְׁמֵאֲרַכֵּת שְׁנוֹתָיו שֶׁל אָדָם', והמבחינה בין: 'פֶּאן מֵאֲהָבָה, פֶּאן מֵיִרְאָה', וכן: 'גְּדוּלָה תְּשׁוּבָה, שְׁבִשְׁבִיל יְחִיד שְׁעֲשֶׂה תְּשׁוּבָה — מוֹחְלִין לְכָל הָעוֹלָם כּוּלוֹ'. תיאורים והבחנות אלו ייחודיים לחז"ל.

לעומת זאת, ריש לקיש טען ש'גְּדוּלָה תְּשׁוּבָה, שְׁזָדוֹנוֹת נַעֲשׂוֹת לוֹ כְּשִׁגְגוֹת', וגישה קרובה לכך ראינו בחטאי ראובן ויהודה.

6.3. בין התשובה האישית לתשובה הכללית – שהיא הוראת הלקח לרבים

בספר בראשית מב' 22 ונ' 17 מרומזת תשובת האחים בשיח ביניהם על חטא יוסף, אלא שקשה להבין אם תשובת הלב שלהם היתה כנה ומלאה.²³² הצוואות מדגישות ומרחיבות את תשובת האחים, וכן מפרטות את התפילות והעונשים או הייסורים העצמיים שקיבלו עליהם.

יתרה מזו, השבטים ממשיכים בפירוט התשובה הפרטית-אישית שביצעו, אל עיקר הדגש בצוואות, והוא הלקח המוסרי הרחב לצאצאים או לכל עם ישראל, שמכונה להלן: 'התשובה הכללית' (או גם: 'הלקח לרבים'/'היגדי מוסר'). כך מדגישים השבטים את צוואתם המוסרית לצאצאיהם, כיצד להתרחק ממעשים אשר עלולים להוביל לנפילות חטאים דומים והיגדי מוסר קרובים.

עניין נוסף שמורחב בצוואות, הוא הבחנה בין שוגג למזיד. דוגמאות והרחבה בעניין פורטו בפרקים על ראובן ויהודה. ההבחנה בין שגגה למזיד תלויה גם בידיעת החוק, והיות ומבחינת הצוואות, בני יעקב טרם נחשפו לרוב חוקי התורה, שניתנה כמה דורות אחריהם במעמד הר סיני, הרי שניתן ללמוד כי הצוואות מבקשות למסור לנו, שלאחר מתן תורה, כבר לא יתקבלו שגגות על מצוות שכתובות בתורת משה.

²²⁸ 'להן מלכא מלכי יִשְׁפַר עליך וחטיך [עלך וחטאך] בצדקה פרק ועינתך במסן ענין הן תהיא ארכה לשלותרך] [תרגום: לכן המלך עצתי תיטב עליך; וחטאך בצדקה פדה, ועונותיך בחן עניים, אולי תהיה ארכה לשלותרך]. גם טוביה מרחיב בפרק ד' את עיקרון הצדקה תציל ממוות ממשלי י' 2, יא' 4.

²²⁹ סרך היחד ט' 4-5: 'ותרומת שפתים למשפט כניחוח צדק'; 11Q5 (תהלים קנד בפשיטתא): 'ואדם מפאר עליון ירצה כמגיש מנחה כמקריב עתודים ובני בקר כמדשן מזבח ברוב עולות כקטורת ניחוח מיד צדיקים'; ברית דמשק יא' 18-21: 'אל ישלח איש למזבח עולה ומנחה ולבונה ועץ ביד איש טמא באחת מן הטמאות להרשותו לטמא את המזבח כי כתוב זבח רשעים תועבה ותפלת צדקם כמנחת רצון'. גם טוביה מרחיב בפרק ד' את עיקרון ה'צדקה תציל ממוות', כמו במשלי י' 2, יא' 4.

²³⁰ קיסטר, פרגמנט מברית דמשק.
²³¹ להרחבה: קריב, גדולה התשובה.

²³² בראשית מב' 22: 'ויען ראובן אתם לאמר, הלוא אמרתי אליכם לאמר אל תחטאו בילד, ולא שמעתם; וגם דמו הנה נדרש'; נ' 17: 'כה תאמרו ליוסף, אנא שא נא פשע אחיך וחטאתם, כי רעה גמלוך, ועתה שא נא לפשע עבדי אלהי אביך, ויבך יוסף בדברם אליו'.

6.4. הצום כחלק מהליך התשובה הפרטית של בני יעקב

כאמור, אחד החידושים העיקריים של הצוואות, הוא ההודאה והתשובה האישית שלהם, וכמה מבני יעקב מציינים כי קיבלו על עצמם קבלה או סגפנות מסוימת למשך שנים: ראובן א 9 התנזר שבע שנים משיכר, בשר ומאכלי תאוה, בגלל חטאו המיני;²³³ שמעון ג 5 מצוין שעינה את עצמו בצום שנתיים, בגלל קנאתו ליוסף;²³⁴ יהודה טו' 4 מצוין: 'ובהנחמי על אלה, לא אכלתי בשר ויין עד עת זקנתי, וכל שמחה לא ראיתי'. יוסף י' 1-2 משבח את הצום עם המידות הטובות,²³⁵ וחז"ל דורשים שהתנזר מיון.²³⁶ תשובותיהם של ראובן ויהודה מובאים בהרחבה בפרקים העוסקים בחטאיהם. ניכר שתשובת כל האחים בצוואות התקבלה, שכן רובם מציינים את היותם זוכים לתחיית המתים, יחד עם האבות והצדיקים.

מעטים ציוני קבלות הייסורים או סגפנות עצמית בתנ"ך. יעקב התאבל על יוסף (אם כי לא מצוין איך התאבל), ודויד על חולי בנו מבת שבע.²³⁷ אנשי נינוה התאבלו בתשובתם מדרכם הרעה (יונה ג' 5-8), ובני רכב הסתגפו מיון בהוראת אביהם (ירמיהו לה' 5).²³⁸ גם משה, דניאל, אסתר, עזרא ונחמיה צמו, אך זאת לקרבת/קבלת רוח נבואה, ולא כתוצאה מחטאם האישי.

אמנם מהותו של יום הכיפורים הוא עינוי הנפש לכפרת עוונות,²³⁹ אך התורה מדגישה כי התשובה הינה הליך קל ומהיר: דברים ל' 12-14: 'לא בשמים הוא לאמר מי יעלה לנו השמימה ויקחה לנו וישמענו אתה ונעשנה; ולא מעבר לים הוא לאמר מי יעבר לנו אל עבר הים ויקחה לנו וישמענו אתה ונעשנה; כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשתו'; ישעיה א' 18: 'אם יהיו חטאיכם כשנים, כשילג ילבינו'; מג' 22: 'ולא אתי קראת יעקב, כי יגעת בי ישראל'; ירמיה ג' 22: 'שובו בנים שובבים ארפה משובתיכם'; מלאכי ג' 7: 'שובו אלי ואשובה אליכם, אמר יי צבאות', ואף בפרט הדגשת המעשים הטובים מול הצום: 'הלוא אכל ושתה ועשה משפט וצדקה, אז טוב לו' (ירמיה כב 15); 'למה צמנו ולא ראית, ענינו נפשנו ולא תדע' (ישעיה נח 3). בהקשר זה, יש לציין, כי אין בצוואות אזכור ליום הכיפורים, כיוון שאותנטיות הוא ניתן לאחר ימיהם, אך גם אין עיקרון דומה של יום בשנה המכפר על עוונות, אלא אדרבא: 'חטאים תרדף רעה' (משלי יג 21); 'וחוטא אחד יאבד טובה הרבה' (קהלת ט 18).

²³³ 'ואחרי כן נחמתי ונעניתי ברצון נפשי שבע שנים לפני יי ויין ושכר לא שתיתי, ובשר לא בא אל פי וכל מאכל תאוה לא אכלתי, ואתאבל על עוונתי כי גדול, אשר לא נעשה כזאת בישראל'.

²³⁴ 'ועל כן עניתי שנתיים בצום נפשי, ואדע כי יגאל איש מקנאה ביראת אלהים'.

²³⁵ 'על כן ראו בניי את אשר יפעלו ארך רוח ותפלה וצום; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב בארך רוח ותפלה ותצומו בלב נדכה, ישכן בקרבכם יי כי אהב הצנע לכת'.

²³⁶ שבת קלט ע"א: 'מיום שפירש יוסף מאחיו, לא טעם טעם יין'.

²³⁷ בראשית לז 34: 'ויתאבל על בנו ימים רבים'; שמ"ב יא 16.

²³⁸ 'ויאמרו לא נשתה יין כי יונדב בן רכב אבינו צוה עלינו לאמר לא תשתו יין אתם ובניכם עד עולם'.

²³⁹ ויקרא טז 29-30: 'והיתה לכם לחקת עולם בחדש השביעי בעשור לחדש תענו את נפשתיכם.. כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם'.

יששכר ב 5-6 מציין שרחל ויתרה על אכילת הדודאים.²⁴⁰ בספר טוביה, האל שמע את מצוקתם של טובי ושרה, ובקשתו בעת המתנתו לאכילה.²⁴¹ סיפור זה דומה לעיכוב אלעזר לאכול טרם אמירת דבריו לבקש את ידה של רבקה ליצחק אבינו (בראשית כד' 33),²⁴² וגם טוביה דחה את אכילתו לאחר שביקש את שרה לאשתו (ז' 12).²⁴³ עיקרון זה מובא בנימוסי השולחן של בן סירא לא' 19: 'בחברת רעים, אל תשלח ידך ראשונה לאכול ולשתות', והיא ההלכה של כיבוד הכוהן בסרך היחד ו' 4-6,²⁴⁴ שכנראו היא המקור להלכת חז"ל הדומה.²⁴⁵

6.5. המסר המרכזי הנסתר של קבלת סבל, ייסורים וציפייה לה' / גאולה

עניין קרוב לתשובה הוא אופן ההתמודדות עם הסבל או הייסורים בחיים, במיוחד כאשר אינם קבלת סיגופים עצמיים.

מפניית יוסף אל הסריסים בבית הסוהר: 'וַיִּשְׁאַל אֶת סָרִיסֵי פְרָעָה אֲשֶׁר אֵתוּ בְּמִשְׁמַר בֵּית אֲדֹנָיו לֵאמֹר, מִדּוּעַ פְּנִיכֶם רְעִים הַיּוֹם' (בראשית מ' 7), אפשר ללמוד שיוסף היה מאיר פנים, ולא מדוכרך במצבו כאסור בכלא. בזכות זה שיוסף ידע לקבל את המצב הקשה אליו נקלע (ב' 2-3),²⁴⁶ אף שלדעתו אינו היה ראוי לכך (בניגוד לדעת אחיו באותה שעה), ובמשך כעשרים שנה בכלא, היה שמח ואף מעודד אחרים. עם זאת, אין הדבר נוגד את ניסיונו לבקש עזרה כדי לשפר את מצבו, ולצאת מהכלא: 'כִּי אִם זְכַרְתִּנִּי אֶתְּךָ כַּאֲשֶׁר יִיטֵב לְךָ וְעֲשִׂיתָ נָא עִמָּדֵי חֶסֶד, וְהִזְכַּרְתִּנִּי אֶל פְּרָעָה וְהוֹצֵאתִנִּי מִן הַבַּיִת הַזֶּה' (שם מ' 14).

שמעון ד' 3 מצדיק את העינויים שלו כיוון שמבין שהם עונש על מעשיו: 'ואדע כי בצדק עניתי ולא נעצבתי'. עיקרון זה מובא בברכות ה' ע"א: 'אם רואה אדם שיסורין באין עליו, יפשפש במעשיו'.

1.1.1. ניגודים וסתירות לעיקרונות קבלת הסבל והתקווה:

²⁴⁰ 'ובגלל הדודאים ההם שמע יי את רחל; כי גם כאשר קבלתם לא אכלה אותם ותקרב אותם בבית יי ותביאם אל הכהן אשר היה בימים ההם. בבראשית ל 14-15: 'וַיֵּלֶךְ רְאוּבֵן בְּיָמֵי קְצִיר חֲטִים וַיִּמְצָא דוּדָאִים בְּשָׂדֶה וַיָּבֵא אֹתָם אֶל לָאָה אִמּוֹ וַתֹּאמֶר רְחֵל אֶל לָאָה תְּנֵי נָא לִי מִדּוּדָאֵי בְּנֵךְ: וַתֹּאמֶר לָהּ הֲמַעַט קָחְתָּךְ אֶת אִישִׁי וְלָקַחְתָּ גַם אֶת דּוּדָאֵי בְּנֵי וַתֹּאמֶר רְחֵל לָכֵן יִשְׁכַּב עִמָּךְ הַלַּיְלָה תַּחַת דּוּדָאֵי בְּנֵיךְ'.

²⁴¹ טוביה נוסח ארוך ב 2 - ג 17: 'ויושם לפני השולחן והמאכלים רבים הושמו לפני ואומר לטוביה בני: לך בני ואשר תמצא עני מאחינו מגלות נינוה הזכר אותו בכל לבבו והבאת אותו ואכל יחד עמדי, והנה אני מחכה לך בני עד אשר תשוב; וילך טוביה לבקש איש עני מאחיי וישב ויאמר: אבי ויאמר: הנני בני, ויען ויאמר: אבי הנה איש מעמנו הרוג ומושלך בשוק וזה עתה נחנק; ואקום ואעזוב את הארוחה בטרם אטעם ממנה, ואשא אותו מן השוק ואשים אותו אל אחד הבתים הקטנים עד אשר יבוא השמש ואקבור אותו... בעת ההיא נשמעה תפילת שניהם לפני כבוד האלוהים; וישלח רפאל לרפא את שניהם'. בנוסח פרענקיל ד 1: 'וטוביה אמר בליבו כי שמע יי את תפילתו וכי קרבו ימיו למות. גם בתו של רבי עקיבא שניצלה ממוות בזכות האכלת עני (שבת קנו ע"א).

²⁴² 'ויישם (ויושם) לפניו לאכול, ויאמר לא אכל עד אם דברתי דברי; ויאמר, דבר'.
²⁴³ 'ויאמר טוביה לא אוכל מעתה ולא אשתה עד אשר תעשה את דברי, ויאמר לו רעואל כן אעשה והיא תנתן לך על פי משפט ספר משה'... (נוסח ארוך).

²⁴⁴ 'והיה כיא יערוכו השולחן לאכול או התירוש לשתות הכוהן ישלח ידו לרשונה להברך בראשית הלחם או התירוש לשתות הכוהן ישלח ידו לרשונה להברך בראשית הלחם והתירוש'.

²⁴⁵ מועד קטן כח' ע"ב: 'אמר רבי אבהו: מנין לאבל שמיסב בראש, שנאמר - "אבחר דרכם ואשב ראש ואשכון כמלך בגדוד כאשר אבלים ינחם"... אמר רבי חמא בר חנינא: מנין לחתן שמיסב בראש, שנאמר "כחתן יכהן פאר", מה כהן בראש - אף חתן בראש. וכהן גופיה מנלן? - דתנא דבי רבי ישמעאל: "וקדשתו" - לכל דבר שבקדושה, לפתוח ראשון, ולברך ראשון, וליטול מנה יפה ראשון'.

²⁴⁶ 'בבית הכלא השליכוני הכוני שמוני ללעג, ואלהים נתנני לרחמים לפני שר בית הסהר; כי לא יעזב יי את יראי, לא בחשך ולא באזקים ביגון ובצרה'.

תהילים כז 14 מציין עיקרון תורני רוח: 'קְוֶה אֶל ה', חֲזַק וַיֵּאמֶץ לַבָּרַךְ וְקִוֶּה אֶל ה'. אלא שהתקווה והציפייה מנוגדות לפסוק במשלי יג' 12: 'תוֹחֶלֶת מְמַשְׁכָּה מִחֶלֶה לֵב, וְעֵץ חַיִּים תִּצְאָה בָאָה'.

לכאורה גם מנוגד שעני יצא מהעוני שלו, אם לפי מגילה ???, קובעת שעוני של אדם זה מזלו וגורלו התמידי.

תהילים מו' 11: 'הֲרַפּוּ וְדַעוּ, כִּי אֲנֹכִי אֱלֹהִים'.

6.6. עונשים רק משמיים – היחס ליריב

המסר המרכזי של יוסף, לצד עיקר השבחים עליו, הוא בכך שהוא לא נטר ונקם לאחיו (ראו פרק בעניין).

העונשים של אחי יוסף על מכירתו לעבד, לא מוזכרים בתורה, מלבד בדיקתם על ידי יוסף, שהעלה טענה: 'וַיַּעַן רְאוּבֵן אֶתֶם לְאִמֹר, הֲלוֹא אֶמְרָתִי אֶלֵיכֶם לְאִמֹר, אֶל תִּחַטְּאוּ בְיָלֶד, וְלֹא שְׁמַעְתֶּם, וְגַם דָּמוֹ הִנֵּה נִדְרָשׁ (בבראשית מב 22). חוסר פירוט העונש קרוב לאמרה הפרסית: 'מקל של אלוהים, לא משמיע רעש'.

עוד כמה מבני יעקב מלמדים לא להחזיר רעה כנגד רעה, אלא רק טובה נגד רעה: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש, ודיברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכון בנפשך ערמה' (גד ו 3-7); 'וכי יבקש איש להרע לכם, אתם גמלו אותו טוב והתפללו בעדו, ויי יצילכם מכל רע' (יוסף יח 2); 'האדם הטוב אין לו עין רעה, כי הוא מרחם על כולם, אפילו אם הם חוטאים. ואם זוממים עליו רעות, הוא מנצח את הרע בעשותו טוב' (בנימין ב' 2-3); 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט, ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי' (בנימין ה' 4-5).²⁴⁷

בחלק מאמירות אלו מצוין שכרו של המוותר על הרע שנעשה לו, ושכרו משמיים על כך. עיקרון זה מוזכר גם במשלי טז 7: 'בְּרָצוֹת יי דַּרְכֵי אִישׁ, גַּם אוֹיְבָיו יִשְׁלַם אֹתוֹ'. בעוד ניתן שכר למי שמוותר ומוחל, מצד שני למריע צפוי עונש משמיים (שמתעדן אם הניזוק מתפלל עליו): 'וּמְשַׁלְמֵי רָעָה תַחַת טוֹבָה, יִשְׁטַנּוּנֵי תַחַת רְדוּפֵי [רַדְפֵי] טוֹב' (תהילים לח 21); 'כַּאֲשֶׁר יֹאמֵר מְשַׁל הַקְּדָמָנִי, מְרַשְׁעִים יֵצֵא רָשַׁע וַיְדִי לֹא תִהְיֶה בָּהּ' (שמ"א כד 13).

ייתכן ויש כאן הרחבה על משלי כה 21-22: 'אִם רָעַב שִׁנְאָךְ הֶאֱכִלְהוּ לָחֶם, וְאִם צָמָא הִשְׁקִיְהוּ מַיִם; כִּי גִחְלִים אֶתְּהַ חֲתָה עַל רֵאשׁוֹ, וַיִּי יִשְׁלַם לָךְ'.²⁴⁸ אלא שגישה זו כסותרת את העיקרון: 'עַם חָסִיד תִּתְחַפֵּד, עַם גְּבוּרַת תָּמִים תִּתְתַּמֵּם; עַם נָבַר תִּתְבַּר, וְעַם עֲקַשׁ תִּתְפַּל' (שמ"ב כב' 27-27; תהילים יח' 16-17); 'כַּמַּיִם הַפְּנִיִם לַפְּנִיִם, כֵּן לֵב הָאָדָם לָאָדָם' (משלי כז' 19).

²⁴⁷ בדומה: 'גוי נתתי למכים ולחיי למרטים פני לא הסתרתתי מקלמות ורק' (ישעיה נ 6).
²⁴⁸ בהקבלה: 'כי תראה חמור שנאך רבץ תחת משאו וחדלת מעזב לו עזב תעזב עמו' (שמות כג 5).

העיקרון המנחה של עדת קומראן ביחסם ליריב הפרטי מתבטא בסרך היחד י 17-18: 'לא אשיב לאיש גמול רע, בטוב ארדוף גבר, כי את אל משפט כל חי, והוא ישלם לאיש גמולו',²⁴⁹ ובפועל: 'לוותר לאנשי השחת על הרכוש, לא להתחרות ולא להתגרות בהם':²⁵⁰ 'ואלה תכוני הדרך למשכיל בעתים האלה לאהבתו עם שנאתו: שנאת עולם עם אנשי שחת ברוח הסתר לעזוב למו הון ועמל כפים כעבד למושל בו וענוה לפני הרודה בו' (סרך היחד ט' 24-21).

דרך ויתור זו מורה כנראו גם על ויתור מנקמה, אך זו פורשה בברית דמשק ט 5 בהבדלה מאויבים: 'ואין כתוב כי אם נוקם "לְצָרְיוֹ וְנוֹטֵר הוּא לְאִיְבּוֹ" [נחום א 2]'. אמנם עדת קומראן הטיפה נגד השונאים והנוקמים בתוך העם (עד שהתבדלה מהם),²⁵¹ אך ייתכן שאויבים אלו הם יריבים בתוך העם, ולא רק נכרים, כפי שמפרש בראשית רבה נה ג תוך הסתמכות על אותו מקור – נחום א 2.²⁵²

במגילות קומראן ישנן אמירות לגבי העונש הצפוי לרשעים משמיים (אמירות אלה רווחות גם במקרא),²⁵³ כגון: 'לא יחונך אל בקוראך, ולא יסלח לכפר עוונך' (סרך היחד ב 8),²⁵⁴ ושילובם עם עונש לבליעל ('ברכות וקללות').²⁵⁵ מנגד, עדת קומראן מציגה לראשונה מערכת קהילתית של סדר ארגוני, חוקים ותקנות, המרובים בעונשים מגוונים ע"י נציגי העדה.²⁵⁶

עיקרון הטובה על רעה התרחב בנצרות (אם כי בהתנהגותה הלאומי דווקא פעלה רבות הפוך), אשר ידועה בביטויים כאוהבת ומחבקת את האויב ללא תנאי, כמתן הלחי השנייה' (הבשורה על-פי מתי ה 39),²⁵⁷ והעדפת הזנות והמוכסים (מתי כא 28-32).

²⁴⁹ אביא את פירושו של ליכט, [מגילת הסרכים](#), עמ' 219: 'גם לרשע אגלה תמיד יחס הוגן; שכן סומך הוא על נקמת האל, כפי שהוא מפרש בהמשך-דבריו. הלשון הושפעה אולי מתהילים לח 21: 'וּמְשַׁלְמֵי רָעָה תַּחַת טוֹבָה, יִשְׁטַנּוּנֵי תַּחַת רְדוּפֵי [רָדְפֵי] טוֹב', וממשלי כ 22: 'אֵל תֹּאמֶר אֶשְׁלְמָה רָע קָנָה לֵה וְיִשַׁע לָךְ'; וייתכן שהמשורר פירש את הכתוב תחת רודפי אותם בטוב (כך ראב"ע), ולא: בשל דבקותי בצדקה.

²⁵⁰ מפירושו של ליכט, [מגילת הסרכים](#), עמ' 198.

²⁵¹ ברית דמש ח 4-9: 'כל מורדים מאשר לא סרו מדרך בוגדים ויתגוללו בדרכי זונות >זנות< ובהון רשעה ונקום וניטור איש לאחי ושווא איש את רעהו ויתעלמו איש בשאר בשרו, ויגשו לזמה ויתגברו להון ולבצע ויעשו איש הישר בעיניו ויבחרו איש בשרירות לבו ולא נזרו מעם ויפרעו ביד רמה, ללכת בדרך רשעים'.

²⁵² 'רבי אבין פתח: "כאשר דבר מלך שלטון ומי יאמר לו מה תעשה" (קהלת ח 4) אמר רבי אבין: [משל] לרב שמצווה לתלמידו ואומר לו: אל תלווה בריבית, והיה הוא מלוה בריבית! אמר לו: רבי, אתה אומר לי אל תלוה בריבית ואת מלוה בריבית? אמר לו: אני אמרתי לך אל תלוה בריבית לישראל אבל לאומות הלווה, שנאמר "לנכרי תשיך" וגו' (דברים כג 21), כך אמרו ישראל לפני הקב"ה: רבון כל העולמים כתבת בתורה "לא תקם ולא תטר" (ויקרא יט 18) ואתה: "נוקם ה' ובעל חימה, נוקם ה' לצריו ונוטר הוא לאויביו!" (נחום א 2) אמר להם הקב"ה: אני כתבתי בתורה "לא תקם ולא תטר" לישראל, אבל באומות: "נקם נקמת בני ישראל" (במדבר לא 2).

²⁵³ כגון: 'מְכַבְּדֵי אֶכְבֵּד, וּבְזֵי יִקְלוּ' (שמ"א ב 30).

²⁵⁴ לפירוש והשוואה למקורות, ראו: ליכט, [מגילת הסרכים](#), עמ' 70.

²⁵⁵ [קִימְרוֹן. הַחִיבוּרִים הָעֵבְרִיִּים ב](#), עמ' 4, ש 12-1.

²⁵⁶ רובם מרוכזים בסרך היחד ו. להרחבה: וינפלד, עונשים בסרך היחד.

²⁵⁷ 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת'. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'יִתֵּן לְמַכְּהוּ לְחֵי, יִשְׁבַּע בְּחֶרְפָּה' (איכה ג 30). פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 67, הציע שששת הפרקים הראשונים של תורת יג השליחים קרוב מבחינה ספרותית לטור ג בסרך היחד. חנוך ב יג 83: 'כי יי הוא הגומל לך והוא ינכם לכם ביום הדין הגדול ואל תהיו אתם נוקמים פה על ידי איש כי אם שם על ידי יי'.

חז"ל הורו לשנוא את הכתות היריבות להם ('מינים')²⁵⁸, ואלו שאינם נוהגים במנהגם,²⁵⁹ אך אין אמירה מפורשת אם זאת בגלוי או רק בסמוי. בפועל, בעיקר הפרושים שמעון בן שטח²⁶⁰ ויוחנן בן זכאי,²⁶¹ נהגו בשנאה תהומית גלויה נגד הצדוקים, ולא ברור אם דרשת שנאת החינם שבגינה תלו את חורבן הבית השני (יומא ט ע"ב), מתייחסת גם לשנאתם זו. בתפילת העמידה/שמונה עשרה מוזכר העיקרון שלא להחזיר רעה למי שמריע לנו: 'וְלִמְקַלְלֵי נַפְשֵׁי תַדְמ' (ברכות יז').²⁶²

עונשים וחטאים: מן המקרא לספרות חז"ל / אהרן שמש.

6.7. האבחנה בין עונשי שמיים לנסינות לעונשים עצמיים

מעיון בתוצאות העונשים בצוואות, ניתן לאפיין כפתגמו של קהלת ט 18: 'וְחֹטֵא אָחָד, יֶאֱבֹד טוֹבָה הַרְבֵּה'. דהיינו, יש שכר ועונש ישיר לחטאים: 'כי כל אשר בו יחטא האדם, בו יווסר' (צוואת גד ה 10).²⁶³

אלא שעונשים יכולים להיות גם נסינות, ויוסף ב 6 מציין: 'בעשרה ניסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי', אלא שבניגוד אליו, היובלים יט 8 מפרט את רוב ניסיונותיו של אברהם אבינו,²⁶⁴ כך שאין אנו יכולים לנתח וללמוד בוודאות מניסיונותיו של יוסף, מה גם שרוב ניסיונות חיייהם שונים זה מזה.

²⁵⁸ המינים ותהילים קלט 22 מוזכרים גם בתוספתא שבת יד ד/ג ה. כאן משתמע שהמינים הם סוג מסוים של נוצרים, ונאמר עליהם, בין השאר, שספריהם 'מטילים איבה בין ישראל לאביהם שבשמים'.
²⁵⁹ אבות דרבי נתן טז: 'ושנאת הבריות כיצד? מלמד שלא יכוין אדם לומר: אהוב את החכמה ושנא את התלמידים, אהוב החכמים ושנא את התלמידים, אהוב את התלמידים ושנא את עמי הארץ, אלא אהוב את כולם ושנא את המינין ואת המשומדים ואת המסורות, וכן דוד אמר 'הלא משנאך' " אֶשְׂנֵא וּבִתְקוּמִיךָ אֶתְקוּטְט, תְּכַלִּית שְׁנֵאָה שְׁנֵאֲתִים לְאוֹיְבִים הִיוּ לִי' (תהילים קלט 22-23), ר עקיבא אומר 'וְאֶהְבֶּת לְרַעַךְ כְּמוֹךְ – אֲנִי יי בְּרֵאתִי' (ישעיה מה 8), אם עושה מעשה עמך - אתה אוהבו ואם לאו אי אתה אוהבו. ישנם פערים מהותיים בין המהדורות השונות ומסורות גלויות, יפה ניתן זאת **הווארד, אלא אהוב את כולם**, עמ' 94-104. בהמשך מופיע אמירה דומה: 'ר חנניה סגן הכהנים אומ דבר שכל העולם תלוי בו נאמ עליו שמועה מהרסיני אם שונא את חברך שמעשיו רעים כמעשיך אני יי דיין להפרע מאותו האיש ואם אוהב את חברך שמעשיו כשרים כמעשיך אני יי רחמן ומרחם עליך'. דיון דומה יש בפסחים קיג ע"ב; המכילתא **מסכתא דשירה בשלח פרשה ה** (שמות טו 7); ספרי דברים (לב 41) פרשת האזינו פסקא שלא מציין לשנוא את המינים חסרי האמונה.
לכאורה גם לחז"ל יש סתירות כמו עם דרשתו על בראשית א 27: 'חביב אדם שנברא בצלם' (אבות ג יד) ועל 'ואהבת לרעך כמוך' ר' עקיבא אומר זה כלל גדול בתורה' (ספרא קדושים ד יג).
²⁶⁰ להלן דוגמאות על היחס הפסול של שמעון בן שטח לאלכסנדר ינאי המלך:

- שמעון רימה את ינאי בתשלום להתרת הנזירים (ירושלמי ברכות פ"ז הב [יא ע"ב]; בראשית רבא פרשה צא ג), לאחר שהתיר נדר, הלכה שאפילו התנאים-חז"ל הגדירו אותה: 'התר נדרים פורחים באויר, ואין להם על מה שיסמכו (משנה חגיגה א ח). שמעון רימה את ינאי בתשלום להתרת הנזירים (ירושלמי ברכות פ"ז הב [יא ע"ב]; בראשית רבא פרשה צא ג), לאחר שהתיר נדר, הלכה שאפילו התנאים-חז"ל הגדירו אותה: 'התר נדרים פורחים באויר, ואין להם על מה שיסמכו (חגיגה א ח).
 - שמעון היה כפוי טובה לינאי למרות שאירח אותו לסעודה עם יהודי פרס (ירושלמי ברכות פ"ז הב; בראשית רבא פרשה צא ג).
 - שמעון החליף את הצדוקים מהסנהדרין בגלל שלא ידעו להביא ראיה מהתורה, אך דרכם של הפרושים לטעון שיש להם מסורת אבות/בע"פ שאינה כתובה בתורה (הגמרא/סכוליון על מ תענית י').
 - שמעון ביקש לשפוט את ינאי בגלל עבדו בעמידה, בניגוד לרוב השופטים, ולאחר מכן עוד קילל והמית אותם (סנהדרין יט א-ב).
- בנוסף בעייתיות הלכותיו שלא קשורות לינאי: עדים זוממים הפוך מפשט המקרא והצדוקים (חגיגה טז ע"ב), תליית 80 נשות אשקלון ביום אחד (משנה סנהדרין ו ד).
- ²⁶¹ יוחנן בן זכאי למשל צרם אזנו של כוהן צדוקי (תוספתא פרה פ"ג ה"ח), קיללם כ'שוטה שבעולם (מס פעמים במגילת תענית).
- ²⁶² תחילה מר בריה דרבינא הוסיף ברכה זו לאחר תפילת שמונה עשרה, ובמהלך הדורות נהגו לחתום בה את תפילת שמונה עשרה. מצוין גם בדרך ארץ זוטא ו ד.
- ²⁶³ כך העיקרון של מידה כנגד מידה (ו'עין תחת עין' [שמות כא 24; ויקרא כד 20]).
- ²⁶⁴ ניסיונו של אברהם אבינו מצוין בבראשית כב 1, וסקירת עשרת ניסיונותיו מצוינת ביובלים יט 8 (השוו: אבות ה ג). ראו גם: 'יי צדיק יבִחֵן' (תהילים יא 5). מקביל לוויקרא יט 17 האוסר על שנאה, שהמשכו בפסוק הבא: 'וְאֶהְבֶּת לְרַעַךְ כְּמוֹךְ – אֲנִי יי'.

כיצד ניתן להבחין בין עונש לבין ניסיון? על כך לא מצאתי פירוט בצוואות.

בנוסף, עונשי שמיים יכולים להיות מקבילים או קרובים לעונשים עצמיים – כתשובה אישית על החטא, וכנראה בכך מהווים עונשים שמכפרים על החטא.

7. החטא המרכזי בצוואות, השנאה, וחטאים שאינם מוזכרים בספר בראשית

7.1. שלושת החטאים שנופלים בנם בני ישראל, לפי צוואת לוי

בטרם ננתח את החטא המרכזי בצוואות, נביא את דברי לוי המצוטטת במגילת ברית דמשק ד' 15, שאמנם אינה מצויה בנוסחים ששרדו לנו מבין צוואות לוי, אך ניתן להניח שזו אותה צוואה, אלא שחלקה לא שרד לידינו, כפי שנמצאו במגילות ובגניזת קהיר קטעי צוואת לוי שאינם ברוב נוסחי הכנסיות:²⁶⁵ 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב: אשר הוא תפש בהם בישראל ויתנם פניהם לשלושת מיני הצדק: הראשונה היא הזנות, השנית ההון, השלישית טמא המקדש העולה מזה יתפש בזה והניצל מזה יתפש בזה!'

מקטע זה ניתן ללמוד שלוי קובע מהם שלושת החטאים הגדולים של בני ישראל: זנות, כסף וטומאה:

את נושאי הזנות והכסף ניתחנו בפרקים בספר זה, ונוסיף לגבי חטא הטומאה, שאף שהוא מצוין ביחס למקדש, כפי שאכן התורה מזהירה את בני ישראל בוויקרא טו' 31: 'וְהִזְרַתֶּם אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִטְּמֵאתֶם, וְלֹא יִמְתּוּ בְּטִמְאתֶם בְּטִמְאֵם אֶת מִשְׁכְּנֵי אֹשֶׁר בְּתוֹכֶם.'

אלא שדווקא צוואת נפתלי ח' 8-9: 'כי עת [לאיש] לשכב עם אשתו, ועת לפרוש ממנה לתפילתו; כי שתיהן לאלוהים הן, ואם לא תהיינה לפי סדרן, תביאנה חטא גדול לפני האדם, וכן הוא על כל שאר המצוות'. כלומר, אין לערב תפילה עם משגל, כנראה כיוון שבמשגל יש טומאת זרע שממנה יש להיטהר (ויקרא טו' 16).²⁶⁶

7.2. החטא המרכזי – ניסיון הריגת יוסף ומכירתו, והעונש בעקבותיו

החטא המרכזי בצוואות (ובהתאמה בספר בראשית) - מכירת יוסף, אינו חטא שעומד בפני עצמו, אלא הוא פעולת הצלה של יהודה מאחיו שרצו להורגו, אם כי חז"ל מגנים אותו בעניין.²⁶⁷ לפיכך, החטא העיקרי הוא ניסיון הריגת יוסף. בויקרא יט 16 מובא עיקרון של ערבות הדדית: 'לֹא תַעֲמֹד עַל דַּם רֵעֶךָ', שלא מצא ביטוי דומה בצוואות, אך אפשר לומר שעיקר המסר של הצוואות הוא הסברת

²⁶⁵ לסקירת העותקים של דברי לוי הארמיים בארמית ממגילות קומראן וגניזת קהיר, ראו: הולנדר ודה יונגה, צוואת השבטים, עמ' 18-17.

²⁶⁶ 'וְאִישׁ כִּי יִצְא מִמֶּנּוּ שִׁכְבַת זָרַע, וְרָחַץ בְּמַיִם אֶת כָּל בְּשָׂרוֹ, וְטִמָּא עַד הָעֶרְבֹ. עַד חוּבָה זֹו מוֹל מִקּוֹר 'תִּקְנַת עֲזָרָא' מִמִּגִּילוֹת קוֹמְרָאן, ראו מאמרי: 'טהרת בעל קרי לפי מגילת טהרות א' - חלופת רחצה במקום טבילה, גיונה ועד ביטולה בחז"ל': https://docs.google.com/document/d/1PUpx3xBveVXfy5NWnY9cinjnMOMuwvqg/edit?usp=drive_link&oid=102099893250266577247&rtppof=true&sd=true <https://www.deadseascrolls.co.il/articles/132-purity>

²⁶⁷ סנהדרין ו' ב: 'כל המברך את יהודה, הרי זה מנאץ'; בראשית רבה פה ג: 'כל מי שהוא מתחיל במצוה ואינו גומרה קובר את אשתו ואת בניו. ממי אתה למד, מיהודה. "ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע" וגו', היה לו להוליכו על כתיפו אצל אביו. מה גרם לו, קבר אשתו ובניו!'

(ולא הצדקת) מעשי (רוב) בני יעקב סביב חטאם עם יוסף, למול צדיקותו, בהשבתו טובה תחת רעתם.

חטא נוסף שנספח לחטא המרכזי, הוא שבועת האחים - לא לספר את המכירה ליעקב אביהם.²⁶⁸ בספר חנוך ו 6 מוזכר חרם דומה, כאשר 200 מלאכים נשבעו להסתיר את רצונם לקחת את נשות הארץ (ולכן נקרא שם המקום 'חרמון').

על אף מרכזיות זו של החטא בצוואות ובספר בראשית, אין המקרא רומז על עונש קולקטיבי או ספציפי לאחים (בבראשית טו 13 מובאת נבואת העבדות לאברהם, אך היא חסרת נימוק).²⁶⁹ לפי היובלים לד, היום שבו שמע יעקב על מות בנו יוסף והתחיל להתאבל, הוא מועד יום הכיפורים. נפתלי א 10 מציין במפתיע, שדווקא יוסף הוא האחראי לגלות מצרים.²⁷⁰ לעומתו, יוסף מסנגר שהירידה למצרים היא תכנון טוב של האל.²⁷¹ מדרש שוחר טוב על תהילים י ג, ומדרש רבה אסתר ז 25, פירשו שהירידה למצרים היא העונש על חטא מכירת יוסף לעבדות.²⁷² בפיוט ליום הכיפורים, במדרש אלה אזכרה, ובמדרש משלי (בובר) א יא, חטא האחים הזה, הובא כסיבת הרג עשרת הרוגי מלכות, והרמב"ן בכלל סבר שירידת אברהם אבינו למצרים, היא סיבת גלות מצרים.²⁷³

זבולון ה 4 מחדש כי ניתן עונש קולקטיבי, לפיו בני השבטים מתו בגלל חטא מכירת יוסף לעבדות.²⁷⁴ עניין זה תמוה, שכן דווקא שניים מבני יעקב שמתו בניהם, הם שני השבטים שהשתתפותם בחטא

²⁶⁸ זבולון א 5-6; בראשית לז 32: 'וישלחו את כתנת הפסים, ויביאו אל אביהם, ויאמרו, זאת מצאנו: הפך נא, הפתנת בנג הוא - אם לא'.

²⁶⁹ 'ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה'.

²⁷⁰ בנוסח העברי: 'לפי שידעתי שעתידין בני יוסף לסור מאחרי ה' אלוהי אבותם, ולהחטיא את בני ישראל, ולהגלותן מעל הארץ הטובה בארץ לא לנו, כאשר גלינו על ידו לשיעבוד מצרים'.

²⁷¹ בראשית נ 20: 'ואתם חשבתם עלי רעה, אלהים חשבה לטובה, למען עשה כיום הזה להחית עם רב'; מדרש תהלים [בובר] ק"ה, ה [עמ' 450-451]: 'אמר ר' פנחס הכהן... משל לפרה שהיו מבקשין למשוך אותה למקולין [=בית מטבחים] שלה, ולא היתה נמשכת. מה עשו? משכו בנה תחלה, והיתה רצה אחוריו. כך קודם שבא יעקב למצרים, כמה מנגנאות נעשו, שיעשו אחי יוסף כל אותן הדברים, כדי שירד יוסף למצרים, ואחרי כן ירד יעקב אחריו למצרים.. אמר ר' יהודה בר נחמני בשם ר' שמעון בן לקיש ראוי היה יעקב לירד במצרים בשלשלאות של ברזל, ועשה הקדוש ברוך הוא כמה מנגנאות [=תחבולות] כדי להורידו בכבודו, לכך נאמר: 'ויקרא רעב על הארץ, וכל כך למה: 'ויבא (יוסף) [ישראל] מצרים' (תהלים קה 23); תנחומא [בובר] וישב ט"ו (כרך א עמ' 185): 'ויוסף הורד מצרימה... למה הדבר דומה? לפרה שהיו מבקשים להכניסה למקולין, ולא היתה מבקשת ליכנס. מה עשו? נטלו בנה (לבית המזבח) והכניסוהו למקולין, והתחיל בנה גועה, וכנסה אמו אחריו שלא בטובתה. כך יעקב אבינו ובניו היו הפרה... ויוסף ירד תחלה למצרים, לקיים גזירה שנגזרה על הזקן, שנאמר: 'ועבדום וענו אותם וגו' (ט"ו, יג). והיה יעקב מתירא לירד. מה עשה הקדוש ברוך הוא? הוריד יוסף למצרים, ומשך לאביו שלא בטובתו, לכך נאמר 'ויוסף הורד מצרימה'.

²⁷² 'אמר ר' חנין, אמר הקב"ה לפרעה במצרים' (מהד' בובר, עמ' 93). לעומת זאת יהודה יב 12: 'ואחרי כן באנו מצרימה, אל יוסף מפני הרעב. עונשים נוספים על החטא: בזוהר (פרשת תולדות קעד) מובאת הסיבה לעונש זה: 'בשביל אותה החרדה שהחריד יעקב לאביו נענש יעקב בעונש של יוסף'; 'אמר להם לשבטים, אתם מכרתם את אחיכם מתוך מאכל ומשתה, כך אני אעשה לכם, הדא הוא דכתיב והמלך והמון ישובו לשתות'.

²⁷³ פירושו על בראשית יב 10.

²⁷⁴ 'כי בני אחיי חלו וימותו על דבר יוסף, כי לא רחמו בלבבם, ובניי נשמרו מכל חולי כאשר ידעתם'. ראו גם דבריו בג 1-2: 'ובכסף שכרו לא היה לי חלק בניי, כי אם שמעון ודן וגד ובניהם'.

מכירת יוסף לעבדות היתה חלשה או לא ברורה: יהודה, שאמנם מכר את יוסף, אך בכך הציל אותו מהריגה, ואילו מציין שבניו מתו בגלל חמידת כסף;²⁷⁵ ונפתלי, שמעורבותו בחטא יוסף לא מוזכרת.²⁷⁶

7.3. תכונות השנאה²⁷⁷

הרקע לחטא כלפי יוסף מובא בשמעון ב' 278,7 דן א' 279,7 וגד ב' 1,280 כשנאה וקנאה. על חטאי השנאה שקדמה לחטא, שמעון ב' 12 וגד ה' 11 מציינים כי נענשו בגופם.²⁸¹

היגד מוסר שחוזר בכמה מבני יעקב, הוא אהבת הרע, וכנגדו – איסור השנאה.²⁸² גד ג' 1 מציינה כחמורה ביותר: 'ולא תתעו אחרי רוח השנאה, כי היא הרעה בכל מעשי בני האדם'.

לפי בנימין ז', העונש על שנאת וקנאת אחים כקין, היא שבעה עונשי חרב רעה. דבריו אלו קרובים לסיבת חורבן בית שני לפי חז"ל: 'שנאת חינם' (יומא ט ע"ב). אם כי צוואת לוי טו' 1 מציינת את חורבן המקדש בגלל פשעים אחרים שבפרק יד הקודם, ואלו קרובים לסיבות שחז"ל מציינים את חורבן בית ראשון.²⁸³

7.3.1. מאין נובעת השנאה?

לפי גד א' 9, השנאה נובעת או נספחת לכעס: 'ואנוכי קצפתי על יוסף בגלל זאת [דיבת יוסף על אחיו], עד יום בו נמכר; ורוח שנאה הייתה בי, ולא חפצתי לדעת את יוסף, לא לשמע אוזן ולא למראו עיניים, כי הכלימו בפנינו באמרו - כי אכלנו את הטלאים'. גם דן ב' 4-5 טוען בדומה: 'כי רוח הכעס יאחזהו ברשת תעתועים, ויעוור את עיניו, ובכזב יחשיך תבונתו, ויראהו כל - על פי דרכו הוא;²⁸⁴ ואל מי יפנה את עיניו, הלא אל אחיו, בשנאת לבב - למען קנא בו'.²⁸⁵

לפי גד ו' 5, ישנה סיבה נוספת הגורמת לשנאה: 'ואם תריב באיש, אל תגלה לזר סודכם, פן ישנאך ונהפך לך לאויב'.²⁸⁶

²⁷⁵ בראשית לז 26: 'ויאמר יהודה אל אחיו - מה בצע פי נהרג את אחינו, ונספנו את דמו'. יהודה יט 2: 'בעקב הכסף מתו לי בניי, ולולא שבתי נכנעתי, ולולא תפילות יעקב אבי, כי אז עירי הלכתי למות'. יש לציין כי אמירתו של ראובן: 'את שני בני תמית' (בראשית מב 37), דומה לאמירתו של יעקב: 'עם אשר תמצא את אלהיך, לא יחיה' (בראשית לא 32).

²⁷⁶ יובלים מד 28: 'זזה שמות בניהם אשר באו עמם למצרים - בני דן, חושים וסמון ואסודי ואיכה וסלומון ששה; וימותו במצרים בשנת בואם, ויותר לזן חושים לבדו; ואלה שמות בני נפתלי - יחצאל וגוני ויצר ושלם ואווי; וימות אווי, אשר נולד אחרי שנות הרעב במצרים'.

²⁷⁷ על השנאה ממקורות דומים, ראו: בר-אילן, מגילת הזיפן, פרק ד': אהבת הרע והאיסור לשונאו במגילה של שפירא, עמ' 117-144.

²⁷⁸ 'ואקשה את לבי להרגו כי שר החטא ורוח הקנאה עיוורו את תבונתי, לבלתי התהלך אתו כאח ולבלתי חשך גם את יעקב אבי'.

²⁷⁹ 'ויעירני אחד מרוחות בליעל לאמר: קח את החרב והרוג בה את יוסף, ויאהבך אביך במוות'.

²⁸⁰ 'את חטאיי אני מזכיר בניי, כי פעמים רבות בקשתי להרוג אותו כי שטמתיו בלבבי'. במדרשי חז"ל סברו שזוממי החטא העיקריים היו שמעון ולוי (תרגום יונתן על בר' לז 19; תנחומא [בובר א, צב, א]; ילק"ש קנח), אך בצוואת לוי אין כלל אזכור שהיה מעורב בחטא, ובצוואות השבטים אין "הלשנה" ביניהם.

²⁸¹ שמעון ב' 12: 'ויאסרני יי וימנע ממני את חוזק ידי, כי יבשה יד ימיני שבעה ימים'; גד ה' 12: 'וכאשר נקשה כבדי בלי רחם על יוסף, כן עוניתי גם אני בלי רחם בכבדי, ואשפט אחד עשר חודש, כמספר הימים אשר שנאתי את יוסף עד אשר מכרוהו'.

²⁸² יששכר ה' 2, זבולון ח' 5, גד ו' 3-1, ז' 7, אשר ב' 3-4, יוסף יא' 1, יז 3-5, בנימין ג' 3, ח' 1.

²⁸³ 'מקדש ראשון מפני מה חרב, מפני שהיה בו ג דברים; עבודה זרה (השוו: יחזקאל ח), וגלוי עריות, ושפיכות דמים'. במקורות אחרים בחז"ל, מופיע שהחורבן לא התרחש בשל כך, אלא בשל מאיסת התורה או בשל שחיתות של בעלי השלטון והכח.

²⁸⁴ בדומה: 'והיה כי יכעס האיש, ויאמין כי צדק בכעסו' (דן ד' 4).

²⁸⁵ השו: 'שנאה תערך מדנים' (משלי י' 12).

²⁸⁶ השו: 'ריבך ריב את רעך, וסוד אחר אל תגל; פן יחפדך שמע, ודבתך לא תשוב' (משלי כה 9-10).

7.3.2. התוצאה - מה השנאה גורמת?

לפי גד 2-3, השנאה גורמת להיפוך בהבחנת המציאות: 'כל אשר יעשה האדם - יתעב השונא, כי יעשה את חוקות ה' - לא יהללוהו, וכי יירא מפני יי וצדק ירצה - לא יאהבוהו';²⁸⁷ אמת יבזה, במאושר יקנא, דיבת עם יחבב וגאוה יאהב, כי השנאה תעוור את נפשו, כאשר ראיתי גם אנוכי ביוסף', וכך גם בפרק ה 1: 'רעה היא השנאה, כי היא תמיד עם כזב תתחבר, ונגד האמת תדבר, תשים קטון לגדול, חושך לאור, מר למתוק תקרא'.²⁸⁸

עוד מפרט גד ו 2: 'כי בפני אבי דיברתי את יוסף לשלום, וכאשר יצאתי מאת פניו, ותחשך השנאה את תבונתי, ותרגז את נפשי להמיתו'. תהילים כח 3 אומר בדומה: 'אַל תִּמְשָׁכֵנִי עִם רְשָׁעִים וְעִם פְּעֻלֵי אֱוֹן, דַּבְּרֵי שְׁלוֹם עִם רְעֵיהֶם וְרַעַה בְּלִבָּבָם', וכן משלי כ 26: 'תִּפְסֹה שְׁנָאָה בְּמִשְׁאוֹן, תִּגְלֶה רַעְתּוֹ בְּקֶהֱל',²⁸⁹ דבר שהתקיים לגד ואחיו במצרים.

7.3.3. היתר מקומה המוצדק של השנאה

על אף האמירות החריפות בגנות רגש השנאה, אשר ד 3 מקנה לו מקום והצדקה: 'ויש אשר ישנא חונן דל ורשע ונואף וצם, גם לזה שני פנים, ואולם כל המפעל טוב הוא, כי הולך הוא בדרכי יי, אשר לא יקבל את הנראו טוב כטוב באמת'. גם דן ה 1 מתיר את השנאה: 'ושנאו כזב', בדומה לתהילים צז 10: 'אֶהְיֶי יי - שְׁנָאוּ רָע'; 'הֲלוֹא מִשְׁנֹאֵיךָ יי אֲשַׁנָּא, וּבִתְקוּמָמִיךָ אֶתְקוּטְט' (קלט 22); 'רְאִיתִי בְּגָדִים וְאֶתְקוּטְטָהּ, אֲשֶׁר אִמְרָתְךָ לֹא שָׁמְרוּ' (קלט 138); 'עִם חֹסֵיד תִּתְחַסֵּד, עִם גְּבוּר תִּתְמָם. עִם נָבָר תִּתְבָּר, וְעִם עֶקֶשׁ תִּתְפַּל' (יח 16-17, ומקבילה בשמ"ב כב 27-27).

7.4. חטאים נוספים של בני יעקב בצוואות, ושאנים מוזכרים בספר בראשית

בצוואות מפורטים בהרחבה חטאים שמוזכרים בספר בראשית. בהרחבות אלו נכללים לעיתים חטאים נוספים, כגון שכרות שקדמה לחטא מיני, וכגון יצרים/רוחות רעות שבעצמם הם חטא.

היות ובפרק לעיל: 'החטא המרכזי - ניסיון הריגת יוסף ומכירתו, והעונש בעקבותיו', ניתחנו את העונש מרוח/יצר השנאה, ולהלן רשימת חטאים חדשים/נוספים מהצוואות, שאינם מוזכרים אף כנספחים לסיפורים בספר בראשית, שמובאים לשם השוואה אם ואיזה עונש פורט לצידם:

1.1. חטאו של יהודה בתאוות הבצע והשכרות, שהביאו לחיתון עם בת שוע הכנענית.²⁹⁰

1.3. חטאו של זבולון א 4 במחשבה.²⁹¹

²⁸⁷ השו: 'שָׁמְעוּ דָבָר ה' הַחֲרָדִים אֶל דְּבָרוֹ אֲמָרוּ אַחֲיֵכֶם שְׁנֹאֵיכֶם מִנְדִּיכֶם' (ישעיה 50).

²⁸⁸ השו: 'הוֹי הַאֲמָרִים לְרַע טוֹב וְלְטוֹב רָע שְׁמִים חֲשֶׁךְ לְאוֹר וְאוֹר לְחֲשֶׁךְ שְׁמִים מֵר לְמֵתוֹק וּמֵתוֹק לְמֵר' (ישעיה 20).

²⁸⁹ וכן: 'מִכְפָּה שְׁנָאָה שְׁפִתֵי שְׁקָר' (משלי י 18).

²⁹⁰ ח 2: 'וְהִי כִּי יִשְׁכַּח אֶת עֵינָיו, וְהַחֲשֶׁק הַחֲשִׁיךְ אֶת נַפְשׁוֹ; וְאֲנֹכִי חֲשִׁקְתִּי בָהּ וְאֲשַׁכְּבָה עִמָּה, וְאֶעֱבֹר מִצוֹת יי וּמִצוֹת אָבִי וְאֶקְחָה לְאִשָּׁה'; יג 6-7: 'וְהִי הִטָּה אֶת עֵינָיו, וְהַחֲשֶׁק הַחֲשִׁיךְ אֶת נַפְשׁוֹ; וְאֲנֹכִי חֲשִׁקְתִּי בָהּ וְאֲשַׁכְּבָה עִמָּה, וְאֶעֱבֹר מִצוֹת יי וּמִצוֹת אָבִי וְאֶקְחָה לְאִשָּׁה'; יד 6: 'וְכִשְׁרָה שְׁתִּיתִי יי, לֹא הִדְרִיתִי אֶת מִצוֹת אֱלֹהִים, וְאֶקְחָה אִשָּׁה כְּנַעֲנִית'; יז 1: 'וְעַתָּה אֲצוּכֶם בְּנֵי אֵל תִּאֲהָבוּ כִּסְף, וְאֵל תְּבִיטוּ אֵל יְפֵי הַנָּשִׁים, כִּי גַם אֲנֹכִי עַל יְדֵי הַזֶּהָב וְיְפֵי הַמְרָאָה נִתְעִיתִי אַחֲרַי בַּת שׁוּעַ הַכְּנַעֲנִית'.

²⁹¹ 'לֹא יָדַעְתִּי כִּי אַחְטָא מִימִי, מִלְּבַד בְּמַחְשְׁבוֹתַי'. עם זאת, לא ברור באיזה מחשבות החטא, וכמה. השו: 'מַחְשְׁבָה טוֹבָה הַמְקוּם מִצְרָפָה לְמַעֲשֶׂה, מַחְשְׁבָה רָעָה אֵין הַמְקוּם מִצְרָפָה לְמַעֲשֶׂה' (קידושין מ ע"א).

- 1.4. זבולון ז 2 מצוין: 'ראיתי איש בצרה ערם בקרה, ויכמרו רחמי עליו, ואגנוב בגד מבית אביו, אתנהו בסתר לאביו', ודבר זה מובא כזכות ולא כחטא.²⁹²
- 1.5. חטאו של הסריס במרמת מחיר מכירת יוסף לעבדות.²⁹³

אמנם גד ה 10 גורס כי: 'כל אשר בו יחטא האדם, בו יוסר', ועיקרון מידה כנגד מידה מצוין בכלליות בכמה מקורות קרובים,²⁹⁴ אך מחטאים אלו, וכן מרוב שאר החטאים, קשה להסיק יחס ישיר לעונש. **כמה חטאים שכן, צוינו בפרק בעניינם.**

8. בחינה ולימוד מדרכי ההתמודדות של יוסף עם תלאותיו, ותגובות ראויות למעשים רעים נגד

האדם

8.1. האם פעולות יעקב ויוסף מצדיקות את קנאת האחים עד למכירתו?

כשבכלל זה סירובם לקבל את חלומותיו, בעוד יעקב אביהם 'שָׁמַר אֶת הַדְּבָר'.²⁹⁵

חטאם של אחי יוסף הוא תוצאה של קנאה, מכמה פעולות לא שוויוניות נגדם: הוצאת הדיבה;²⁹⁶ אהבה יתרה של יעקב;²⁹⁷ לבוש מיוחד;²⁹⁸ שני חלומות שמציגים את אחי יוסף פחותים ממנו.²⁹⁹ לפיכך, מתבקשת השאלה - האם יש הצדקה או לפחות הבנה לקנאתם של האחים (ולא לחטא עצמו, ניסיון ההריגה והמכירה, שברור שאין לו שום הצדקה)?

²⁹² לדעת התלמוד (ברכות מז ע"ב; בבא קמא צד ע"א; סוכה ל ע"א) 'מצווה הבאה בעבירה' (קיום מעשה מצווה שהתאפשר בעקבות עבירה שקדמה לו) אינו נחשב למעשה מצווה, ולא יצא בו ידי חובת המצווה. אסמכתא לכך נלמדת ממלאכי א 13: 'והבאתם גזול ואת הפסח ואת החולה? והבאתם את המנחה הארצה אותה מידכם? אמר יי'; ישעיהו סא 8: 'כי אני יי אהב משפט, שָׂנֵא גִזְלֵי בְעוֹלָה'.

עם זאת, 3 הדוגמאות מהתלמוד עוסקות במצוות שבין אדם למקום מהתורה, וזבולון ז 2 עוסק בחסד שבין אדם לחברו, בדומה לשאלה העממית: 'האם מותר לנהוג כרובין הוד?'

²⁹³ יוסף טז 5: 'וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן'.
²⁹⁴ שמות יח 11; יובלים ד 44-45, כאשר מסורת דומה מופיעה גם בתנחומא בראשית ט; בראשית רבא כב ח; סנהדרין צ ע"א; 'אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בהן' (גיטין מג ע"א); 'כָּרָה שַׁחַת בָּהּ יִפֹּל' (משלי כו 27); 'מִפְּרִי פִי אִישׁ יִשְׁבַּע טוֹב, וְגִמּוּל יָדַי אָדָם יֵשׁוּב [יִשְׁיב] לוֹ' (משלי יב 14); 'חִפְרֵי גוֹמָץ, בּוֹ יִפֹּל' (קהלת י 8). התורה מציינת עונש של מידה נגד מידה שיש לשפוטו בבית דין ארצי (ויקרא כד 17-20; שמות כא, 22-27).
²⁹⁵ בראשית לז 11.

²⁹⁶ בראשית לז 2: 'וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת דְּבַתְּם רְעָה אֶל אָבִיהֶם'.

²⁹⁷ שם 3: 'וַיִּשְׂרָאֵל אֶהָב אֶת יוֹסֵף מִכָּל בְּנָיו, כִּי כֵן זָקְנִים הוּא לוֹ'.

²⁹⁸ שם 3: 'וַעֲשֵׂה לוֹ כְּתֹנֶת פָּסִים'. אין לכך אזכור בצוואות.

²⁹⁹ שם 5, 9: 'וַיִּחַלֵּם יוֹסֵף חֲלוֹם וַיַּגֵּד לְאָחִיו וַיֹּסְפוּ עוֹד שְׂנֵא אֹתוֹ, 'וַיִּחַלֵּם עוֹד חֲלוֹם אַחֵר... וַיִּקְנְאוּ בּוֹ אָחִיו'.

בדברי בני יעקב בצוואות, אין אמירת הצדקה לשום סוג כלשהו של קנאה, זולת קנאת לוי לאחותו דינה,³⁰⁰ שכמוה בתורה מובאת קנאה לאל שמבורכת.³⁰¹ בן סירא לח 23 מביא קנאה מבורכת: 'קנאת סופרים, תרבה חכמה'.³⁰² **אדרבא, המגמה בצוואות היא לריבוי אהבה, חמלה ויותר.**

יש לציין כי הקנאה מצוינת כאחת הסיבות העיקריות לחטאיהם של גיבורי המקרא.³⁰³ הקנאה היא המידה העיקרית בצוואת שמעון ודן,³⁰⁴ שזהו חטאם ועליו עשו תשובה עם אזהרה לדורות.³⁰⁵

8.1.1. הקושיות על יוסף במעשיו

לאחר הדיון לעיל בעניין: 'האם הרקע לחטא מכירת יוסף מצדיק את קנאת האחים?', להלן העלאת קושיות וניתוחם מסיפורי בראשית על דיבת יוסף וחלומותיו, תוך תהיות בעניין מעשיו או צניעותו.³⁰⁶

יוסף מציין שלא התגאה, אך אינו מסביר איך זה מסתדר ועולה עם הוצאת הדיבה והחלומות: 'ידעו אחי מה אהבני אבי, ואנכי לא התגאיתי בלבבי, אף כי נער הייתי, ויראת יי היתה בלבבי כי ידעתי כי הכל יחלף; ואנכי לא רוממתי נפשי לרעה ואכבד את אחיי, ומיראתם החרשתי, בעת מכרוני ולא הגדתי לישמעאלים כי בן יעקב אנכי, איש גדול וצדיק' (י 5-6). זבולון ב 1-3 מספר, שדעתו של יוסף היה שלא חטא: 'כי הלך הלכו שמעון ודן וגד לקראת יוסף להמיתו והוא בכה ויאמר אליהם חוסו עלי אחי ורחמו על לב יעקב אבינו; אל תשאו את ידיכם עלי לשפוך דם נקי, כי לא חטאתי לכם; ואם גם חטאתי ענוש תענשוני אחי, וידכם אל תהי ברצח אחיכם, למען יעקב אבינו'.

גד א 6-7 כן מסביר את הוצאת הדיבה, שהיתה לצורך שמירת צאן יעקב האב, אלא שהיתה טעות בעיניו, כי בפועל ובאמת הם אכלו טלה שנפצעה (השוו: בראשית רבה פד ז; ירושלמי פאה פא ה"א, טו ד).

³⁰⁰ לוי ו 3: 'אחרי כן התייעצתי עם אבי ועם ראובן למען יאמרו לבני חמור אשר לא ימולו כי קנאתי בגלל הנבלה אשר עשו עם אחותי'.

³⁰¹ אשה סוטה (במדבר ה' 14); במדבר כה 11: 'פִּינְחָס בֶּן אֶלְעָזָר בֶּן אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן הָשִׁיב אֶת חַמְתִּי מֵעַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, בְּקִנְאוֹ אֶת קִנְאֹתַי בְּתוֹכְכֶם, וְלֹא כְלִיִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּקִנְאֹתַי, מִכָּאן הִלְכָה בַחֲז"ל: 'הַגּוֹנֵב אֶת הַקְּסוּוֹה וְהַמְקַלֵּל בְּקוֹסֶם וְהַבּוֹעֵל אַרְמִית, קִנְאֵין פּוֹגְעִין בּו' (סנהדרין טו); מ"א יט 10: 'וַיֹּאמֶר [אֵלֵיהֶם] קִנְאָה קִנְאֹתַי לִיִּי אֵלֵהֶי צְבָאוֹת, כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֶת מִזְבְּחֹתֶיךָ הָרְסוּ וְאֶת גְּבִיעֶיךָ הָרְגוּ בְּחֶרֶב, וְאַתֶּר אֲנִי לְבָדִי וַיִּבְקְשׂוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ'. בבא בתרא כא ע"א כנראה העתיק את הפתגם מבן סירא לח 23.

³⁰² השו: בבלי, בבא בתרא כב ע"א.

³⁰³ דוגמאות עיקריות: החל מקין (בראשית ד 5), הפלישתים ביצחק (בראשית כו 14), רחל בלאה (בראשית ל 1), אחי יוסף בו (בראשית לז 11), שאול לדוד (שמ"א יח 8).

³⁰⁴ בן א' 5-6 היא אף רוח בליעל מסיתה: 'ויעירני אחד מרוחות בליעל לאמר קח את החרב והרג בה את יוסף ויאהבך אביך במותו; והוא רוח הקנאה אשר הסיתני לטרף את יוסף כאשר יטרף הנמר את הגדי'. השו: 'אל יקנא לבך בחטאים, כי אם בקראת יי כל היום' (משלי כג 17).

³⁰⁵ למשל: שמעון ג 2, ד 8: 'כי הקנאה תמשל ברוח האדם, ולא תתנהו לאכלו ולשתות ולעשות טוב... כי היא תרגיז נפש ותשחית בשר רגז וריב תביא לתושיה ותרתיח את הדם'. השו: לקוהלת ה 16: 'הנה אשר ראיתי אני טוב אשר יפה לאכול ולשתות ולראות טובה בכל עמלו שיגעמל תחת השמש מספר ימי חיו [חיי] אשר נתן לו האלהים כי הוא חלקו' (ובדומה: ב' 24). רבות האמרות בספרות החוכמה המקראית נגד מידת הקנאה, למשל: 'ורקב עצמות קנאה' (משלי יד 30); 'אל תקנא באיש חמס' (משלי ג 31); 'אל תתחר במרעים, אל תקנא ברשעים' (משלי כד 29); 'אל תתחר במרעים, אל תקנא בעשי עולה' (תהלים לז 1); 'כי לאויל יהרג קעש, ופתה תמית קנאה' (איוב ה 2).

³⁰⁶ חז"ל הוסיפו עוד חטא בנוגע לצניעות: 'כיון שראה יוסף את עצמו בכך, התחיל אוכל ושותה, מסלסל בשערו' (תנחומא, וישב ח'); 'יוסף בן שבע עשרה שנה ואת אמר והוא נער? אלא שהיה עושה מעשה נערות: ממשמש בעיניו, מתלה בעקיבו, מתקן בשערו' (בראשית רבא עט).

אם אין באלו הסבר, יתכן ויוסף ביצע מהלך הדומה לפתגם חז"ל: 'אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בהן' (גיטין מג ע"א).³⁰⁷

אפשר לשאול - מדוע יוסף בדק את אחיו, אם אינם מפקירים (שוב) את בנימין, כשהאשימם כמרגלים,³⁰⁸ כלאם זמנית, והשאיר את שמעון כאלוא תקופה עד שיחזרו?³⁰⁹ בנוסף, הרי שלא ידע אם בכלל האחים יחזרו אליו,³¹⁰ ובינתיים הפסיד את ההזדמנות לראות את אביו יעקב. תשובה חלקית לכך לפי יוסף יז 4: 'וכאשר באו אחיי מצרימה, הכרתים והשבים להם את הכסף, ולא חרפתים, ואנחמם'.

בהמשך לכך, אפשר לשאול האם יוסף קיבל את אחיו, ונהג עמם בנדיבות וניחומים,³¹¹ רק כי עשו תשובה והוכיחו בנאומו של יהודה,³¹² שלא יפקירו שוב את בנימין אחיהם?³¹³

עוד אפשר להקשות - האם אין ביוש לרבים כאשר גזר נטילת רכוש והגלייה של המצרים (בראשית מז 19)?³¹⁴

8.2. התרחקותו הקיצונית של יוסף מביוש הבריות - משתיקה ועד שקר לבן לכיסוי עבירות

יוסף מוצג בצוואתו בתפקיד מופתי, כמו גם ע"י אחיו.³¹⁵ הוא מסתיר את זהותו האמיתית למען אחיו (ואחרים); כנגד הפיתויים והמצוקה, הוא פונה לישועה מהאל; הוא מוגן, ובסופו של דבר מתוגמל ומרומם על ידי האל.³¹⁶

להלן תיאורי יוסף שמספר בצוואתו על שתיקתו - שנמנע להגיד דברים, ולעיתים אף שיקר 'שקר לבן', בכדי לא לבייש שום אדם, גם כאשר אילו היה אומר את האמת, היה צפוי לשפר את תנאיו האישיים: 'אתם ראיתם אפוא בניי, את כל אשר עוניתי, למען אשר לא אכלים את אחיי' (יז 1). עיקרון סבל השתיקה של הצדיק (יח 1),³¹⁷ מרומז במקרא.³¹⁸ גם פילון ויוספוס משבחים את שתיקתו של יוסף.³¹⁹

³⁰⁷ וגם: "בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט עִמֵּיתְךָ", הוּא דן אֶת חֵבִירְךָ לְכַף זְכוּת' (שבועות ל ע"א; פרקי אבות א ו).

³⁰⁸ בראשית מב 14.

³⁰⁹ בראשית מב 24.

³¹⁰ שהרי יעקב חשש מכך וסירב להפצרות ראובן בעניין.

³¹¹ נ 21: 'וְעֵתָה אֵל תִּירָאוּ אֶנְכִי אֶכְלָל אֶתְכֶם, וְאֶת טַפְכֶם; וַיִּנְחַם אוֹתָם וַיְדַבֵּר עַל לִבָּם'.

³¹² בראשית מד 24-34. עם זאת, יהודה דווקא היה זה שהציל את יוסף, בכך שמכרו (בראשית לז 26-27).

³¹³ בעיקר בנימין, כיוון שהוא הבן של האשה האהובה, רחל, שנפטרה.

³¹⁴ אם כי זו היתה הצעת המצרים בפסוק לפני זה. יוסף כ 5 מציין: 'כי גם עם המצרים סבל כאיבר מהם ויטב להם ויעזרם בכל מעשה ועיצה ודבר'.

³¹⁵ ראובן ד 8-9; שמעון ד 4-6; ה 1; זבולון ח 4-5; לוי יג 9. להרחבה, ראו: הולנדר, יוסף כמודל אתי. לדעת קוגלר, צוואות השבטים, עמ' 17, תואם לישו.

³¹⁶ להרחבה, ראו: הולנדר, יוסף כמודל אתי.

³¹⁷ 'וכי תלכו גם אתם במצות יי, ינשא יי אתכם בטוב לעולמים'. בפסיכולוגיה המודרנית יש אבחנה המכונת: **תסמונת הגבר השותק**.

³¹⁸ תהילים לח 14-15: 'וְאֵנִי כְחָרָשׁ, לֹא אֲשַׁמֵּעַ; וְכֹאֵלֶם לֹא יִפְתַּח פִּי; וְאֵהִי כְאִישׁ אֲשֶׁר לֹא שָׁמַע, וְאֵין בְּפִיו תּוֹכְחוֹת'; ישעיה נג 7: 'נִגַּשׁ וְהוּא נִעְנֶה וְלֹא יִפְתַּח פִּיו, כְּשֶׁה לְטַבַּח יוֹבֵל, וְכִרְחַל לְפָנָי גִּזְזִיהַ נְאֻלְמָה, וְלֹא יִפְתַּח פִּיו; מְשֻׁלִי יֵא 12: 'בְּדָ לְרַעְהוּ חֶסֶר לֵב, וְאִישׁ תְּבוֹנוֹת יִחְרִישׁ. הַשּׁוֹן: 'וַיֵּדַם אֶהֱרָן' (ויקרא י' 3).

³¹⁹ E.g., Philo, De Jos. 246ff.; קדמוניות היהודים 2, 60. לדמותו של יוסף ביוספוס, ראו: עמ' 364.

- יוסף שיקר לישמעאלים שאינו עבד, שמא יבייש את אחיו בפניו אביהם (יוסף טו 1-3).³²⁰
- יוסף שיקר לאחיו בנימין, כדי שלא ידע את חטאי האחים במכירתו (בנימין ב).³²¹ בכך גם ניתנת תשובה על שאלה שנשאלה לגבי יוסף – כיצד זה שהסתיר מאביו את העובדה שחי במצרים, בזמן שיעקב חשב שנטרף.
- יוסף טז 5-6 שתק מלגלות את הרמאות של הסריס הנכרי, כדי לא לביישו.³²² בכך יוסף נמנע להכלים אפילו לנכרי שאינו מכיר.

יש לציין כי לרוב בני יעקב אינם מספרים (או שמא יש לומר: מלשינים) את חטאי אחיהם, זולת עתידות על חטאי השבטים באחרית הימים. ביובלים לו 25, לאה אימנו משובחת ביחסה העדין ליעקב: 'כי היתה חסידה וישרה בכל דרכיה, וכיבדה את יעקב, ובכל ימי היותה עמו בחיים לא שמע גערה מפיה, כי היתה שוקטת ושלווה וישרה ומאושרת'. בן סירא הרחיב בפרק יט על חשיבות השתיקה מלשון הרע, ולאחר מכן על האבחנות מתי להוכיח ומתי לאו.

אמירות קיצוניות נגד ביוש באות לידי ביטוי גם בספרות חז"ל: 'המלבין פני חברו ברבים... – אין לו חלק לעולם הבא' (פרקי אבות ג יד); 'נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש, ואל ילבין פני חברו ברבים' (בבא מציעא נט),³²³ ובספרות חז"ל כמה הנהגות שעל האדם ליישם, כדי שלא יגיע להלבנת פנים.³²⁴ חז"ל משבחים את מי שאינו עונה לחרפה שמטפים נגדו: 'כצאת השמש בגבורתו' (שבת פח ע"ב), ובתפילת 18 שובלה האמירה: 'למקללי נפשי תדום' (ברכות יז ע"א). בגמרא הביאו כמה דוגמאות להיתר שקר לבן,³²⁵ אך אינם כלפי מי שחטא לאותו אדם.

1.6. החריג לשתיקה – מענה בחינוך ונגד כופרים

אמנם בצוואות אין הוראות מתי כן יש לענות על עוולות שמבוצעים נגד האדם, אך במקרא דוגמאות שונות של מענה ואף גערות, כנגד עוולות, למשל:

³²⁰ 'מקץ ארבעה ועשרים יום באו הישמעאלים, כי שמעו כי התאבל עליי יעקב אבי מאד; ויבאו ויאמרו אליי, מה הדבר אשר אמרת - עבד אתה, והנה ידענו כי בן אתה לאיש גדול בארץ כנען, ואביך מתאבל עליך בשק ואפר; ואנכי בשמעני כזאת נמקו קרביי וימס לבבי, ואבקש לבכות מאד ואתאפק לבל אכלים את אחיי, ואומר אליהם - אנכי לא ידעתי דבר, עבד אנכי.'
³²¹ 'ויהי כאשר באתי מצרימה אל יוסף, ויכירני אחי ויאמר אליי - מה אמרו לאבי אחרי אשר מכרוני; ואמר לו את כתנתך טבלו בדם, וישלחוה ויאמרו - הכר נא, הכתנת בנך היא?; ויאמר לו יוסף - אכן אחי, גנב גנבוני סוחרי כנען בחזקה; ויהי כאשר הלכו לדרכם, ויסתירו את כתנתי כמו חיה רעה פגעה בי ותטרפני; וככה מכרוני רעיהם לישמעאלים, והמה לא דברו כזב באמרם כזאת; כי בקש יוסף להסתיר ממני את מעשי אחינו, ויקרא לאחיו ויאמר אליהם; אל תגידו לאבינו את אשר עשיתם לי, ואמרו לו כאשר ספרתי אנכי לבנימין; וגם מחשבותיכם בלבכם תהיינה כאלה, ולא יגעו הדברים האלה עד לב אבי.'
³²² 'וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן; ואנכי ידעתי ואחריש למען לא יכלם הסריס.'

³²³ חז"ל דרשו זאת על כך שתמר לא.

ועמוד לפני כן: 'כל היורדין לגיהנם - עולים, חוץ משלשה שיורדין ואין עולין. ואלו הן: הבא על אשת איש, והמלבין פני חברו ברבים, והמכנה שם רע לחבירו.'

³²⁴ כגון: 'בנות ירושלים שהיו יוצאות בט"ו באב לכרמים, היו יוצאות כולן בבגדים שאולים שלא לבייש את מי שאין לה' (תענית ד ח); 'המת מולבש בבגד פשוט שלא לבייש את העניים' (נידה ט 11), וכך מצוין ביהודה כו 3; 'גם למי שידע לקרוא היו מקריאים את פרשת ביכורים, כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרוא' (ספרי דברים כו 5); הרמב"ם אף הוסיף: 'אל לאדם להסתכל בפני הסועד' (משנה תורה ברכות ז ו).

³²⁵ ראו בעיקר: בבלי, יבמות סג ע"א, סה ע"ב; בבא מציעא פז ע"א.

- יעקב גער בלבן שניצל אותו (בראשית לא 36-42), ולאחר מכן ביוסף על חלום שהיה מבייש אותו ומשפחתו (שם לז 10).³²⁶
- משה כעס על דתן ואבירם (במדבר טז 15).³²⁷
- עלי ודויד הוכחו על כך שלא הוכיחו את בניהם.³²⁸
- אליהו ענה לאחאב: 'וַיֹּאמֶר לֹא עָכַרְתִּי אֶת יִשְׂרָאֵל, כִּי אִם אַתָּה וּבֵית אָבִיךָ, בַּעֲזָבְכֶם אֶת מִצְוֹת ה', וַתֵּלֶךְ אַחֲרַי הַבְּעָלִים' (מל"א יח 18).
- בתהילים יש מצווה לענות לכופרים בתורה;³²⁹ במשלי יש הוראות על תוכחה ובהרחבה בחינוך,³³⁰ וכך בבן סירא ל 9-13.³³¹

אמירות כלליות של אהבה ומעשים טובים, מקבלים לעיתים סייג כאשר בוצע נגד האדם מעשים רעים או קשים. האם מותר לשנוא או להאשים מי שעשה לנו רע? האם מותר להגיד לאחרים את הרע שנעשה לנו? האם מותר להתרחק ממנו? האם מותר להחזיר לו רעה תחת רעה? האם יש לנהוג באותו יחס לאדם קרוב לנו, לעומת אדם שאינו קרוב, ולעומת נכרי?

כיצד יוסף התנהג

מלבד כאמור ההיגדים הכלליים לאהבה כנגד השנאה, גד ה 2 נותן הכוונה ממוקדת: 'יושר לבב, יגרש שנאה', וכן בו 3: 'וכי יחטא לך איש, ודברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכין בנפשך ערמה'.

במשלי י 12 מצוין: 'על כל פְּשָׁעִים תִּכְסֶּה אֶהְבֶּה', ודברים דומים מציינת עדת קומראן: 'להוכיח איש את רעהו באמת וענוה ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיהי (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאת] רוח רשע, ואל ישנאהו [בעורף] [ל]ת[ן] לבבו' (סרך היחד ה 24 – ו 1).³³² מאידך אשר ב 4 מצוין: 'כי אם גם אהבה היא אבל רעה היא בכסותה על רשע, ועל כן הדבר הזה שמו טוב הוא וסוף מעשיו לרע יוביל'.

8.2.1.אהבה

³²⁶ 'וַיֹּסֶפֶר אֶל אָבִיו וְאֶל אָחִיו וַיִּגְעַר בּוֹ אָבִיו וַיֹּאמֶר לוֹ מֶה הַחֲלוּם הַזֶּה אֲשֶׁר חִלְמָתְךָ הִבּוֹא נִבּוֹא אֵנִי וְאִמְךָ וְאִחֶיךָ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אַרְצָה'.
³²⁷ 'וַיִּחַר לְמֹשֶׁה מְאֹד וַיֹּאמֶר אֶל ה' אֵל תִּפְּן אֶל מִנְחָתָם לֹא חֲמוּר אֶחָד מֵהֶם נִשְׂאֵתִי וְלֹא הִרְעֵתִי אֶת אֶחָד מֵהֶם'.

³²⁸ ש"מ"א ג 13: 'בַּעֲוֹן אֲשֶׁר יַדַּע כִּי מִקְלָלִים לָהֶם בְּנֵיו וְלֹא כִּהָה בָּם'; מל"א א 6: 'וְלֹא עֲצַבוּ אָבִיו מִיָּמָיו לֵאמֹר, מִדּוּעַ כָּכָה עֲשִׂיתִי'.
³²⁹ קיט 46: 'וַאֲדַבְּרָה בְּעֵדֻתֶיךָ נֶגֶד מְלָכִים וְלֹא אֲבוֹשׁ'; קלט 22: 'הֲלוֹא מִשְׁנֵאֶיךָ יי אֲשַׁנָּא, וּבִתְקוּמַמִּיךָ אֶתְקוּטִי'; קיט 138: 'רְאִיתִי בְּגָדִים וְאֶתְקוּטִיטָה, אֲשֶׁר אִמְרַתְךָ לֹא שָׁמְרוּ'.

³³⁰ ג 11-12: 'מוֹסֵר יי בְּנֵי אֵל תִּמְאָס, וְאֵל תִּקְוֶץ בְּתוֹכְחָתוֹ; כִּי אֶת אֲשֶׁר יֶאֱהַב יי יוֹכִיחַ, וְכָאֵב אֶת בֶּן יִרְצֶה'; דברים ח 8: 'וַיִּדְעַת עִם לְבַבְךָ, כִּי כֹאֲשֶׁר יִיָּסֵר אִישׁ אֶת בְּנוֹ, יי אֱלֹהֶיךָ מִיִּסְרֶךָ'; יג 24: 'חֹשֶׁךְ שִׁבְטוֹ שׁוֹנֵא בְּנוֹ וְאֶהְבּוֹ שִׁחְרוּ מוֹסֵר'; יז 10: 'תַּחַת גְּעֵרָה בְּמִבִּין מִהַכּוֹת כְּסִיל מֵאָה'; יט 18: 'יִסֵּר בֶּנְךָ כִּי יֵשׁ תִּקְוָה, וְאֵל הַמִּיתוֹ אֵל תִּשָּׂא נִפְשֶׁךָ'; כב 15: 'אֲזַלְתָּ קְשׁוּרָה בְּלֵב נֶעֶר שִׁבְט, מוֹסֵר יִרְחִיקֶנָה מִמֶּנּוּ'; כג 13-14: 'אֵל תִּמְנַע מִנֶּעֶר מוֹסֵר, כִּי תִכְנֹו בְּשִׁבְט לֹא יִמּוּת; אֶתָּה בְּשִׁבְט תִּכְנֹו וְנִפְשׁוֹ מִשְׂאוֹל תִּצְלִל'; כו 5: 'עֲנֵה כְּסִיל כְּאֲזַלְתוּ פֶן יִהְיֶה חֲכָם בְּעֵינָיו'; לא 9: 'פִּתַח פִּיךָ שִׁפְט צְדָק, וְדִין עֵינִי וְאֲבִיוֹן'.

³³¹ 'יִסֵּר בֶּנְךָ לְבַל תְּבוֹשׁ, וְאִם תִּשְׁחַק עִמּוֹ יִכְלִימְךָ; אֵל תִּמְשִׁילֵהוּ בְּנִעוּרָיו, וְאֵל תִּשָּׂא לְשִׁחִיתוֹתָיו; כּוֹף רֵאשׁוֹ בְּנִעוּרוֹתָיו, וּבִקְעַת מִתְּנִיו כִּשְׁהוּא קִטְן; לִמָּה יִשְׁקָה וּמְרָה בְךָ, וְנוֹלַד מִמֶּנּוּ מִפַּח נִפְשׁ; יִסֵּר בֶּנְךָ וְהִכְבַּד עוֹלוֹ, פֶּן בְּאוֹלֹתָיו יִבְלַע בְּךָ'.

עיקרון אהבת הרע מודגש בצוואות³³³ תוך הרחבה בדוגמאות ויישום על יוסף שסלח לאחיו. לעיתים האהבה כוללת את הנכרי,³³⁴ וכן את החוטאים והרשעים.³³⁵ בכך הצוואות מבקשות ללמד את הקורא לסלוח לחטאי אחיו ורעיו, הן מעיקרון קל וחומר יחסית לחטאם.³³⁶

ידועים דברי הלל ועקיבא ('מה ששנוא עליך';³³⁷ 'זהו כלל גדול בתורה'), עד לאהבת האויב לפי ישו (מתי ה 43-44). לכאורה אלו פירושים למקרא: 'וְאַהֲבַתְּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךְ'. כנראו מסורות אלו גם הגיעו מטוביה ד 15 [נוסח קצר]: 'בני! שים לבך לכל מעשיך. ואשר תשנא לנפשך - לא תעשה לאחרים', והעיקרון כאמור בנפתלי. המורכבות עולה בנוגע לסייגים לאהבת החינם, והאבחנה ודין לאהבת נפש לצדיק (בנימין ה 4-5).³³⁸

בדברי גד החוזה ח קצג נאמר: 'כי אם אתם אוהבים את הנעשה, אות היא שתאהבו את להעושה'.

8.2.2. הקבלות בספרויות קרובות של אהבה ושלום

ספר יובלים מו 1-2 מתאר: 'והיה אחרי מות יעקב, ובני ישראל רבו בארץ מצרים, ויהיו לעם רב. וכול בני ישראל היו בלב לאחד לאהוב איש את אחיו, ולעזור איש לרעהו,³³⁹ ויפרצו וירבו מאד³⁴⁰ גם עשרה שבועי שנים, כול ימי חיי יוסף; ואין משטים ואין כול רע כול ימי חיי יוסף אשר חיה אחרי אביו יעקב, כי כול מצרים היו נותנים כבוד לבני ישראל כול ימי חיי יוסף'.³⁴¹

בספר מלכים רווח תפקידם של השטנים למריבות ומלחמה בארץ. תחילת מלכות שלמה מתוארת: 'וְעַתָּה הַנִּיחַ ה' אֱלֹהֵי לִי מִסְבִּיב, אֵין שְׁטָן וְאֵין פֶּגַע רָע' (מל"א ה 18), ולאחר חטאו, בפרק יא', מתוארים שני שטנים שהקים ה נגדו שלמה המלך (הַדָּד הָאֲדָמִי וְרָזוֹן בֶּן אֱלִידָע).³⁴²

דבריו אלו עולים עם תפילה ידועה מתקופת הגאונים: 'עוֹשֶׂה שְׁלוֹם בְּמִרוֹמָיו,³⁴³ הוּא בְּרַחֲמָיו יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם עָלֵינוּ, וְעַל כָּל עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל'. כלומר כאשר השטן בשמיים אינו מקטרג, גם לנו ובינינו בארץ, יש שלום אהבה ושמחה.

³³³ צוואת שמעון ד 7; יששכר ה 2; זבולון ה 1; דן ב'; גד ד'-ז'; בנימין ג 3.

³³⁴ צוואת זבולון ז-ח.

³³⁵ למשל: גד ה 2: 'וכזאת הנני אומר לכם בני, כי נוסיתי אשר תנוסו משנאת רע, ותדבקו באהבת אלוהים, יושר לבב יגרש שנאה, ועונה תפיץ קנאה'; ו 3-7: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש ודיברת אליו לשלום וזרית אליו לשלום וזרית הלאה את חמת השנאה ולא תשכין בנפשך ערמה...'; יוסף יז'; יח 2: 'וכי יבקש איש להרע לכם, אתם גמלו אותו טוב והתפללו בעדו וייצילכם מכל רע'; צוואת בנימין ב 2-3: 'האדם הטוב אין לו עין רעה, כי הוא מרחם על כולם, אפילו אם הם חוטאים. ואם זוממים עליו רעות, הוא מנצח את הרע בעשותו טוב'; בנימין ה 5: 'ואם יבגד איש בצדיק, והתפלל בעדו הצדיק, כי אם גם לרגע קט ידכא, עוד מעט ישגא זהרו, ויפיע כאשר היה גם יוסף אחי'.

³³⁶ ואפשר שכך גם ביקש דויד: 'אֶלְמֶדֶה פִּשְׁעִים דְּרַכִּיךָ וְחַטָּאִים אֱלִיךָ יְשׁוּבוּ' (תהילים נה 15).

³³⁷ שבת פב. הלל העצים עיקרון זה: 'והשאר הוא ביאור, לך למוד' (מארמית).

³³⁸ בנימין ה 4-5: 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט, ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויפיע כאשר היה גם יוסף אחי. השווה: 'אלא מהכא, שנאמר: "גַּם עָנוּשׁ לְצַדִּיק לֹא טוֹב" (משלי יז 26), אין "לא טוב" אלא רע' (שבת קמט').

³³⁹ תואם לדבריו של יוסף בבראשית נ 21: 'וְעַתָּה אֵל תִּירָאוּ, אֲנֹכִי אֶכְלָל אֶתְכֶם וְאֶת טַפְכֶם, וַיִּנַּחַם אוֹתָם וַיְדַבֵּר עַל לִבָּם'.

³⁴⁰ תואם לאמור בשמות א 7: 'וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׂרְצוּ וַיִּרְבוּ וַיַּעֲצְמוּ בְמֵאד מְאֹד, וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם', אולם כאן מדובר על אחיו מות יוסף.

³⁴¹ דברים דומים מתוארים ביובלים מ 9: 'ותשקט ארץ מצרים לפני פרעה בעבור יוסף, כי אלוהים עמו ויתן לו חן וחסד על כול משפחתו, לפני כול מדעיו ולפני שומעי שמעו. ותישר ממלכת פרעה ואין משטים ואין רע'.

³⁴² בדומה: הנה אֲנֹכִי יְצַאֲתִי לְשִׁטָּן, כִּי יֵרֵט הַדֶּרֶךְ לְנִגְדִי' (במדבר כב 32).

³⁴³ לקוח מאיוב כה 2: 'הַמְשֵׁל וַפְּחַד עִמּוֹ, עֹשֶׂה שְׁלוֹם בְּמִרוֹמָיו'.

8.4.1. המחשבה החיובית והישרה:

בנימין ג 2 ויששכר ד 6 מבטיחים הגיון בריא לבעלי מחשבה נכונה: 'ויהיה לבכם אל הטוב כאשר ידעתם גם אותי, כי אשר לו מחשבה ישרה - רואה את הכל ישר'; 'וכל דבר בישר לבבו יראה'. מנגד, יוסף י 4 מלמד שהגאווה נמצאת גם במחשבה: 'כי בכל דרכיו יגבה איש, אם במעשים או בדברים או במחשבות'.

בנימין ה 1-2 מרחיב את השכר ממחשבה טובה: 'ועל כן בני, אם מחשבותיכם תהיינה טובות, גם מרעים ישלימו לכם, והוללים יבושו מפניכם וישובו לטוב, ואנשי בצע לא רק ישובו מתאוותם, כי גם נתון יתנו את חילם לאשר בצרה'.³⁴⁸ יישום כזה עשה יוסף, כאשר הצניע את התנהגותו, ופיאר רק את ה': 'ואתם חשבתם עלי רעה, אלהים חשבה לטובה, למען עשה פיוס הזה להחיות עם רב' (בראשית נ 20).

זבולון א 4 מציין שחטא (במהלך חייו) רק במחשבה, אך לא מפרט מהן מחשבותיו הפסולות.

הוראת המחשבה החיובית רווחת בתנ"ך, כגון: 'שש הנה שנה יי; וְשָׁבַע תועבות (תועבת) נִפְשׁוּ. עֵינַיִם רְמוֹת... לֵב חָרֵשׁ מִחֻשְׁבוֹת אָוֶן' (משלי ו 16-17);³⁴⁹ 'ואיש את רעת רעהו אל תחשבו בלבבכם, וְשָׁבַעֲתָ שֶׁקֶר אֶל תִּאְהָבוּ, כִּי אֵת כָּל אֱלֹהִים אֲשֶׁר שָׁנֵאתִי נֶאֱמַר יי' (זכריה ח 17), אך אלו אינם מציינים אם ברקע לכך, אדם מסוים הזיק לאותו אדם החושב. בן סירא נא 18 דרש: 'חשבתִי להיטיב [דַרְפִּי], וְלֹא אֶהְפֵּךְ כִּי אֲמַצְאֵנּוּ'.

אלו עולים עם העיקרון שמצוין בחז"ל: 'מחשבה טובה מצרפה למעשה, מחשבה רעה אין הקדוש ברוך הוא מצרפה למעשה (קידושין מ').

8.4.2. גישת אי-ראיית הרע:

כאמור בסקירת שבע/שמונה רוחות הבריאה והמעשה, ראובן ב 4 מציין את הצד השלילי של רוחות העיוועים והחטאים: 'השני הוא רוח הראיה, אשר בו תוצר התאוה'. חטא זה מתקשר עם החטא הקדמון: 'וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל, וְכִי תֵאָוֶה הוּא לְעֵינַיִם' (בראשית ג 6), לצד סיפורי מקרא נוספים.³⁵⁰ מנגד, העיניים במקרא, לצד איברים נוספים, משמשות בעיקר לחיוב - כמטאפורה להשגחת האל ולחכמה,³⁵¹ ואולי מכאן הקרבה הלשונית בין היראו לראייה.

³⁴⁸ השו: 'טוב עין הוא יִבְרָךְ' (משלי כב 9); 'ובשם מורי שמעתי באריכות ונכתוב בקיצור כי במקום שמחשבת האדם שם הוא כולו הן ברוחני, אם חושב ברוחני שם נשמתו' (מקור מים חיים על בעל שם טוב, נח ל"א).

³⁴⁹ ראו לעיל שייטכן ופרשייה זו שימשה מקור לשבעת החטאים שהוגדרו על ידי אפלטון ואריסטו, ואומצו על ידי אבות הנצרות. במשלי עוד פסוקים קרובים, כמו: 'תועבת ה, מחשבות רע' (טו 26); 'גל אל ה מעשיך; ויכנו מחשבתִיך' (טז 3).

³⁵⁰ כמו: בראשית יט 26: 'ותבט אשתו מאחריו ונתה נציב מלח'. ייתכן והדבר אף התחיל בראייה חמדנית קודמת: 'וישא לוט את עיניו, וירא את כל כפר הירדן כי כלה משקה' (בראשית יג 10). פסוקים רבים יש על כך במשלי, כגון: 'תנה בני לִבְךָ לִי, ועיניך דרכי תרצנה [תצַרְנָה]' (כג 26); 'אל תרא יין כי יתאדם, כי יתן בכיס [בכּוּס] עינו יתהלך במישרים' (כג 31); 'עיניך יראו זרות, ולִבְךָ ידבר תהפכות' (כג 33); 'שאול ואבדה [ואבדו] לא תשבֵעֵנָה, ועיני האדם לא תשבֵעֵנָה' (כז 20). גם דרך ארץ זוטא א ד מציין כישלון עיניים.

³⁵¹ למשל: 'ויאמר אל נא תעזב אתנו, כי על כן ידעת חַנְתְּנוּ בַמִּדְבָר, וְהֵייתָ לָנוּ לְעֵינַיִם' (במדבר י 31); 'ולא נתן יי לָכֶם לֵב לְדַעַת עֵינַיִם לְרֵאוֹת וְאָזְנַיִם לְשִׁמְעַ, עַד הַיּוֹם הַזֶּה' (דברים כט 3); 'עיניים להם ולא יראו' (תהילים קטו 5); 'בני אל ילזו מעיניך, נצר תשִׁיָּה

יששכר ד 6 ויוסף יז 2 מסבירים על אי-ראיית הרע: 'הוא (האיש התם מפס' 2) בתמת נפשו יתהלך וכל דבר בישר לבבו יראה, ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם, לבל יראו בהפר איש את מצות יי'; וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עון רעהו'. כלומר, לפיהם הראייה הפסולה היא ראיית עוונות הזולת.

אפשר שההקבלה התורנית לכך היא איסור נשיאת החטא בתוכחה: 'הוֹכַח תוֹכִיחַ אֶת עַמִּיתְךָ, וְלֹא תִשָּׂא עָלָיו חֲטָא' (ויקרא יט 17), היות והוכחה בפני אנשים אחרים, גורם לביוש. אלא שכאן יש מצוות תוכחה (בצורה הוראו מסוימת), ואילו יוסף דורש ומקיים לא להוכיח כלל, בדומה לדרשת ישעיהו לג 15: 'הֲלֹךְ צְדָקוֹת, וְדַבֵּר מִיִּשְׁרָיִם; מֵאִס בְּבַצַּע מַעֲשָׂקוֹת, נִעַר כְּפָיו מִתְמַךְ בְּשַׁחַד, אֲטֵם אָזְנוֹ מִשְׁמַע דְּמִים, וְעֵצֶם עֵינָיו מֵרְאוֹת בְּרָע',³⁵² ובפרקי אבות ד יח: 'אַל תִּשְׁתַּדֵּל לְרְאוֹתוֹ בְּשַׁעַת קְלָקְלָתוֹ'.³⁵³

לכאורה יש ניגוד למול חובת דיווח ועדות בעברות משפטיות. על כך ארחיב בפרק הבא על אי-התוכחה.

8.4.3. גישת הרחמים, ויתור וסלחנות:

זבולון ח 1 מבטיח שמי ש'יכמרו מעיכם על כל אדם ברחמים, למען יכמרו עליכם רחמי ה' ויחון אתכם'.³⁵⁴ תחילה ריחם על יוסף בזעקותיו מהבור,³⁵⁵ אך לא יכל לסייע לו, ובהמשך חייו הוא מתואר כאיש חסד: 'ומצידי נתתי לכל זר ברחמי עליו; וכי היה גר או חולה או זקן, ואבשל את הדגים ואכילם היטב, ואתנם לכל איש איש לפי צרכו, ואהי כואב עמהם ומרחם עליהם (ו 4-5), וכאשר לא יכל לסייע בצדקה: 'ואלך אתו שבעה ריסים, ואבך אתו יחד, וקרבי נכמרו עליו ברחמים' (ז 5).³⁵⁶

אמירות קרובות יש בחז"ל: 'כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים וכל שאינו מרחם על הבריות אין מרחמין עליו מן השמים' (שבת קנא ע"א); 'אמר רבא: כל המעביר על מידותיו, מעבירין לו על כל פשעיו, שנאמר: 'נושא עוון ועובר על פשע - למי נושא עוון למי שעובר על פשע' (ראש השנה יז א).

ומזמרה' (משלי ג 21); 'עיניך לנכח וביטוי, ועפעפיך יישרו נגדך' (משלי ד 25); 'את פני מבין חכמה, ועיני כסיל בקצה ארץ' (משלי יז 24); 'החכם עיניו בראשו, והכסיל בחושך הולך' (קהלת ה 14), ועוד רבים.

³⁵² וכן גם: 'טוב עין הוא יברך, כי נתן מלחמו לדל' (משלי כב 9); 'נבקה להון איש רע עין, ולא ידע כי חסר יבאנו' (כח 22).
³⁵³ גם המחלוקת המפורסמת בין בית הלל לשמאי על השבח לכלה (כתובות טז ע"ב), מראה כי יש להגיד רק את צדדיה הטובים (כאן אפילו אם הם דברי שקר).

³⁵⁴ חז"ל בדומה: 'כל מי שאינו מרחם על הבריות, אין מרחמין עליו מן השמים'.
³⁵⁵ א 7: 'וכאשר בקשו להמיתו ואבך ואצעק אליהם לבל יפשעו את-הפשע הזה'; ב 4-6: 'וכאשר דבר יוסף את הדברים האלה ויבך, ולא נשאתי את אנקותיו ואחל לבכות ולשפך כבדי וכל קירות קרבי חמרמרו; ויבך יוסף ולבבי המה וכל יצורי גוי רעדו ולא יכלתי עמד; וכאשר ראה יוסף כי בכיתי עמו, ואת אלה ההולכים להמיתו, וירץ מאחריי ויתחנן אליהם'; ד 2: 'ואנכי לא אכלתי מאומה שני ימים ושני לילות, כי רחמתי על יוסף'.

³⁵⁶ השוו': 'הלא דבר ממתן טוב, ושניהם עם איש חסיד' (ולבן סירא יח 17); 'כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות, והמפייסו בדברים - מתברך בי"א ברכות' (בבא בתרא ט ע"ב).

מנגד, ישנה הפרדה ברחמים כאשר מדובר בקרב או באויב. הצוואות משבחות את גבורת הלחימה והניצחון בקרב, וכן מציינות את הפיכת האויב המפסיד לעבד.³⁵⁷ גם במקרא תיאורים וביטויים קרובים כנגד אויבי עם ישראל.³⁵⁸

8.4.4. גישת אי- התוכחה:

בתנ"ך האל מוכיח (מלבד העונשים וההסתרה) את עם ישראל (במעין דיונים ומשלים),³⁵⁹ ובעיקר את גיבורי המקרא שחטאו.³⁶⁰ התורה גם מצווה על האדם להוכיח את רעהו, אך זאת בתנאי אי-נשיאת חטא: 'לֹא תִשָּׂא אֶת אָחִיךָ בְּלִבְבְּךָ, הֹכֵחַ תּוֹכִיחַ אֶת עֲמִיתְךָ, וְלֹא תִשָּׂא עָלָיו חֲטָא' (ויקרא יט 17).

בצוואות מתוארת רק הוכחה חברית באהבה,³⁶¹ ואף שהיא הדגש בהמשך הפסוקים,³⁶² מאידך, צוואות אשר ד-ה מדגישה: 'כי האנשים הטובים ישרים הם, ואם גם חנפים לחוטאים יחשבום לפני יי יצדקו';³⁶³ ורבים אשר ישמידו את הרשעים שני מפעלים יעשו טוב ורע, אולם הכל טוב הוא כי עקר את הרע משורשו וישמידהו'. האם כאן זהו תיאור מופשט של הרוע שאינו נוגע ביחס ובתוכחה החברית? איך אם כן יש להשריש ולהשמיד את הרוע?

אמנם בבראשית מב-מג יוסף בדק או ניסה את אחיו לגבי עבירה דומה של הפקרת אחים, אך בצוואות אין לכך הסבר. חז"ל דורשים ש'יוסף קטנן של שבטים היה, ולא היו יכולים לעמוד בתוכחתו' (בראשית רבה צג).

אפשר שאת מצוות התוכחה ניתן לחלק בין תוכחה חברית או חינוכית מוסרית, לבין תוכחה משפטית. בעוד תוכחה חברית או חינוכית מוסרית צריך לשקול אם היא מתאימה: 'אַל תּוֹכַח לְךָ פֶּן יִשְׁנֶאֱךָ, הֹכֵחַ לְחָכֵם וְיֶאֱהָבְךָ' (משלי ט 8); 'כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע' (יבמות סה ע"ב), לכאורה בעניינים משפטיים יש חיוב להוכיח, בהקשר של אזהרה

³⁵⁷ יהודה ז 4-8: 'ונקרב אל תמנה מקום שם אצור כל רכוש המלכים אויבינו... ולא עשינו להם רעה ויהיו לנו למס ונשב להם את כל שללם'; ט 4-7: 'ונרדף את בני עשו ולהם עיר בצורה חומת ברזל ושערי נחשת ולא יכלנו לבא בתוכה ונשם עליה מסביב ונצר עליה... ויתחננו אלינו בדברי שלום ונועץ עם אבינו ונשם אותם למס'; יוסף יח 3: 'והנה ראיתם כי בעונתי ובארך רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה ויי נתנם לי לעבדים'. ישנם דוגמאות נוספות של מלחמות בהם בני יעקב לקחו את שלל המפסידים האויבים.

³⁵⁸ כך למשל ברחמי שאול על אגג (שמ"א טו 9), וברחמי המלך יואש על ארם (מל"ב יג 19), וכן פסוקים רבים מדברים על רוח קרב לאויב ללא רחמים, כמו: 'אָרְדוּף אוֹיְבֵי וְאִשְׁיָגֵם, וְלֹא אָשׁוּב עַד כְּלוֹתֵם' (תהילים יח 38).

³⁵⁹ למשל: ישעיה א 18: 'לִכּו נָא וְנִזְכָּחָה יֹאמֵר יי, אִם יִהְיוּ חֲטָאֵיכֶם כְּשָׁנִים, כְּשֶׁלֶג יִלְבִּינוּ, אִם יֵאָדִמוּ, כְּתוֹלַע כְּצֶמֶר יִהְיוּ; מִיכָּה ו 3: 'עֲמִי מָה עֲשִׂיתִי לָךְ, וְמָה הִלַּאתִיךָ עֲנֵה בִי; עֲמוּס ג 3, 8: 'הֵיִלְכוּ שָׁנִים יַחְדוּ בְלִתי אִם נִוְעָדוּ... כִּי לֹא יַעֲשֶׂה אָדָנִי יי דָּבָר כִּי אִם גְּלָה יִדוּ אֶל עֲבָדָיו הַנְּבִיאִים'.

³⁶⁰ החל מאדם וחוה, קין, משה (הכאה בסלע), עלי הכוהן, שאול דויד ועוד מלכים.

³⁶¹ גד ו 3-7: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש - ודיברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכין בנפשך ערמה...'; סרך היחד ה 24 - ו 1: 'להוכיח איש את רעהו באמת וענוה, ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיהי (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאת] רוח רשע, ואל ישנאהו [בעורף] [לת] [לבבו]; מגילת מוסר וחוכמה ב. בין איש לרעהו (קִימְרוּן. הַחִיבוּרִים הָעֵבְרִיִים ב, עמ' 152, ש' 14-15): 'היה כאיש עני בריבך משפטכ[נה] מרצונכה] קח'. עיקרון זה התרחב בנצרות כאהבת ומחבת את הרע ללא תנאי, כמתן הלחי השנייה (הבשורה על-פי מתי ה 39), והעדפת הזונות והמוכסים (מתי כא 28-32: 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'יִתֵּן לְמַכְּהוּ לְחִי, יִשְׁבַּע בְּחֶרְפָּה' (איכה ג 30). פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 67, הציע שששת הפרקים הראשונים של תורת יג השליחים קרוב מבחינה ספרותית לטור ג בסרך היחד). הלכה דומה מובאת במשלי כה 21: 'אִם רָעַב שִׁנְאָה הֶאֱכִלְהוּ לָחֵם'.

³⁶² 'לֹא תִשָּׂא אֶת אָחִיךָ בְּלִבְבְּךָ; הֹכֵחַ תּוֹכִיחַ אֶת עֲמִיתְךָ, וְלֹא תִשָּׂא עָלָיו חֲטָא; לֹא תִקֵּם וְלֹא תִטֹּר אֶת בְּנֵי עַמְךָ, וְאַהֲבַת לְרַעַךָ כְּמוֹךְ; אָנִי יי' (ויקרא יט 18-19).

³⁶³ השוו: 'הוּ דן אֶת כָּל הָאָדָם לְכַף זְכוֹת (אבות א'ו'); 'תנו רבנן: נאמר "בְּצִדְקָה תִשְׁפָּט עֲמִיתְךָ" (ויקרא יט 15). דבר אחר: הוּ דן אֶת חֵבֶרְךָ לְכַף זְכוֹת'.

פלילית עד עדות. תוכחה משפטית נהגה עדת קומראן,³⁶⁴ שיש לבצעה באותו היום.³⁶⁵ חז"ל הביאו עוד דוגמאות למקרא 'ללשנות מפני השלום', לצד דוגמאות שונות.³⁶⁶

8.4.5. ההבדל בין אי-תוכחה חברית לבין חובת תוכחה משפטית:

סותר ליובלים ד 5-6: 'לכן כתוב על לוחות השמים לאמור: ארור מכה רעהו בזדון, וכל הרואים בו יאמרו אמן; והאיש אשר יראהו והחריש מלענות בו ארור כמוהו'.

חז"ל אמרו זאת רק על בעל התשובה: 'לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים (בבא מציעא ד י'). במשלי יז 5 הלעג והבוז למי שחוטא טועה או נופל חמור מהראייה: 'לעג לרש חרף עשהו, שִׁמַּח לְאִיד לֹא יִנְקָה', ושוכתב

8.4.6. המשך לגישת אי-התוכחה:

מענין שניכר כי ישנה זהירות בשמירת הכבוד בין השבטים/בני יעקב, במיוחד בין לוי ליהודה המובילים.

8.4.7. התפתחות איסור הביוש לרגל שלישית ולשון הרע

גישת זהירות אי-הביוש של יוסף, קרובה בצורה מסוימת לדרך ההוכחה של עדת קומראן, אשר פירשה את התוכחה רק בפני מבקר, ולא בין אדם לחברו.

ביוש רחב מלשון הרע, וכולל אותו. אף שלעיתים לשון הרע אינו מגיע לאדם, עליו נאמר הלשון הרע, וכך אין לו ביוש ישיר.

אפשר שבתורה אין איסור הרע מפורש,³⁶⁷ אלא איסור הרכילות הוא איסור ריגול ונזק מדיני ???,³⁶⁸ וכך גם הטפתו של לפי גד 3: 'דיבת עם יחבב'.

³⁶⁴ סרך היחד ה 24: 'להוכיח איש את רעהו באמת וענוה, ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיה (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאת] רוח רשע, ואל ישנאהו [בעורף] ל[ת] לבבו'; ברית דמשק ט 4-2: 'וכל איש מביאו <מבאי> הברית אשר יביא על רעהו דבר אשר לא בהוכח לפני עדים, והביאו בחרון אפו או ספר לזקניו להבזותו נוקם הוא ונטר'.

³⁶⁵ ברית דמשק ט 8-6, 22: 'אם החריש לו מיום ליום, ובחרון אפו בו דבר בו, בדבר מות ענה בו, יען אשר לא הקים את מצות אל, אשר אמר לו - הוכח תוכיח את רעך, ולא תשא עליו חטא... וביום ראות האיש יודיעה למבקר'; סרך היחד ה 26: 'כי ביום יוכיחנו'.

³⁶⁶ בבא מציעא פז ע"א נטען שהקב"ה שינה את הזקנה מאברהם לשרה כדי להשכין שלום ביניהם; ביבמות סה ע"ב מובאות 2 דוגמאות: דברי יוסף לאחיו (בראשית נ 17-16), וש"מ"א טז 17-16; בכתובות יז מותר לומר שכלה נאה וחסודה; בבבא מציעא כג ע"ב ניתן היתר לסטות מאמירת האמת לשם שמירת הצניעות או כדי למנוע בושה (מסכתא, פוריא ואושפיאז).

³⁶⁷ הרע. ישנו גינוי (ועונש) למרים שדיברה (כנראה בלשון הרע) על משה רבינו.

³⁶⁸ המצווה הקרובה ללשון הרע היא: 'לא תלך רכיל בעמך (ויקרא יט 16), ולה פירוש פירוש פשט מפתיע במגילת המקדש סד 8-6: 'כי יהיה איש רכיל בעמי (גוף ראשון מפי ה') ומשלים את עמי לגוי נכר ועושה רעה בעמי ותליתמה אותו על העץ וימת. כלומר, איסור הרכילות אינו לשון הרע כמו תיאור אדם ומעשיו בין הבריות (היהודים), אלא הרכיל הוא על העם (ולא בתוך), בצורה של הלשנה. איסור כיתתי זה מצוין בסרך היחד ז 17-15: 'והאיש אשר ילך רכיל ברעהו והבדילהו שנה אחת מטהרת הרבים ונענש ואיש ברבים ילך רכיל לשלח הואה מאתם ולוא ישוב עוד'. מעשים כאלו מוכרים מרבי אלעזר ברבי שמעון שכונה 'חומץ בן יין' (בבא מציעא פג ע"ב), וכך הטענה נגד יהודה איש קריות שהסגיר את ישו מחוץ לכוהנים שמחוץ לקהילתו (הכנסייה בנצרות היא "הקהל"; מתי כו 6-16, מרקוס יד 3-9, יוחנן יב 8-1).

משלי ציין את לשון הרע בדרך עקיפה,³⁶⁹ ואילו **בן סירא כבר פירטה במפורש (יט 6-17; כג 1, 19; כח 15-31).**³⁷⁰ **חז"ל המשיכו בדרכו,** ומעניין שספר ההלכה 'שולחן ערוך לא ציין את הלכת לשון הרע, ולכן ה'חפץ חיים כתב את ספר הלכות לשון הרע.

9. חטא ראובן במשכב עם בלהה, והיגדי מוסר בנוגע להתרחקות מנשים וממיניות

9.1. סיבת החטא של ראובן במשכב עם בלהה

ראובן מציין כי הסיבה שהתגרה לשכב עם בלהה, היא כי הוא ראו אותה 'רוחצת בסתר עירומה',³⁷¹ אך ללא ציון המקום. היובלים לג 1 מציין שבאותה עת, יעקב ולאחיה הלכו ליצחק.³⁷² בכך יש קרבה לרחיצת בת שבע, שרחצה כאשר בעלה אוריה היה רחוק.³⁷³ לדעת קוגל (1995), הלפרן (נשים בספר היובלים), ורוזן-צבי (דברה תורה), ספר היובלים מצדיק את בלהה במידה יתרה מצוואת ראובן, וזה בהתאם לגישתו לנשים בכלל. תיאור המעשה מלווה בטקטיקת הטעייה, בדומה לאופן שלבן החליף את רחל בלאה בליל הכלולות,³⁷⁴ כך למרות כוונותיה התמימות, היות שבוצע עוול, היא סובלת מפרידה מיעקב בעלה³⁷⁵ (במקום עונש מוות, אילו היתה עושה זאת במכוון).

התגרות הראייה תואמת למקור לחטא לפי ראובן ב 5: 'השני הוא רוח הראיה, אשר בו תוצר התאוה'. חטא הראייה מתקשר עם החטא הקדמון: 'וַיִּתְּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל, וְכִי תֵאָוָה הוּא לְעֵינָיִם' (בראשית ג 6), לצד סיפורי מקרא נוספים, כמו הרקע לחטא דויד עם בת שבע;³⁷⁶ 'וַתִּבֶּט אֶשְׁתּוֹ מֵאֲחֶרָיו, וַתֵּהִי נְצִיב מְלַח' (בראשית יט 26), שייתכן והתחיל בראייה חמדנית קודמת.³⁷⁷ גם בספר החיצוני 'מעשה שושנה'³⁷⁸ מתואר חימוד למשכב אסור, שלאחר מכן מוטח נגד אחד החוטאים: 'רוח התאוה הסיתר' (מא/נו).

³⁶⁹ י 10: 'מוצא דְבָהּ הוּא כְסִיל'; יז 4: 'מֵרַע מְקָשִׁיב עַל שְׁפַת אָוֶן'.
³⁷⁰ 'שומר פיו ולשונו, גם עם קשה לב יתרועע, ועוצר במלים שומר מצרות נפשו. שמועה שמעת אל תפיץ חוצה, ולא ייתן איש בך דופי. גם לאוהב וגם לשונא אל תגלה, אם לא תמעל ביושר לך. כי אוזן קשבת תשמור הקול, והשנאה לא תאחר. שמעת דיבה - קוברה בבטןך, ואל תירא כי לא תבקע. הולך רכיל תציקהו בטנו, כעול פורץ רחם אמו. שמועה בלב סכל, כחץ תקוע בירך. דבר אל רעך אולי לא שגה, ואם שגה לבל ישנה. הזהר עמיתך לבל ירגל, ואם ריגל לבל יוסיף. העד באחירך לבל יאמין לכל דבר, כי טופלי שקר עֲצֵמוֹ מִסֵּפֶר. גם יש בוטא לתומו ועוולה אין בלבבו, כי מי לא חטא בשפתיו. לכן היזהר בטרם תגער, אז תתום ותשמור מצוות ה... מי ייתן ואשים מנעול לפי וחותרם על שפתי, לבל אכשל בלשוני ואבדתי... כי מלמד לשונו לחרף, לא ישיג אורחות חיים לנצח... ארוך נרגן ואיש תהפוכות, כי כילו אחים ורעים. בשוט לשון רבים אבדו, ומעם לעם התגלגלו (לשון שלישית רבים הניעה, ותפיצם מגוי אל גוי). פי הפכפך יהרוס מבצר, ובית נגידים יעקור. יגרש אישה מבית בעלה, ומפרי ידיה נגזלה. כל דכיו לא ינוחו, ושלווה אין במשכנותם. שוט נוגש מעלה פצעים, ושוט לשון יגרוס עצמות. חללים רבים הפילה החרב, ורבים מהם לשון רמייה. אשרי הגבר נמלט מידה, ולא נפקד משבט פשעה. לא שם שכמו בעולה, ולא נתמך בחבלי עוולתה. כי עולה עול ברזל, ונחושתה תכביד. תחלואיה תחלואי מוות, ורעים משחת ואבדון. ירא ה לא ייכשל בה, ומיקודה לא יוקד. נכונה היא לשוכחי אל, ובאש לא תכבה יכונו. כנמר וליש תשולח במו, עד כי תמו בדלת ובריח. הן כרמך בסירים תגדור, גדור פִּיךָ בדלת ובריח. כסף וזהב בצרור תצרור, מדוע את פִּיךָ לא תצור. הישמר בני מכשול בלשונך, כי יארוב האורב פן תפול בידו'.

³⁷¹ בראשית ג 14-15; היובלים לג 2.
³⁷² אמרו, נשים בספר היובלים, עמ' 109, הציעה שפרט זה נועד לבזות את ראובן. יעקב דואג להוריו ונוסע אליהם; ראובן לעומת בוגד באביו בהיעדרו.

³⁷³ שמ"ב יא 4.
³⁷⁴ בראשית כט 23-25.

³⁷⁵ היובלים לג 7: 'ולא קרב יעקב עוד אליה, כי טימא ראובן אותה וגילה כנף אביו לפני כל איש'.
³⁷⁶ שמ"ב יא 2-3: 'וַיְהִי לַעֲת הָעָרֶב, וַיִּקָּם דָּוִד מֵעַל מִשְׁכְּבוֹ, וַיִּתְּהַלֵּךְ עַל גֵּג בֵּית הַמֶּלֶךְ, וַיִּרְא אִשָּׁה רֹחֶצֶת מֵעַל הַגֵּג, וְהָאִשָּׁה טוֹבֵת מֵרָאָה מְאֹד; וַיִּשְׁלַח דָּוִד וַיִּדְרֹשׁ לָאִשָּׁה'.

³⁷⁷ בראשית יג 10: 'וַיִּשָּׂא לוֹט אֶת עֵינָיו, וַיִּרְא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן כִּי כָלָה מִשְׁקָה'.

³⁷⁸ הספר מהווה תוספת-נספח לספר דניאל במהדורות נוצריות. מיליק, שושנה בקומראן, הציע שקטעים קטנים ממגילת קומראן 4Q551, ונגדו ניקלסבורג, שושנה או שופטים, דחה זיהוי זה, והציע בזיהרות כי בקטעים אלה מופיע נרטיב שהושפע מהסיפור בשופטים יט..

המספר הטיפולוגי 7 מוזכר בצוואת ראובן ב 8-9, הן משבע רוחות הבריאה המשפיעות על האדם (ונוספת שמינית),³⁷⁹ ועד שבע רוחות שגגה שמתמזגות איתן.³⁸⁰ מניינים אלו מזכירים את משלי ו 19-16: 'שֶׁשׁ הָנָה שָׁנָא יי; וְשִׁבַע תּוֹעֵבוֹת (תּוֹעֵבֹת) נִפְשׁוּ. עֵינַיִם רְמוֹת לְשׁוֹן שֶׁקֶר; וַיְדִים שִׁפְכוֹת דָּם נָקִי. לֵב חָרֵשׁ מִחֻשְׁבוֹת אָוֶן; רִגְלִים מִמְהָרוֹת, לְרוּץ לְרָעָה. יָפִיחַ כְּזָבִים עַד שֶׁקֶר; וּמְשַׁלַּח מְדִינִים בֵּין אֲחִים', ואת **שבע המידות הטובות**³⁸¹ (כשלצידם שבע מידות החסד)³⁸² מול **שבעת החטאים** כפי שהוגדרו על ידי אפלטון ואריסטו, ואומצו על ידי אבות הנצרות.³⁸³ ייתכן והחטא השביעי הוא סמל לחטא הקשה והחמור: 'הרוח השביעי הוא רוח ההולדה והמשגל, ועל ידו יבא החטא בתאוות החשק; ועל כן אחרון הוא במערכת הבריאה וראשון לנער, כי מלא הוא כסילות, ואת הנער יוביל כעור אל בור, וכבהמה אל שחת'. מנגד, ראובן רומז שהרוח המינית, בהיותה אחרונה בתולדתה, ממשיכה להיות מהחזקות גם בגיל מבוגר, היות ומציין שחטאו היה בגיל 30 (א 8).

ראובן ד 11 מציע את בלימת נפילת החטא: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו'. סיפור כזה מובא בספר החיצוני 'חיי נביאים' על נתן הנביא, שהיה בדרכו להזהיר את דויד בעניין חטאו הדומה עם בת שבע.³⁸⁴

חטא משכב אסור אחר מתייחס ליהודה, אלא שהוא מנמקו בסיבה רוחנית של עונש חוזר מגאוה: 'כי גם אנכי התפארתי, אשר במלחמות לא פתני מראו אשה יפת תאר, ואחרף את ראובן אחי על דבר בלהה אשת אבי, ורוח הקנאה והזנות ערכו לנגדי מלחמה, עד אשר שכבתי עם בת שוע הכנענית, ועם תמר כלתי (יג 3),³⁸⁵ שלכאורה קשה ביחס המידתי שלו.³⁸⁶ יהודה משלבו עם השפעת היין: 'והיין הטה את עיני, והחשק החשיך את נפשי.. כי היין כמשרת לרוח הזנות, למלא תאות נפש' (יג 6, יד 2). יהודה מציין שהוא כיבד את אימו ואחות אימו (א 5),³⁸⁷ וכאן השאלה אם כיבד גם את שתי השפחות, כך שאולי מרומז בכך צד נוסף בחטאו של ראובן, שנבע גם מחוסר כיבוד בלהה השפחה/פילגש.³⁸⁸

³⁷⁹ 'הראשון הוא רוח החיים אשר בו יוסד קיום האדם, השני הוא רוח הראיה אשר בו תוצר התאוה; השלישי הוא רוח השמיעה אשר אתו תבוא חכמה, הרביעי הוא רוח הריח ואתו נתנו הטעם ושאיפת האוויר והנשימה; החמישי הוא רוח הדיבור ואתו תבוא תבונה; שישי הוא רוח הטעם, ועל ידו תהיה אכילת כל מאכל ומשקה, ועל ידו יוצר הכוח כי במאכלים יסוד הכוח; הרוח השביעי הוא רוח ההולדה והמשגל, ועל ידו יבוא החטא בתאוות החשק' (ראובן ב 4-8).

³⁸⁰ ראובן ג 3-6: 'לראש יכון רוח הזנות בטבעו ובחושיו, הרוח השני הוא רוח הבטן אשר לא תשבע, השלישי הוא רוח הריב בכבד ובמרה; הרביעי הוא רוח החנופה ואחיזת העיניים למען ישא חן בהיכנעו לפני איש; החמישי הוא רוח גבוהה למען יתפאר ויתגאה, השישי הוא רוח השקר בשואה וקנאה לבדות אמרים ולהסתיר אמרים ממשפחה ומרעים; השביעי הוא רוח הרשע, ואתו גנבות וגזלות, למען ימלא תאוות נפשו, כי הרשע יתחבר בערמה עם כל הרוחות האלה'. השוו: מל"א כב 21; ישעיה ה 20.

³⁸¹ מקור מקובל להם הוא מהבשורה על פי מתי כא 35-39.

³⁸² הנצרות מציינת את שבעת מעשי החסד שמתבססים בעיקר על הדרשה על ההר ועל פסוק 7: 'אשרי הרחמנים כי הם ירחמו'. בזבולון ה 3 יש פסוק דומה: 'ועל כן יכמרו רחמיכם כי כאשר יעשה איש לקרובו כן ישלם יי לו'; ח 1-2: 'ועל כן בני יכמרו נא רחמיכם על כל איש בחנינה למען יחנכם יי וירחם עליכם. כי באחרית הימים ישלח אלהים את רחמיו על פני הארץ ובמקום אשר ימצא לב רחום שמה ישכן'.

³⁸³ אווגריוס (Evagrius Ponticus), בספרו **Praktikos**, מנה 8 חטאים (בדומה לרוח השמינית שבראובן ג 1). להרחבה ראו: קליינברג, שבעת החטאים.

³⁸⁴ נתן איש גבעון מאזהרת דוד המלך מחטאו עם בת שבע, בכך שבליעל, השטן, שם בדרכו לירושלים גופת אדם מת, וכך התעסק בקבורת מת מצווה, אך לכן הגיע לירושלים מאוחר מדי.

³⁸⁵ השוו: 'רָשִׁיעֶיךָ פִּיךָ, וְלֹא אֶנִי, וְשִׁפְתֶיךָ יַעֲנֵנו בְּךָ' (איוב טו 6); 'מִוֹת וְחַיִּים בְּיַד לְשׁוֹן' (משלי יח 21).

³⁸⁶ משלי יא 12: 'בֶּזֶל לְרָעָהוּ חֹסֵר לֵב, וְאִישׁ תְּבוֹנוֹת יִחְרִישׁ'.

³⁸⁷ השוו: 'ויקרא לטובה בנו יבוא לפניו, ויאמר לו: קבור נא אותי קבורה יפה, וכבד את אמך, ואל תעזוב אותה כל ימי חייה, ועשה הטוב בעיניה, ואל תעצב את רוחה בכל דבר' (טוביה ד 3).

³⁸⁸ ראה דיון על מעמדה של בלהה והמקורות שם: ורמן, היובלים, עמ' 439.

יש לציין כי בתחילת צוואת ראובן אין ציון או פירוט של מהות חטאו עם בלהה,³⁸⁹ אלא בלשון נקייה: 'ואחלל יצוע יעקב אבי' (א 6). יחד עם בראשית מט 4,³⁹⁰ יש קרבה לדעה בחז"ל: 'אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: "כל האומר ראובן חטא – אינו אלא טועה"... מלמד שבלבל מצעו של אביו' (שבת נה ע"ב; תרגום יונתן). בכל אופן, ראובן אינו קרוב למדרש בסוטה ד ב: 'כל אדם שיש בו גסות הרוח, לבסוף נכשל באשת איש'.

9.2. התוצאה והעונש של ראובן מחטאו במודע, אך ללא התרעה

כנראו העונש המרכזי של ראובן נוכח חטאו, הוא איבוד הבכורה. עונש זה מובא מפורשות בדברי הימים א ה 1-2,³⁹¹ לפיו המלכות עברה ליהודה, והבכורה – ליוסף. אך עונש זה אינו מוזכר בצוואת ראובן, אף שבשאר הצוואות מצוינים תפקידים שונים, שניתנו בעיקר ללוי, יהודה ויוסף;³⁹² ראובן ו 7 מציין: 'כי ללוי נתן אלהים את המלוכה וליהודה איתו, ולי ולדן וליוסף להיות נשיאים'.

גם עונש של מידה כנגד מידה לא הוזכר מפורשות ביחס לראובן, אלא: 'ואני אומר לכם כי היכני ה' מכה גדולה על ירכי עד שבעה חודשים, ולולא התפלל יעקב אבי לה בעדי, רצה ה' להמתני' (א 7), כאשר הירך מסמלת את איבר ההולדה.³⁹³

ייתכן שכמידה כנגד מידת בושה, ראובן מציין שלא היה לו 'עוז להביט בפניו של אביו יעקב' (ד 2). קוגל הציע שכמידה כנגד מידה, יעקב קולל: 'פַּחַז כַּמִּים' (בראשית מט 4).³⁹⁴ גם יהודה יג 3 מציין שעונשו ליפול במיניות הגיע כמידה נגד מידה מגאוותו,³⁹⁵ אף שחטאו עם תמר היה בלי ידיעה שהיא כלתו.³⁹⁶ מקרה דומה שבו כן ניתן עונש דומה, הוא שכירת אבשלום עם פילגשי דויד אביו, שלאחר מכן נותרו 'אַלְמָנוֹת חַיִּית' (שמ"ב כ 3). עם זאת, דויד המלך נענש בעוד ארבעה עונשים (שמ"ב יב), וחטאו היה מורכב ומופנה גם ישירות לאוריה. היובלים לג 20 מדגיש ש'אין עון גדול מהזנות' ו'אין כפורים לכפר על האיש אשר יעשה זאת לעולמי עולמים', אך מאידך קובע שראובן לא נענש, מכיוון שלא הותרה באזהרה: 'עד אליו לא נגלה עד תום החוק והמשפט והמצוה לכול',³⁹⁷ בניגוד לכפרה על

³⁸⁹ אם כי בהמשך מציין: 'ואעש את הנבלה והיא לא חשה, ואשאירה ישנה ואצא' (ג 14), בניגוד ללג 4 שבו היא צעקה. היובלים לג מפרט את מהות החטא כגילוי כנף אביו (ויקרא כ 11; דברים כג 1; ז 20), אך מפסוק 4 משתמע שלא בוצע מעשה בעילה, אלא שכיבה בלבד (ראו: ורמן, היובלים, עמ' 440). ישנו קשר ותאימות גבוהה בין צוואות השבטים ליובלים.

³⁹⁰ 'פַּחַז כַּמִּים אֵל תוֹתֵר, כִּי עֲלִית מִשְׁכַּבִּי אֲבִיךָ; אִז חִלַּלְתָּ, יְצוּעֵי עֲלֵה'.

³⁹¹ 'וּבְנֵי רְאוּבֵן בְּכוֹר יִשְׂרָאֵל, כִּי הוּא הַבְּכוֹר וּבְחִלְלוֹ יְצוּעֵי אֲבִיו, וְנִתְּנָה בְּכֹרְתוֹ לְבְנֵי יוֹסֵף בֶּן יִשְׂרָאֵל, וְלֹא לְהַתִּיחֵשׁ לְבְּכֹרָה; כִּי יְהוּדָה גִּבֹר בְּאֶחָיו, וְלִנְגִיד מִמֶּנּוּ, וְהַבְּכֹרָה לְיוֹסֵף'. יתכן והקשר הלשוני בין דברים כא 17: 'רְאִישִׁית אֲנִי לְבִרְאשִׁית מֵט 3: 'רְאוּבֵן בְּכֹרִי אֲתָה, כְּחֵי יִרְאשִׁית אֲנִי', מרמז על העברת הבכורה ליוסף.

³⁹² כגון: שמעון ז 2; יהודה יז 6; כא 2; כב 3; לוי ח 10; ה 2; יהודה כא 2; כה 1; יששכר ה 8.

³⁹³ בראשית כד 2.

³⁹⁴ קוגל, המקרא, עמ' 272-273.

³⁹⁵ 'כי גם אנכי התפארתי, אשר במלחמות לא פתני מראה אשה יפת תאר, ואחרף את ראובן אחי על דבר בלהה אשת אבי, ורוח הקנאה והזנות ערכו לנגדי מלחמה, עד אשר שכבתי עם בת שוע הכנענית, ועם תמר כלתי'.

³⁹⁶ יהודה יב 3: 'ואנכי בשותותי יין לשכרה לא הכרתיה'. עם זאת, לכאורה אין יהודה מפרט או מתוודה על האיסור או החטא של משכב עם זונה (אם לא היתה זו כלתו).

³⁹⁷ עיקרון ההתראה מובא בשמות כא 28-29 לגבי שור מועד; ברית דמשק ט 2-8; ספרי שופטים קעג; יומא פא ע"א. לשימוש בעיקרון בתפיסה המשפטית של עדת קומראן, ראו: שיפמן 1983, עמ' 89-110. לביטוי בספרות חז"ל, ראו: שמש, תשנ"ז; אנציקלופדיה תלמודית יא, עמ' 291-314.

חטא שגגה.³⁹⁸ שני צורף גרסה שחטאי ראובן ויהודה הם 'הדוגמאות הבולטות ביותר בספר היובלים לשילוב הרעיונות של התגלות הלכתית הדרגתית לנבחרים, כוונה וחוסר כוונה בחטאים, והבחנה בין חטאים בסתר ובגלוי, הן בניסוחים המפליאים של החטאים המיניים של ראובן ויהודה'.³⁹⁹ אנדרסון טוען שראובן לא נענש עונש מוות, משום שהחוק הקשור להתנהגותו לא התגלה בדקדוקיו בימיו.⁴⁰⁰ בתורה, שלפי אותנטיות צוואות השבטים נמסרה לאחר מכן, יש 4 אזהרות בעניין: ויקרא כ 11, יח 8, דברים כד 1, כז 20.⁴⁰¹ גם ברית דמשק מבחינה בין העושה מעשה 'ביד רמה'.⁴⁰²

לעומת זאת, יוסף עמד בניסיון גדול של זנונים של אשת פוטיפר,⁴⁰³ ובפרט כשציון שאביו לימדו איסור ניאוף.⁴⁰⁴ הלפרן-אמארו מדגישה שסיפור ראובן ובלהה בספר היובלים מנוסח כתקבולת ניגודית לסיפור יוסף.⁴⁰⁵ במקרא, ניסוחו של סיפור יוסף ואשת פוטיפר מנוגד לסיפור יהודה ותמר, אבל לא כך ביובלים, הרואה את שתי הדמויות כדמויות נבחרות (גם אם הן לא הגיעו לדרגת לוי). גם יהודה ציון שגדולים שחוטאים בזנונים, יפלו ממעמדם, אך זאת כנראו למד לאחר תשובתו.⁴⁰⁶

לדידו של ראובן, גם הנשים של דור המבול חטאו בזנותם את בני האלוהים, אך הוא אינו מציין את עונשן (ה 6-7). בהקשר יותר כללי, עזרא השלישי ג ואיגרת אריסטיאס רנ מתארים את חוזקן ושליטתן של הנשים.

9.3. התשובה הפרטית של ראובן על חטא המשכב עם בלהה

ראובן מציין: 'אשר לא תלכו בפשע נעורים ובזנונים, אשר בם נכשלתי אנכי, ואחלל יצוע יעקב אבי' (א 6), ומציין בפס' 10, כי קיבל על עצמו חרטה אבל ועיניו במשך 7 שנים, שכלל נזירות מיון, שיכר, בשר ומאכלי תאוה.⁴⁰⁷

כמה מאחיו של ראובן גם התנזרו ממאכלי תאוה בתשובתם הפרטית, אך לתקופה קצרה יותר.⁴⁰⁸ בעוד ראובן מציין שנמנע ממאכלים אלו כליל רק בתקופת אבלו **(על החטא שחטא)**, לעומתו, יהודה מחלק את המלצתו לשתות יין - כל עוד שולטים בהרגשת הבושה (יד 7), ואילו לענווים ממליץ להתנזר כליל, כפי שמעיד על עצמו שהתנזר כליל מיון ובשר, כחרטה על חטאו (טו 4). יששכר ד 2

³⁹⁸ היובלים כב 14: 'וטהרך מכל טמאת נדה למען תכופר לך כול אשמת עון שגגת'; צוואת לוי ג 5: 'ואחרי השמים האלה כל המלאכים הגדולים המשרתים והמכפרים לפני ה' על כל שגגות הצדיקים. לפי התורה יש קורבן חטאת על חטא בשגגה' (ויקרא ד 28-27).

³⁹⁹ צורף, נגלות ונסתרות, עמ' 19-20.

⁴⁰⁰ אנדרסון, 1994.

⁴⁰¹ סיגל תשס"ח, עמ' 59: 'רק מקור אחד מבין הארבעה, ויקרא כ 11, מזכיר עונש'. השווא: 'במקום שאין תורה, אין עברה על התורה' (אל הרומים ד 15).

⁴⁰² ביטוי זה מונגד לשגגה בבמדבר טו 28-30. הביטוי רווח במגילות קומראן הכיתתיות, ראו: צורף, נגלות ונסתרות, עמ' 15-16.

⁴⁰³ ראובן ד 8.

⁴⁰⁴ יובלים לט 7-6: 'ולא נכנעה נפשו, ויזכור את אלוהים, ואת הדברים אשר היה יעקב אביו קורא בדברי אברהם, כי לא יזנה איש עם אשה אשר לה בעל, כי לו משפט מות, אשר נכתב עליו בשמים לפני אל עליון. והחטא יעלה עליו בספרי עולם בכול הימים לפני אלוהים; ויזכור יוסף את הדברים האלה ולא אבה לשכב עמה'. השווא: 'באותה שעה באה דמות דיוקנו של אביו ונראתה לו בחלון, אמר לו: יוסף, עתידים אחיך שייכתבו על אבני האפוד, ואתה ביניהם. רצונך שימחה שמך מביניהם?' (סוטה לו ע"ב).

⁴⁰⁵ 1999ב, עמ' 111-112.

⁴⁰⁶ בדומה: 'אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בהן' (גיטין מג ע"א).

⁴⁰⁷ 'ואחרי כן נחמתי ונעניתי ברצון נפשי שבע שנים לפני יי, ויין ושכר לא שתיתי ובשר לא בא אל פי וכל מאכל תאוה לא אכלתי, ואתאבל על עוונתי, כי גדול אשר לא נעשה כזאת בישראל'.

⁴⁰⁸ אלו פורטו בפרק: 'ההודאות והתשובות הפרטיות של בני יעקב'.

אינו אוסר על הנאה מדברים הנ"ל, אלא מלמד את מה שלא נכון, שאלו יהיו תאוותיו של הצדיק: 'איש תם לא ישאף הון, מאכלי תאוה שונים לא יחמד, בגד מחלצות לא ירצה'.

מלבד שבח הנזיר בתורה (במדבר ו), והקבלתו לכוהן בנביא עמוס (ב 11),⁴⁰⁹ עקרונות דומים יש בתהילים לז 16: 'טוב מעט לצדיק', ובמשלי יד 25: 'צדיק אכל לשבע נפשו', וכן בן סירא לז 30-35 ביטא זאת יפה: 'חכם לנפשו ישבע תענוג, ויאשרוהו כל ראינו.. אל תזרע לכל תענוג, ואל תשפך על כל מטעמים. כי ברב תענוג יקנן חולי, והמרבה יגיע אל זרא'. גם חז"ל דרשו: 'כך היא דרך של תורה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן וחי צער תחיה ובתורה אתה עמל, אם אתה עשה כן אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא' (אבות ו ד), וסגפנות היתה דרכם של חסידים המוזכרים בספרות חז"ל, כשקרובים אליהם האיסיים, שיוספוס תיארם בהנהגות סגפניות.⁴¹⁰ גם סוקרטס היה עני ונלעג בפומבי על העוני שלו (וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9).

אף שחלק מתשובה הוא הודאה על החטא, ראובן לא ניגש לאביו והתוודה על החטא, וזאת, לפי דבריו כי: 'מלאך אלוהים הודיע מיד לאבי על דבר פשעי' (ג 16), שייתכן בהתאמה לאמור בבראשית לה 22: 'וישמע ישראל'.⁴¹¹ אלא שלפי היובלים לג 7, בלהה סיפרה את האירוע ליעקב, לאחר שביקש לבוא אליה.

9.4. התשובה הכללית ועצות המוסר לזהירות מזנות

ראובן הרחיב בפרקים ד-ו עצות מוסריות בזהירות מינית. דגש ואזהרה מזנות הוא עיקר גם בצוואת יהודה, ומוזכר בעוד צוואות,⁴¹² ובבראשית שני סיפורים שקשורים לזנות, קשורים לבני יעקב.⁴¹³ לוי ו 8-10 טען שמדרכי הזנות של הנכרים, הם ניסו לשכב עם נשות האבות.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ 'ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריהם לנזירים'. ראו גם איכה ד 7. דעה מקטרגת יש בחז"ל על נזיר (בבלי, נזיר ג ע"א), ויתכן וזאת מהפולמוסים מול חסידים מכתות בית שני.

⁴¹⁰ למשל: [מלחמת היהודים](#) ב פ"ח 117.

⁴¹¹ לפי סגל, תשס"ח, עמ' 62.

⁴¹² שמעון ה 3: 'השמרו מן הזנות, כי הזנות היא אם כל רע, בהרחיקה מאת יי ובהקריבה לבליעל'; לוי ט 9: 'השמר לך מרוח הזנות כי היא תשריש ותטמא בזרעך את הקדשים'; יוסף ח 2: 'כל אשר לו לב טהור באהבה, לא יביט אל אשה לזנות עמה'.

צוואת יהודה אף מפרטת זנונים עם האשה, דבר שמוזכר במגילת ברית דמשק: 'ואשר יקר[ב] לזנות לאשתו אשר לא כמשפט ויצא ולא ישוב עוד' (קימרון, [החיבורים העבריים א](#), עמ' 65).

⁴¹³ 'ויאמרו הכזונה יעשה את אחותנו' (בראשית לד 31); 'ויגד ליהודה לאמר זנתה תמר פלגתך, וגם הנה הרה, לקננים; ויאמר יהודה, הוציאוק ותשרף' (לח 24). לא ציינתי כאן את חטא ראובן עם בלהה, כי מתואר לעיל, ואין בו לשון 'זנות'. בהמשך התורה ישנו איסור: 'אל תחלל את בתך להזנותה, ולא תזנה הארץ ומלאה הארץ זמה' (ויקרא יט 29); 'ויאמר אליהם משה, החייתם כל נקבה; הן הנה היו לבני ישראל בדבר בלעם, למסר מעל ביי, על דבר פעור' (במדבר לא 15-16).

⁴¹⁴ 'ואנכי ידעתי כי מחשבת יי היתה לרעה על שכם, כי בקשו לעשות גם עם שרה ועם רבקה כאשר עשו עם דינה אחותנו, ויי עצר בעדם; וירדפו את אברהם אבינו כי גר היה, ויענו את עדרי בהמותיו בהיותן הרות, וליובל יליד ביתו הציקו מאד; וככה עשו לכל הגרים, ויגזלו בחזקה את נשיהם וידיחון'.

ברית דמשק מצטטת את 'דברי לוי' (כנראה 'צוואת לוי' בנוסח קדום), שלפיו, הזנות היא אחד משלושת החטאים שבהם נופלים אנשי השחת.⁴¹⁵ מנגד, התנהגות ראויה בתחום המיני נלמדת מיוסף, אשר התגבר על הצעות הזנונים של אשת פוטיפר,⁴¹⁶ וכן מלוי, שנקם את אונס דינה אחותו.⁴¹⁷

סיבת הזנונים מתחילה בראייה, ובפרק ד 11 מצויין התנאי: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו'. זוהי דרשת מוסר לצאצאיו ולרבים, כחלק מהתשובה הכללית של ראובן, שעיקרה זהירות מהסתכלות ביופי הנשים (ד 1).

בפרק קודם הזכרנו כמה סיפורים/חטאים הקשורים לראייה אסורה, והתורה ציוותה: 'ולא תתרו אַחֲרֵי לְבַבְכֶם וְאַחֲרֵי עֵינֵיכֶם, אֲשֶׁר אַתֶּם זֵנִים אַחֲרֵיהֶם'.⁴¹⁸ בעיקר בשלישי הראשון של ספר משלי יש אזהרותיו מאישה זונה, וכן הוראות לשמירת העיניים, כגון: 'תִּנְהַ בְּנֵי לִבְךָ לִי, וְעֵינֶיךָ דִּרְכֵי תִרְצֶנָה [תִּצְרְנָה]' (כג 26); 'אל תִּרְא יַיִן כִּי יִתְאָדֵם, כִּי יִתֵּן בְּכִיס [בַּכּוֹס] עֵינֹו יִתְהַלֵּךְ בְּמִישָׁרִים' (כג 31); 'עֵינֶיךָ יִרְאוּ זָרוֹת, וְלִבְךָ יִדְבֵר תְּהַפְּכוֹת' (כג 33); 'שְׂאוֹל וְאִבְדָה [וְאִבְדוּ] לֹא תִשְׁבַּעְנָה, וְעֵינֵי הָאָדָם לֹא תִשְׁבַּעְנָה' (כז 20). גם בספרות חז"ל יש דגש על זהירות ממשיכה מינית אחר העיניים.⁴¹⁹

ראובן מוביל לפתרון של מציאת אישה לנישואים, כאשר הוא מסביר שזכות מציאת אשה היא מתנת ה' (ד 1),⁴²⁰ וכך מקומראן עד חז"ל.⁴²¹ יששכר הרחיב זאת למטרת המשגל: 'כי ידע אשר למען לדת בנים בקשה לחיות עם יעקב, ולא למען מלא תאותה' (ב 3). הדגשת מטרת המשגל להבאת ילדים מובאת גם בטוביה ובחז"ל.⁴²² יששכר מפתח זאת: 'בן שלשים וחמש הייתי כאשר לקחתי אשה, כי עמלי אכל את כוחי, ולא חשבתי על חשק נשים, כי עייף ויגע הייתי,⁴²³ וטיפול עליו תרדמה.. ומלבד אשתי לא ידעתי אחרת, ולא זניתי בנשאי את עיניי' (ג 5; ז 2), וגם נפתלי ח 8: 'עת לאדם לדעת את אשתו, ועת פרש ממנה לתפלתו'.

⁴¹⁵ קטע זה לא שרד בצוואת לוי או בדברי לוי הארמי, אלא מובא בברית דמשק ד' 15: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב: אשר הוא תפש בהם בישראל ויתנם פניהם לשלושת מיני הצדק: הראשונה היא הזנות, השנית ההון, השלישית טמא המקדש העולה מזה יתפש בזה והניצל מזה יתפש בזה'. לסקירת העותקים של דברי לוי הארמיים בארמית ממגילות קומראן וגניזת קהיר, ראו: הולנדר ודה יונגה, צוואת השבטים, עמ' 17-18.

⁴¹⁶ בראשית לט 8-10; ראובן ד 8; יוסף ג 8, ד-ט.

⁴¹⁷ בראשית כד 25; לוי ב 2; ה 3.

⁴¹⁸ 'ולא תתרו אַחֲרֵי לְבַבְכֶם וְאַחֲרֵי עֵינֵיכֶם, אֲשֶׁר אַתֶּם זֵנִים אַחֲרֵיהֶם' (במדבר טו 39).

⁴¹⁹ כגון: דרך ארץ זוטא א ד; קידושין פא ע"א.

⁴²⁰ 'על כן אל תפנו בניי אל יפי הנשים, ואל תפנו לבכם אל מעשיהן, והתהלכו בתם לבב ביראת יי ובמעשים טובים, ובתורה תהיו עמלים ועל יד עדריכם, עד אשר יתן יי לכם אשה אשר ירצה הוא בה, למען לא תענו כאשר עניתי אנכי'.

⁴²¹ טוביה ו 18: 'כי לך היא יעודה מעולם' (השוו: 'מה' אישה לאיש' [מועד קטן יח ||]); ברית דמשק ([החיבורים העבריים ב](#), עמ' 160: עותק ד קטע 167 – 418Q4 + עותק ה קטע 15 – 418Q4a + עותק א קטע 11 – 415Q4): 'וגם אל יתנהא לאשר לוא הוכן לה'.

⁴²² טוביה ח 7: 'ועתה לא לזנונים אני לוקח את אחותי זאת, כי אם באמת צוה נא כי אני והיא נמצא רחמים ונזקין יחדיו'; ג 20 (נוסח פרענקיל): 'עם לצים לא היה חלקי ולא לקחתי אישה מעונג, כי אם ליראה את שמך'; ו 24: 'ומאז והלאה תבוא אליה ביראת יי ולא מעונג ותשוקה. כך אמרה [אמא שלום](#) על בעלה [התנא רבי אליעזר](#) לאופן קיום יחסי האישות ביניהם: 'אינו מספר עמי לא בתחילת הלילה ולא בסוף הלילה אלא בחצות הלילה, וכשהוא מספר מגלה טפח ומכסה טפח, ודומה עליו כמי שכפאו שד' (נדרים כ ע"ב); 'ויקדש עצמו בשעת תשמיש' (נידה עא ע"א).

⁴²³ עצה דומה אמרו חז"ל: 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שְׂיִגְיעַת שְׁנֵיהֶם מְשַׁכַּח עוֹן. וְכֵן תוֹרָה שְׂאִין עִמָּה מְלַאכָה, סוּפָה בְּטֵלָה וְגוּרְתָ עוֹן' (אבות ב ב).

הוראת זהירות נוספת של ראובן היא הפרדת הייחוד עם נשים.⁴²⁴ הוראו זו פורטה בחז"ל,⁴²⁵ ואף צוינה כהלכה קדומה.⁴²⁶

נקודה שמעין חורגת מהתשובה הכללית והאזהרה של ראובן, היא הטחת האשמה בנשים (פרק ה).⁴²⁷ ראובן אף מציין פרט היסטורי שאין לו מקור אחר הידוע לנו (כמספר חנוך), לפיו בימי הנפילים הנשים התאפרו, ולכן אפילו המלאכים התפתו לשכב איתן (ה 6-7). בבראשית ו 1-4 אין שום האשמה לנשים, ולפי ספר חנוך, המלאכים, אלו שלדעת חלק מהדעות בחז"ל אין יצרים,⁴²⁸ הם החוטאים.⁴²⁹ לפיכך ההוראה המוסרית של ראובן ה 3 אוסר על נשים אפילו מלהתאפר. ⁴³⁰ לכאורה דרשת מוסר זו של ראובן מרחיקת לכת, ואף מנוגדת לסיפור חטאו העצמי של ראובן (ולא של בלהה, זולת ציון שהיתה שיכורה), שהרי הוא מספר על כך שבלהה שכבה עירומה בחדרה (ולא במקום פומבי), וגם רחיצתה לפני כן, כאשר ראובן ראו וחשק בה, היתה בסתר (ג 11; היובלים לג 2). מאידך ראובן מציין שבלהה היתה שיכורה, כך שלא הרגישה במשכב (ג 14).⁴³¹ גם יהודה מאשים את הנשים בעניין שלא חטאו כנגדו - רישוש הגברים (טו 6),⁴³² גישה שלכאורה מנוגדת להלכה בחז"ל.⁴³³

ראובן מרחיב את העיקרון שמרומז במקרא ורווח בצוואות ובכמה ספרים אפוקליפטיים ובמגילות קומראן, לפיו כוחות מוסריים פועלים בשתי רמות: האדם והרוח (הרעה/דמונית).⁴³⁴ ראובן מדייק שאם הרצון האנושי חזק, הרוח הרעה לא מסוגלת להשיג שליטה, וכן הפוך - אם הרצון חלש, השטן מרקד-⁴³⁵ ודומיננטי: 'כי אם לא תגבר הזנות על מחשבתנו, גם לא יוכל בליעל לגבור עלינו' (ד 11).

⁴²⁴ ראובן ו 2-3: 'ואותן צוו אשר לא תתחברנה עם הגברים, למען תטהרנה גם הן בלבן; כי בהתחברן תמיד אם גם לא תחטאנה מחלה אנושה להן ולנו לדראון לביעל ולחרפת עולמים'.

⁴²⁵ קידושין פא ע"א.

⁴²⁶ סנהדרין כא ע"א; עבודה זרה לו ע"ב.

⁴²⁷ משלי ז מזהיר מפני 'מִנְכָרִיָּה אֲמַרְיָה הַחֲלִיקָה' (פס' 5), אך אין בזה הכללה לכל הנשים.

⁴²⁸ שבת פט ע"א: 'יצר הרע יש ביניכם?'.

⁴²⁹ במגילה מקומראן של ספר חנוך בארמית, מצויין שמלאכים אלו היו בשר ודם.

⁴³⁰ השוו: ישעיה ג 16-17: 'וַיֵּאמֶר יי יְעַן כִּי גָבְהוּ בְנוֹת צִיּוֹן וַתִּלְכְּנָה נְטוּוֹת (נטויות) גֵּרוֹן וּמְשֻׁקְרוֹת עֵינַיִם הַלֹּךְ וְטַפֵּף תִּלְכְּנָה וּבְרָגְלֵיהֶם תַּעֲפֹסְנָה; וְשֹׁפֵחַ אֲדָנִי קִדְקֵד בְּנוֹת צִיּוֹן וַיִּפְתְּחוּ עֵרָה; בַּיּוֹם הַהוּא יִסִּיר אֲדָנִי אֶת תְּפֹאֶרֶת הַעֲכָסִים וְהַשְּׁבִיסִים וְהַשְּׁהַרְנִים; הַנְּטָפוֹת וְהַשִּׁירוֹת וְהַרְעֵלוֹת; הַפָּאִרִים וְהַצְּעֵדוֹת וְהַקְּשָׁרִים וּבְתֵי הַנְּפֹשׁ וְהַלְחָשִׁים; הַטְּבָעוֹת וְנִזְמֵי הָאֵף; הַמַּחְלָצוֹת וְהַמַּעֲטָפוֹת וְהַמְטָפְחוֹת וְהַחֲרִיטִים; וְהַגְּלִינִים וְהַסְּדִינִים וְהַצְּנִיפּוֹת וְהַרְדִּידִים; וְהִיָּה תַחַת בְּשֵׁם מֶקֶד וְהִיָּה וַתַּחַת חֲגוּרָה נִקְפָּה וַתַּחַת מַעֲשֵׂה מִקְשָׁה קָרְחָה וַתַּחַת פְּתִיגִיל מַחְגָּרֶת שֶׁקֶ כִּי תַחַת יִפִּי; מִתֵּיךְ בְּחָרֵב יִפְלוּ וּגְבוּרָתְךָ בְּמַלְחָמָה; וְאֵנִי וְאַבְלִי פְתִיחַ וְנִקְתָּה לְאַרְץ תִּשָּׁב; וְהַחֲזִיקוּ שִׁבְעַת נְשִׁים בְּאִישׁ אֶחָד בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר לְחַמְנוּ נֹאכַל וְשִׁמְלַתְנוּ נִלְבַּשׁ רֶק יִקְרָא שְׁמֶךָ עֲלֵינוּ אֶסֶף חֲרָפְתְּנוּ'.

⁴³¹ מזכיר את משכב בנות לוט עם אביהן שלא הרגישה (בראשית יט 33-35), ואולי את האירוע המסתורי של חם לאביו נח (בראשית ט 22). מאידך, היובלים לג 4-6 מציינים שהרגישה את מעשה ראובן ואף צעקה. בפירוש אפרם הסורי לבראשית מט 4 הוא מציין: 'מלמד כי בזמן שבלהה ישנה [ראובן] בא עליה, ולכן היא לא קוללה [יחד] איתו'.

⁴³² 'והן תקחנה מאת המלך את תפארתן, מאת הגיבור את גבורתן, ומאת הדל גם את משען דלותו האחרון'. עזרא השלישי ג מציינים את דברי זרובבל על כוחן העליון של הנשים, שמעליהן רק האמת.

⁴³³ 'אמר רבי חלבו: לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו, שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו. שנאמר: "וְלֹאֲבָרְם הִיטִיב בְּעִבּוּרָה" (בבא מציעא נט ע"א).

⁴³⁴ מורחב בפרק 'עקרונות הרוחות והשפעותיהן'.

⁴³⁵ כהנגדה למגילת 'סיפורי תורה (מעין היובלים, 4Q225; החיבורים העבריים ב, עמ' 218): 'מלאכי קודש עומדים בוכים על [] את בננו מן הארץ ומלאכי [המשטמה] שמחים ואומרים עכשו יאבד'.

10. הכנס בצוואות שמעון דן וגד, ודרכי תיקונו

10.1. מוקדי כעס או מריבות בספר בראשית

חרון (ולעיתים 'חרון אף') הינו תיאור הרגשה רוח בסיפורי המקרא, אך נוכח זמנן האוטנטי של הצוואות, אתמקד להלן בסקירת כעסים (או מריבות) המתוארים בספר בראשית:⁴³⁶

'ויחר לקין מאד', ובו גם מצוין תוצאת הכעס: 'ויפלו פניו' (ד 5). אף שהאל מנסה לעודד את קין, ומראו לו את הפתרון, ומנגד את ההשלכה הקשה: 'הלוא אם תיטיב שאַת, ואם לא תיטיב, לפתח חטאת רבץ; ואליך תשוקתו, ואַתה תמשל בו' (פס' 7), נכשל קין בהריגת הבל אחיו, אף שהאחרון כלל לא חטא בפניו. בתרגומי בראשית ובמדרשי חז"ל בעניין מובאים השלמות שונות לשיח הנעלם באמצע פס' 8: 'ויאמר קין אל הבל אחיו; ויהי בהיותם בשדה, ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו'. אפשר ששיח זה הוביל לקינטור או להתגרות ההריגה, ואפשר שהמקרא לא הביא זאת, כלימוד שאין הצדקה לרצח. במקום להודות ולהתנצל, התחמק קין בתשובתו: 'ויאמר לא ידעתי, השמר אחי אנכי' (פס' 9).

עם התפתחות האנושות, האל לא היה מרוצה ממעשי האדם: 'וינחם יי כי עשה את האדם בארץ, ויתעצב אל לבו' (בראשית ו 6). כעס זה, או שמא רק חרטה ועצב, הוביל לגזרה הקשה ביותר של האלוהים על האנושות. נוכח התוצאה הקטלנית של המבול, הגיעה הבטחה: 'ויאמר ה' אל לבו: לא אסף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם, כי יצר לב האדם רע מנעריו; ולא אסף עוד להכות את כל חי, כאשר עשיתי' (ח 21). כאן המקום לציין כי כעס האל שונה מכעס האדם והוראות המוסר לגביו, ובמאמר זה אעסוק רק בכעס אנושי.

כאשר היה 'ריב בין רעי מקנה אברם, ובין רעי מקנה לוט' (בראשית יג 7), אברהם הציע ללוט פרידה, ובחירת אזור מרעה. בכך נפרדו דרכיהם, אך לאחר מכן יצא להילחם נגד ארבעת המלכים, כדי להחזירו מהשבי (יד 14-16), ובהמשך ביקש מהאל להציל את סדום, כנראו נוכח שהותו של לוט בה (יח 23-33); שרה מתעצבנת פעמיים בגלל הגר ופרי בטנה. בראשונה מטיחה באברהם: 'חמסי עליך, אנכי נתתי שפחתי בחיקך, ותרא פי הרתה ואקל בעיניך; ישפט ה' ביני וביניך' (טז 5), דבר שהוביל לכניעת אברהם במילוי רצונה. בשניה, שרה ראתה את ישמעאל מצחק, ושוב ביקשה לסלקם. למרות שהדבר היה רע בעיני אברהם, כאן האל התערב, והודיע לאברהם לקבל את רצון שרה; רועי גרר רבו עם יצחק על שתי בארות. יצחק ויתר להם, ועבר לחפור בארות אחרות (כו 20-22), בהן מצא שקט וברכה; לאחר שעשיו גילה שיעקב לקח לו את ברכת הבכורה, הוא: 'ויצעק צעקה גדלה ומרה עד מאד' (כז 34). משלא הסתפק בברכה החלופית: 'ויאמר עשו בלבן, ויקרבו ימי אבלי אבי, ואהרָגה את יעקב אחי' (כז 41); רחל קינאה בלאה שלא הולידה בנים, והטיחה זאת ביעקב, וגם הוא ענה בכעס: 'ויחר אף יעקב ברחל, ויאמר: התחת אלהים אנכי, אשר מנע ממך פרי בטן' (ל 2); אחרי ש'ותרא רחל כי לא ילדה ליעקב ותקנא רחל באַחַתָּה ותאמר אל יעקב הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי', 'ויחר אף יעקב ברחל ויאמר התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן' (ל 1-2); בסוף היחסים בין יעקב ללבן: 'וירא יעקב את פני לבן, והנה איננו עמו, כתמול שלשום' (לא 2). לכן יעקב ברח עם רחל ולא.

⁴³⁶ להרחבה, ראו: הולנדר, כעס בבראשית.

לבן השיגם, וחיפש בצידום את תרפיו, וכהתגוננות: 'וַיַּחַר לְיַעֲקֹב וַיַּרְבּ בְּלִבּוֹ, וַיַּעַן יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר לְלִבּוֹ: מִה פֶּשַׁעִי מִה חַטָּאתִי, כִּי דָלַקְתָּ אַחֲרָי' (לא 31); כאשר שמע פוטיפר מאשתו שיוסף ניסה (כביכול) לתקוף אותה מינית, חרה אפו, וכעונש – השליך את יוסף לבית הסוהר (לט 14-20); פרעה כעס על שרי המשקים והאופים, והשליך אותם לבית הסוהר. שם שניהם חלמו חלומות, והתעוררו זועפים ופניהם רעים (מ 1-7); אחרי ששכם אנס את דינה, ואביו בא לדבר עם יעקב: 'וּבְנֵי יַעֲקֹב בָּאוּ מִן הַשָּׂדֶה, כְּשִׁמְעָם, וַיִּתְעַצְבוּ הָאֲנָשִׁים, וַיַּחַר לָהֶם מְאֹד' (לד 7), ומכך תכננו תחבולה של תנאי ברית מילה לאנשי שכם, ולאחר מכן טבחו בזכרי שכם ובזוזם. פרטים נוספים לסיפור זה מובאים כשבח בכמה מהצוואות וביובלים ל, ואילו יעקב קילל על כך את שמעון ולוי בברכותיו ערב מותו (מט 5-7); בהתדיינות בין יוסף כמשנה למלך מצרים לאחיו, עולים כמה בקשות לאי-כעסים (מד 18; מה 5; נ 15); לאחר הסיפור הארוך והקשה של מכירת יוסף, ירידת בית יעקב ליוסף במצרים, ומות יעקב, פונים אחי יוסף אליו, בחשש כי הוא בסתר ליבו כועס, וכעת, לאחר מות יעקב, עלול לממש נקמתו:⁴³⁷ 'אָבִיךָ צָוָה לְפָנָי מוֹתוֹ לֵאמֹר: כֹּה תֹאמְרוּ לְיוֹסֵף, אָנָּה שָׂא נָא פֶּשַׁע אַחִיךָ וְחַטָּאתָם, כִּי רָעָה גַּמְלוֹךְ, וְעַתָּה שָׂא נָא לְפֶשַׁע עַבְדִּי אֱלֹהֵי אָבִיךָ' (נ 16-17). אלא שיוסף מתגלה בסלחנותו ואורך רוחו, מרגיע אותם בדברי אמונה, נחמה והבטחה לפרנסתם (נ 19-21). אופיו זה מוזכר לזכותו בצוואות כדמות מוערצת.

למרות ריבוי תיאורי הכעס האלו בספר בראשית, המקרא אינו מציין, אפילו במקרה אחד, אם ומתי חרון האף היה נכון ומוצדק, או שגוי או חטא. עם זאת, מכמה מהמקרים קל להסיק על הטעות או הצדק של הגיבור המקראי, כמו טעותו של קין מחד, וסלחנותו של יוסף מאידך.

10.2. הכעס בספרות החכמה ובחז"ל

בספרות החכמה המקראית יש התייחסות לא מועטה לכעס, ובכללה לעיתים סתירות לכאורה, כמו שמחד קהלת א 18 מלמד: 'כִּי בָרַב חֲכָמָה, רַב כְּעֵס', ומאידך בפרק ז 9 גורס: 'אַל תִּבְהַל בְּרוּחָךְ לְכַעֵס, כִּי כַעַס בְּחִיק כְּסִילִים יִנוּחַ'. גם במשלי הכעס מיוחס פעמים רבות לטיפשים,⁴³⁸ ומזהיר מפני אנשים כועסים.⁴³⁹ הנזק שהכעס גורם לאדם עצמו, מובא גם באיוב ו 2: 'לֹוּ שָׁקוּל יִשְׁקַל כְּעֵשִׂי, וְהִיִּיתִי [וְהִוִּיתִי] בְּמֵאֲזָנִים יִשְׂאוּ יַחַד'.

עדת קומרן יישמה את העיקרון מקהלת טז 17: 'דְּבָרֵי חֲכָמִים בְּנַחַת נִשְׁמָעִים, מִזְעָקַת מוֹשֵׁל בְּכִסְיִלִים', ב: 'אלה דרכיהן... במשפטי אל ורוח ענוה ואורך אפים' (סרך היחד ד 2-3), ובהתאמה גם בתקנות ענישה: 'אל ידבר איש אל רעהו באף או בתלונה או בקנאת רשע' (סרך היחד ה 25); 'ואשר ישוב את רעהו בקשי עורפ, ודבר בקוצר אפים לפרוע את יסוד עמיתו באמרות את פי רעהו' (ו 25-26).

⁴³⁷ בדומה לבראשית כז 41: 'וַיֹּאמֶר עֵשָׂו בְּלִבּוֹ, יִקְרְבוּ יָמֵי אָבִי, וְאֶהְרָגָה אֶת יַעֲקֹב אָחִי'.
⁴³⁸ 'אֲוֹלֵת אָדָם תִּסְלַף דְּרָכּוֹ, וְעַל יִי יִזְעַף לְבוֹ' (י 3); 'תִּקְוֹת רְשָׁעִים עֲבָרָה' (יא 23); 'אֲוִיל - בַּיּוֹם יִדַּע כְּעֵסוֹ, וְכִסָּה קְלוֹן - עָרוֹם' (יב 16); 'חֲכָם יֵרָא וְסָר מֵרַע וְכִסִּיל מִתְעַבֵּר וּבֹטֵחַ' (יד 16); 'קֹצֵר אֲפִים יַעֲשֶׂה אֲוֹלֵת, וְאִישׁ מְזֻמּוֹת יִשְׁנֹא' (יד 17); 'אֲרָרָה אֲפִים רַב תְּבוּנָה, וְקֹצֵר רוּחַ מְרִים אֲוֹלֵת' (יד 29); 'דְּבָרֵי נִרְגָן כְּמִתְלַהֲמִים וְהֵם יִרְדּוּ חֲדָרֵי בָטָן' (יח 8); 'שָׁקַל אָדָם הָאָרִיךְ אָפוֹ, וְתִפְאָרְתּוֹ - עֵבֵר עַל פֶּשַׁע' (יט 11); 'כְּבוֹד לְאִישׁ שִׁבְתַּת מְרִיב, וְכָל אֲוִיל יִתְגַּלַּע' (כ 3); 'בְּאֶפֶס עֲצִים תִּכְבֶּה אֵשׁ, וּבְאֵין נִרְגָן יִשְׁתַּק מְדוֹן' (כו 20); 'אֲנָשִׁי לְצוֹן יִפְחוּ קִרְיָה, וְחֲכָמִים יִשִּׁיבוּ אָף' (כז 8); 'אִישׁ חֲכָם נִשְׁפֹּט אֶת אִישׁ אֲוִיל, וְרָגַז וְשָׁחַק וְאֵין נַחַת' (כח 9); 'כָּל רוּחוֹ יוֹצִיא כְּסִיל' (כט 11).
⁴³⁹ 'חֲמַת מְלָךְ, מִלְּאֲכֵי מוֹת' (טז 14); 'פְּגוּשׁ דָּב שְׁכַל בְּאִישׁ וְאֵל כְּסִיל בְּאֲוֹלֵתוֹ' (יז 12); 'אֲוֹלֵת אָדָם תִּסְלַף דְּרָכּוֹ, וְעַל יִי יִזְעַף לְבוֹ' (יט 3).

חז"ל שיבחו את: 'אִיזְהוּ גְבוּרָה? הַכּוֹבֵשׁ אֶת יְצָרוֹ, שְׁנָאֲמַר: 'טוֹב אֶרְךָ אַפִּים מִגְבוּרָה, וּמִשָּׁל בְּרוּחוֹ מִלְכָּד עִיר' [משלי טז 32] (פרקי אבות ד א), והגדירוהו כמידת החסידות: 'קִשָּׁה לְכַעֵס וְנוֹחַ לְרָצוֹת', וכן: 'אל תהי נוח לכעוס' (ד יח). ההפסדים מנפילה לכעס נומקו בכמה היבטים: 'עבודת כוכבים.. משבר כלי בחמתו' (שבת קה ע"ב); 'כל אדם שכועס, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, אם נביא הוא - נבואתו מסתלקת ממנו, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו ממשה' (פסחים סו ע"ב); 'כָּל הַכּוֹעֵס – כָּל מִינֵי גֵיהֲנוֹם שׁוֹלְטִים בּוֹ' (נדרים כב ע"א); דואג ואחיתופל איבדו את חלקו בעולם הבא כי 'טינה היתה בליבם' (חגיגה טו ע"ב). חז"ל גם ייחסו סגולות שונות לבעל אורך רוח: 'ג' הקב"ה אוהב, ואחד מהן מי שאינו כועס' (פסחים קיג ע"ב); 'שם מב' אותיות אין מוסרין אותו, אלא למי שאינו כועס' (קדושין עא ע"א); 'שאלו תלמידיו לרב אדא בר אהבה: במה הארכת ימים? אמר להם: מימי לא הקפדתי בתוך ביתי' (תענית כ ע"ב).

10.3. מקור הכעס בגוף; חטאים ורגשות שגורמים לכעס; השלכותיו

ראובן ג 4, גד ה 11 ונפתלי ב 8 (וי 6 בנוסח העברי) משייכים את הכבד והמרה לכעס. מסורת קרובה מובאת גם בברכות סא-סב.⁴⁴⁰ דן ד 6 מצוין סיבה לכעס: 'וכי יאנה לכם נזק לרצונכם או לא לרצונכם, אל תדאגו, כי הדאגה תוליד כעס וכזב; כי רע הכעס עם השקר ושני פנים לו, ושניהם יתחברו למען הרגיז לב'.⁴⁴¹ בדומה דרש בן סירא ל 26-27: 'אל תיתן לדון נפשך, ואל תיכשל בעוונך; שמחת לבב הם חיי איש, וגיל אדם האריך אפול, וכך קרה בנחמיה ב 2: 'וַיֹּאמֶר לִי הַמֶּלֶךְ מִדְּוַע פְּנִיךָ רָעִים וְאַתָּה אֵינְךָ חוֹלֶה, אֵין זֶה כִּי אִם רַע יָלַב וְאִירָא הַרְבֵּה מְאֹד'.

עיקרון דומה של עצב במקום דאגה, מצוין גם במשלי: 'וְדַבֵּר עֶצֶב, יַעֲלֶה אָף' (טו 1); 'לֵב שְׂמֵחַ יִיטֵב פְּנִים, וְיַבְעֵצֶבֶת לֵב רוּחַ נִכְאָה' (טו 13). דוגמה של מעבר מעצבות/דאגה לכעס, מצוינת בבראשית ד 5 ולד 7.⁴⁴² לחז"ל מדרש דומה: 'ללמדך שאין שכינה שורה לא מתוך עצלות, ולא מתוך עצבות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה'.⁴⁴³

שמעון ד 3 מלמד כיצד לא ליפול לעצב/דאגה: 'כי אנכי הרביתי להתאבל מכולם, יען כי אני אשמתי במכירת יוסף, ויהי כאשר באנו מצרימה ויאסר אותי כמרגל, ואדע כי בצדק עוניתי ולא נעצבתי', כלומר, שמעון הצדיק עליו את הדין והעונש, למרות שלוי יג 6 ציינו כתוצאה של מעשים רעים: 'ואם רע תזרעו - רגז ועצב תקצרו'. אך לא תמיד אפשר לקשר אשמה עצמית לסבל, וגם להצדיקה, כדוגמת יוסף ג 9 שתיאר: 'וכאשר הבינותי [שאשת פוטיפר היתה מחבוקת אותו בשנתו], ואתעצב עד מוות, ובצאתה אתעודד ואתאבל על אודותיה ימים רבים, כי הכרתי את יצרה ואת מזימתה', ואין שום

⁴⁴⁰ 'כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך, פה גומר, ושט מכניס ומוציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, ריאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שחוק, קרקבן טוחן, קיבה ישנה אף נעור'. נוסחים דומים יש בא"ב דרבי עקיבא נוסחה א.

⁴⁴¹ במישור המדעי-רפואי, נמצא כי כעס פוגע בתפקוד תאי האנדותרל, שהם תאי המצפים את דפנות כלי הדם. כלי הדם מתקשים ואינם מתרחבים, וזה גורם לעלייה בלחץ הדם, ומעלה את הסיכון לתחלואה לבבית.

⁴⁴² 'וַיִּחַר לֵקֵן מְאֹד וַיִּפְלוּ פְּנָיו'; 'וּבְנֵי יַעֲקֹב בָּאוּ מִן הַשָּׂדֶה קְשָׁמִים וַיִּתְעַצְבוּ הָאֲנָשִׁים, וַיִּחַר לָהֶם מְאֹד כִּי נִבְלָה עֵשָׂה בְּיִשְׂרָאֵל לִשְׂכַב אֶת בֵּת יַעֲקֹב, וְכֵן לֹא יַעֲשֶׂה'.

⁴⁴³ שבת ל ע"ב. לרבי אהרון מקרלין, מהחסידות המודרנית, יש גם אמרה קרובה: 'העצבות אינה עבירה, אבל ירידה כמו זו שהיא עלולה לגרום, לא יכולה לגרום העבירה החמורה ביותר'.

מקור המסביר את סבל (או ניסיון) זה של יוסף. גם זבולון י 1 הורה: 'ועתה בניי אל תעצבו כי מת אנכי, ואל יפל לבבכם כי אאסף'. מצוות איסור אבל (שכול) קשה כתוצאה ממות אדם קרוב, מובאות בוויקרא יד 444.

בהמשך, דן ו 6-7 מרחיב על הכוחות השמימיים הטובים והרעים: 'ועתה בניי יראו את יי, והשמרו מפני השטן וכל רוחותיו; קרבו אל אלוהים ואל המלאך המתפלל בעדכם, כי הוא העומד בין אלוהים ובין בני האדם ולשלום ישראל נגד ממלכת האויב יעמד', ובפסוק 8 הבא, מעמיד את המעשים הרעים לצד לכעס: 'ועל כן השמרו בניי מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב ואמת וארך רוח אהבו', בדומה להמלצת האל לקין.⁴⁴⁵

10.3.1. השלכות הכעס

דן מפרט השלכות רבות שהכעס גורם וממשיך בזרועות שונים. לפיו, הכעס הוא עיוורון (דן ב' 2),⁴⁴⁶ שולט בגוף ובנפש (ג' 2),⁴⁴⁷ גורם להצדקה עצמית (ד' 4),⁴⁴⁸ וכך הוא ממשיך להיות במעגל כעס ככדור שלג הולך וגדל, ותוצאת הכעס עם השקר מבלבלת את הלב, עד שבליעל מושל בנפש (ד 8).⁴⁴⁹

גד א 8-9 מציין שהכעס הביא אותו לשנאה: 'ואנוכי קצפתי על יוסף בגלל זאת [הוצאת הדיבה], עד יום בו נמכר; ורוח שנאה הייתה בי'. תוצאה או השלכה של שנאה מכעס, קרובה **מעגלית** לדבריו של דן ד 6 לעיל, לפיו הכעס הוא של תוצאה של דאגה.

דן ב 3 מציין שהכעס גורם ש'כי אם אב יהי או אם יתהלך אתם, כאויב או אח יהי, ולא ידעהו'. מעניין שכנגד זה, מוזכר לחיוב לוי, בכך ש'האמר לאָבּוֹ וּלְאִמּוֹ לֹא רָאִיתִיו וְאֶת אָחִיו לֹא הִכִּיר וְאֶת בְּנֵיו [בְּנֵיוֹ] לֹא יָדָע' (דברים לג 9).

קהלת ז 3 מלמד ש: 'טוב כְּעֵס מִשְׁחָק, כִּי בְרַע פְּנִים יִטֵּב לֵב', וכך בדומה חז"ל: 'שנו רבותינו מתוך כעס רצון... שנאמר (דברים ט 14) "הרף ממני ואשמידם". מיד (שמות לב 14) "וינחם ה' על הרעה"'.⁴⁴⁴

10.3.2. התיקונים לכעס

כפי שראינו לעיל, הכעס כאמור מתחבר עם מידות/רגשות רעות אחרות, בראשם השנאה והשקר. אך מהי המידה הישירה ההפוכה מהכעס, או מהו התחליף הנכון הישיר כדי להימנע ממנו?

10.3.3. אורך רוח וסבלנות כפתרון לכעס

⁴⁴⁴ 'בְּנִים אַתֶּם לֹה אֱלֹהֵיכֶם, לֹא תִתְגַּדְדוּ וְלֹא תִשְׁמְחוּ קִרְחָה בֵּין עֵינֵיכֶם לְמַת'.
⁴⁴⁵ ראשית ד 7: 'הֲלוֹא אִם תִּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תִיטִיב לִפְתַּח חֲטָאת רִבְץ וְאֵלֶיךָ תִּשְׁקָתוּ וְאַתָּה תִּקְשַׁל בּוֹ'.
⁴⁴⁶ 'כי עורון עיניים בקנאה אשר לא יתן את איש לראות פניו באמת'. אמנם מצוין קנאה, אך זה המשך לפסוק הקודם שבו צוין הכעס. בתורה יש גורם נוסף לעיוורון רוחני: 'הַשְׁחָד יַעֲרֵ עֵינֵי חֲכָמִים, וְיִסְלַף דְּבָרֵי צְדִיקִים' (דברים טז 19).
⁴⁴⁷ 'ואת הגוף יכניע, ובנפש ישלט, ויתן תעצמות לגו, למען יעשה כל רע'.
⁴⁴⁸ 'כי לראשונה ייטיב השמיע, ויחדד את דעתו לקבל עצת מזמות, והיה כי יכעס האיש, ויאמין כי צדק בכעסו'.
⁴⁴⁹ 'וכי תסער הנפש תמיד, וסר מעליה יי, בליעל ימשל בהם'.

יוסף הוא הדמות הנערצת ברוב הצוואות כסמל להתנהגות הנכונה,⁴⁵⁰ ובעיקר בשל תכונת אורך רוחו: 'על כן ראו בניי את אשר יפעלו ארך רוח ותפלה וצום; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב באורך רוח ותפלה ותצומו בלב נדכה, ישכן בקרבכם יי כי אהב הצנע לכת' (י 1-2);⁴⁵¹ 'והנה ראיתם כי בענותי ובארך רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה ויי נתנם לי לעבדים' (יח 3). גם יששכר ג 3 מתאר את תום לבבו ובהקשר ללקיחת אשה בסבלנות: 'ואנכי לא הייתי נמהר במעשיי, ולא קנאתי ולא רעה עיני בקרובי; בן שלשים וחמש הייתי כאשר לקחתי אשה, כי עמלי אכל את כחי ולא חשבתי על חשק נשים, כי עייף ויגע הייתי, ותיפול עליי תרדמה'.

דן ב 2 מלמד את התוצאה הקטלנית של אי-שמירת תכונה זו: 'ועתה בניי, הנה אנכי מת ואגיד לכם באמת, אם לא תשמרו מרוח הכזב והכעס, ולא תאהבו אמת וארך רוח, אבד תאבדון'.⁴⁵² יוסף לעומתו יותר עדין, ומסביר יתרוניתיה: 'בעשרה ניסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי; כי רפואה גדולה ארך רוח והרבה טובה תביא סבלנות' (יוסף ב 6-7), בדומה לאמור במשלי יד 29: 'אַרְךָ אַפַּיִם, רַב תְּבוּנָה', ובטז 32: 'טוֹב אַרְךָ אַפַּיִם מִגְבוּר, וּמִשָּׁל בְּרוּחוֹ מִלְכַּד עֵיר'.

יתרון נוסף של אורך הרוח הוא להגיע לדרך ההתנהגות של יוסף - לא לבייש את קרוביו: 'וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עוון רעהו' (יוסף יז 2). ראו הרחבה על דרכו זה בפרק בעניין.

לפי היובלים יט 3-5, ניסיונו העשירי של אברהם⁴⁵³ היה: 'וננסה אותו אם יהיה ארוך רוח או אם ידבר בקוצר אפיים, וימצא גם בזה בוטח ולא הזדעזע'.⁴⁵⁴ כי דיבר באורך רוח עם בני חת לתת לו מקום לקבור מתו בתוכו. ואלוהים נתן לו חן לפני כל רואיו, ויבקש בענוה מאצל בני חת ויתנו לו את שדה מערת המכפלה נגד ממרא, היא חברון, בארבע מאות כסף'. עמידתו של אברהם לנהוג באורך רוח נראו כהיפוך מהכעס המצופה ממנו, נוכח אבלו על שרה אשתו. גם קודם לכן נהג אברהם בענוה, למשל בפנייתו הצנועה לאל: 'וְאֶנְכִי עֶפְרָא וְאַפְרָא (בראשית יח 17), ובבקשתו לדבר שהיה על ליבו: 'מֵה תִתֶּן לִי, וְאֶנְכִי הוֹלֵךְ עִרְרִי' (שם טו 2). הוראו כזו מובאת במגילת קומראן מוסר וחכמה ב. בין איש לרעהו: 'היה כאיש עני בריבך, משפטכ[ה] מרצונכה] קח, ואז יראו אל'.⁴⁵⁵ גיבורי תנ"ך נוספים מאופיינים בצניעותם, כפי שמסכם יפה מדרש תהילים, שוחר טוב כב כ: 'משה ואהרן אמרו "וְיִחַנּוּ מֵה" [שמות טז 7]. דוד אמר "וְאֶנְכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ" [תהילים כב 7]. שאול אמר "הֲלוֹא בֶן יִמִּינִי אֶנְכִי" [שמ"א ט 21]. גדעון אמר "הֲנֵה אֶלְפֵי הַדָּל בְּמִנְשָׁה" [שופטים ו 15]'.

מידותיו של ה' מתוארות בתורה במילים: 'אֵל רַחוּם וְחַנּוּן אַרְךָ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וְאֱמֶת',⁴⁵⁶ וזאת אחרי חוסר האיפוק של עם ישראל להמתין לחזרת משה רבינו, לאחר שעלה להביא את עשרת הדיברות,

⁴⁵⁰ למשל: בנימין ג 1, ד 1; דן א 4.

⁴⁵¹ חז"ל פירשו את הביטוי ממיכה ו 8: 'וְהִצְנַע לְכַת', באופן שונה: 'זו הוצאת המת והכנסת כלה לחופה' (סוכה מט ע"ב).

⁴⁵² וגם בדן ו 6: 'ועל כן השמרו בניי, מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב ואמת וארך רוח אהבו'.

⁴⁵³ ראו גם: תהילים יא 5: 'צִדִּיק יִבְחֵן'; אבות ה ג.

⁴⁵⁴ השו: 'משמועה רעה לא יירא, נכון לבו בטח ביי' (תהלים קיב 7).

⁴⁵⁵ קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 152, ש' 14.

⁴⁵⁶ שמות לד 6.

וחטאו בעגל הזהב.⁴⁵⁷ קהלת ז 8 משבח מי שהוא: 'טוב אָרְךָ רוּחַ, מְגִבָּה רוּחַ', וּבֵן סִירָא ב 4 מלמד גישה זהה לאמור בצוואות: 'כָּל הַבָּא עֲלֶיךָ קִבֵּל, וּבְשִׁבְרְךָ הָאָרְךָ רוּחַ'. בתענית כ א דרשו רבנן: 'לעולם יהא אדם רך כקנה, ואל יהא קשה כארז', וכן בחז"ל סיפורים על קבלת הדין עם סבלנות. הסבלנות היתה גישתו של ציניקאי-טוואי, בהתמודדותו ביצוריו ושנהיה מרטר.⁴⁵⁸ עדויות מהסוקרטים מצביעות על כך שסוקרטס היה מחויב למתינות (sophrosynē).⁴⁵⁹

10.3.4. האהבה והסליחה כפתרון לכעס

לדידו של שמעון ד 7, אהבת החינם היא הפיתרון למריבות: 'וגם אתם בניי, אהבו איש את אחיו בלב טוב, ותסור מכם כל רוח תגרה'. יוסף יז 2 מציין את האהבה ככלי משותף עם הסבלנות, שהיא הדרך להתמודדות עם הצער/סבל/כעס שגורם לנו אדם: 'וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עון רעהו'. אכן זוהי דרכו של יוסף המתאפיינת ועולה מספר בראשית, כאשר חמל על אחיו ודאג לצורכיהם.⁴⁶⁰ יששכר ד מדגיש את חשיבות והכללת ההליכה בתום לב, אותה הוא מגדיר כראייה טובה,⁴⁶¹ ואשר היא, בין היתר, מועילה ל: 'אין קנאה בעצותיו והכעש' (פס' 5).

בנימין ה 4-5 מדגיש את אופיו של הצדיק שמוחל, ואף מתפלל על חוטאים שפעלו נגדו.⁴⁶² כך נהג אברהם אבינו לגבי אבימלך,⁴⁶³ ובמגילה חיצונית לבראשית י 17 התפלל אברהם על פרעה (למרות שלקח את שרה אשתו), כדי להעביר ממנו את הנגף.⁴⁶⁴ גם ישו דגל בגישת מתן הלחי השנייה.⁴⁶⁵

הוראות אלו הן הרחבות של המצווה: 'לֹא תִשָּׂא אֶת אַחִיךָ בְּלִבְבְּךָ... לֹא תִקֵּם וְלֹא תִטֹּר אֶת בְּנֵי עַמֶּךָ, וְאֶהְבֶּתָ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ' (ויקרא יט 16-17), שמומקת במשלי י 12: 'עַל כָּל פְּשָׁעִים, תִּכְסֶה אֶהְבָּה'.

11. בין תאוות הבצע לבין חריצות עבודת האדמה לבין הזמן ללימוד

11.1. תאוות הבצע

שני בני יעקב מציינים את חטאם בתאוות ממון:

- אף שיהודה הוא זה שהציע למכור את יוסף (בראשית לז 27),⁴⁶⁶ גד ב 3-4 מציין: 'ועל כן מכרנו אותו אני ושמעון לישמעאלים בשלושים שקל, ונסתר מהם עשרה, ועשרים הראינו את אחינו; וככה

⁴⁵⁷ שם, לב 1-6.

⁴⁵⁸ עמ' 363.

⁴⁵⁹ וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9.

⁴⁶⁰ בראשית נ 19-20: 'וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יוֹסֵף אֶל תִּירְאוּ כִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנִי; מִז 11-12: 'וַיּוֹשֶׁב יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו, וַיִּתֵּן לָהֶם אֶחְזָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם, בְּמִיטֵב הָאֶרֶץ בְּאֶרֶץ רַעֲמֶסֶס כְּאֲשֶׁר, צִוָּה פְּרֹעֶה; וַיַּכְלִל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו, וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לֶחֶם לְפִי הַטָּף'.

⁴⁶¹ יששכר ד 6: 'כל דבר בישר לבבו יראה, ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם, לבל יראה בהפר איש את מצות יי'.

⁴⁶² 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי'.

⁴⁶³ בבראשית כ 7: 'וַיִּתְפַּלֵּל אַבְרָהָם אֶל הָאֱלֹהִים, וַיִּרְפָּא אֱלֹהִים אֶת אַבְיִמֶלֶךְ וְאֶת אִשְׁתּוֹ, וְאִמְהָתָיו וַיֵּלְדוּ'.

⁴⁶⁴ 'ולא יכלו כל הרופאים והאשפים וכל החכמים לקום לרפאותו כי היתה הרוח מכה בהם וברחו. אז בא אלי חרקנוש וביקש ממני כי אבוא ואתפלל על המלך ואסמוך ידי עליו ויחי'.

⁴⁶⁵ הבשורה על-פי מתי ה 39: 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת'. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'וַיִּתֵּן לְמַכְהוּ לְחִי, יִשְׁבַּע בְּחֶרְפָּה' (איכה ג 30).

⁴⁶⁶ 'לְכוּ וּנְמַכְרֵנוּ לְיִשְׁמַעְאֵלִים, וַיִּדְנוּ אֶל תְּהֵי בּוֹ, כִּי אַחִינוּ בְּשָׂרְנוּ הוּא, וַיִּשְׁמְעוּ אָחָיו'.

מלאה תאוות הבצע את לבבנו להרגו'.⁴⁶⁷ לעומת זאת, זבולון ג 1 מציין נקיותו בעניין: 'ובכסף שכרו [מכירת יוסף], לא היה לי חלק, בניי'.

יהודה מודה שטעה בחטא תאוות הבצע, ושזה הביאו לחיתון עם כנענית,⁴⁶⁸ ומצינו כסיבת עונשו הקשה של מות בניו: 'בעקב הכסף מתו לי בניי, ולולא שבתי נכנעתי, ולולא תפילות יעקב אבי, כי אז ערירי הלכתי למות' (יט 2).

לפיכך, זו היתה גם תשובתו הכללית של יהודה, בלקח לרבים: 'ועתה אצוכם בניי, אל תאהבו כסף ואל תביטו אל יפי הנשים, כי גם אנכי על ידי הזהב ויפי המראו נתעיתי אחרי בת שוע הכנענית; כי ידעתי בעקב שני אלה יפל זרעכם בזנות.. ועל כן השמרו בניי מן הזנות ומאהבת כסף, ושמעו אל יהודה אביכם; כי אלה יסירו מאחרי תורת אלהים ויעוורו עצת הנפש,⁴⁶⁹ וילמדו גאווה ולא יתנו לאיש לרחם על קרובו; והם מנפשו כל חנינה יגזלו, ויציקו להם בעוני ועמל, וינידו ממנו שינה, ויאכלו את בשרו' (יז 2-1; יח 2-4). גם אשר ה 1 מסביר את ההטעיה של תאוות הכסף: 'ראו בניי, איך שניים בכל המה, זה לעמת זה, והאחד בשני יסתר, בצע בעשר'.

בהמשך יהודה אף מציב במפורש את אהבת הכסף כנגד עבודת האלוהים: 'בניי, אהבת הכסף תוביל לעבודת אלילים, כי בתעתועי הכסף יקראו לאלילים אלים, והוא יפעל אשר מי שיש לו כסף, בשיגעון ינהג' (יט 1). סתירה דומה מביא אשר בפרקים ד וו. בדומה, הבשורה על פי מתי ו 24 מציינת: 'לא תוכלו עבוד את האלוהים, ואת הממון'.⁴⁷⁰

אזהרה נוספת בעניין מביא נפתלי ג 1,⁴⁷¹ ואילו בנימין ה 1 מבטיח קבלת שכר מהחוטאים בתאוות בצע: 'ועל כן בניי, אם מחשבותיכם תהיינה טובות, גם מרעים ישלימו לכם, והוללים יבושו מפניכם, וישובו לטוב, ואנשי בצע לא רק ישובו מתאותם, כי גם נתן יתנו את חילם לאשר בצרה'. אמירות קרובות יש בספר משלי.⁴⁷² בצוואות יש כמה חזונות של חטאי תאוות בצע באחרית הימים (לוי יד 6; יז 11; יששכר ו 1; דן ה 7).

בתורה יתרו המליץ למשה רבינו על שופטים שתכונותיהם: 'אֲנָשִׁי חַיִּל יֵרְאִי אֱלֹהִים אֲנָשִׁי אֲמַת שְׂנְאֵי בָצַע, וְשִׁמְתָּ עֲלֵהֶם שְׂרֵי אֲלָפִים שְׂרֵי מְאוֹת שְׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשְׂרֵי עֶשְׂרֵת' (שמות יח 21), והדיבר האחרון אוסר לחמוד רכוש של אחרים. בנביאים ובספרות החכמה המקראית מובאים הטפות להיזהר

⁴⁶⁷ מרמת כספים דומה ביצע הסריס שמכר את יוסף: 'וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן' (יוסף טז 5).

⁴⁶⁸ ח 2: 'ויהי כאשר הלכתי אליו, וארא את בן שוע מלך עדלם, וידבר עמנו ויעש לנו משתה, ובחומי ויתן לי את בת שוע בתו לאשה'; יא 2-1: 'וגם אנכי ידעתי כי רעה משפחת הכנענים, ועצת נעורים נמהרה עורה את תבונתי; ובראותי אותה והיא השקתני יין, ואפת ואקחה בלא עצת אבי'.

⁴⁶⁹ השונו: 'השחך יעור עיני חכמים, ויסלף דברי צדיקים' (דברים טז 19).
⁴⁷⁰ במל"ב יב 16 מובאת רמיזה קרובה: 'ולא יחשבו את האנשים אשר יתנו את הכסף על ידם לתת לעשי המלאכה, כי באמנה הם עשים'.

⁴⁷¹ 'ואתם אל תמהרו להרע את מעשיכם בתאוות בצע, ולפתות את נפשכם בדברי שווא, כי אם תחרישו בטהר לבב, תדעו להתחזק ברצון יי, ולתעב רצון בליעל'.

⁴⁷² השונו: 'יראת ה' תוסיף ימים, ושנות רשעים תקצרנה' (משלי י 27), וקרוב לכך: 'צדיק מצרה נחלץ, ויבא רשע תחתיו' (יא 8).

מרדיפה אחר העושר (בעיקר: ירמיהו ו' 13; 473; ח' 10; 474; משלי א' 19; 475; טו' 27; 476; כג' 4; 477; כח' 20),⁴⁷⁸ והמקרה החריף ביותר הוא של גיחזי (מל"ב ה' 20-27). גם בן סירא יא' 11 דרש בדומה: 'וְאֵץ לְהַרְבוֹת לֵאמֹר: יִנְקָה', אך עקרונו: 'בְּנֵי אִם לֹא תִרְוֹץ לֹא תִגִּיעַ, וְאִם לֹא תִבְקֹשׁ לֹא תִמָּצָא' (יא' 12), ומסייג בפסוקו הבא: 'יֵשׁ עֵמֶל וַיִּגַע וְרָץ, וְכִדִּי כֵן הוּא מִתְאַחֵר'. תהילים קיט' 72⁴⁷⁹ ומשלי ח' 10⁴⁸⁰ מנגידים את הכסף מול התורה או המוסר.

לחז"ל מדרשים מגוונים על תאוות הבצע, ובמיתולוגיה היוונית המלך מידאס מהווה סמל לתאוות ממון, שביקש מדיוניסוס שכל מה שייגע בו יהפוך לזהב.

11.2. חלוקת הזמן: בין חריצות עמל כפיים לעבודת האדמה למול לימוד תורה וחכמה

שאלו חז"ל: 'אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה וזורה בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה?'⁴⁸¹ מעבר לתשובתם במקום,⁴⁸² חז"ל דרשו בפרקי אבות כמה היגדי מוסר לריבוי לימוד וחכמה על חשבון עבודה.⁴⁸³ וכך, מחד הטיפו נגד עובדי האדמה,⁴⁸⁴ ומאידך יש גם מדרשים המשבחים את החריצות בעבודת האדמה,⁴⁸⁵ וכמובן סדר זרעים המפרט את ההלכות בעניין. בכל אופן, עבודת האדמה העסיקה רבות את ההלכה בחז"ל (מעצם החקלאות פרנסה נפוצה בעולם העתיק).⁴⁸⁶

⁴⁷³ 'כִּי מִקְטָנָם וְעַד גְּדוֹלָם, כָּלֹּ בּוֹצֵעַ בֹּצַע וּמִנְבִּיא וְעַד כֹּהֵן כָּלֹ עֲשֵׂה שִׁקְרָא'.
⁴⁷⁴ 'לֵכֵן אֶתְּנֶנּוּ אֶת נְשִׂיהֶם לְאַחֲרֵים שְׂדוֹתֵיהֶם לְיֹרְשִׁים, כִּי מִקְטָן וְעַד גְּדוֹל כָּלֹ בֹצֵעַ בֹּצַע, מִנְבִּיא וְעַד כֹּהֵן, כָּלֹ עֲשֵׂה שִׁקְרָא'.

⁴⁷⁵ 'כֵּן אֶרְחוֹת כָּל בֹּצֵעַ בֹּצַע אֶת נַפְשׁוֹ בְּעֵלְיוֹ יִקְח'.

⁴⁷⁶ 'עֵכָר בֵּיתוֹ בּוֹצֵעַ בֹּצַע, וְשׁוֹנֵא מִתְּנַת יְהוָה'.

⁴⁷⁷ 'אֵל תִּיגַע לְהַעֲשִׂיר, מִבִּינְתֶךָ חֲדָל'.

⁴⁷⁸ 'אִישׁ אֲמוֹנוֹת רַב בְּרִכּוֹת; וְאֵץ לְהַעֲשִׂיר לֹא יִנְקָה'.

⁴⁷⁹ 'טוֹב לִי תוֹרַת פִּי, מֵאֲלִפֵי זָהָב וְכֶסֶף'.

⁴⁸⁰ 'קָחוּ מוֹסְרֵי, וְאֵל כֶּסֶף'. באמירה יותר מרומזת, גם: 'לֹא לְחֻכְמֵים לָחֵם, וְגַם לֹא לְנִבְנֵים עֲשֵׂר' (קהלת ט' 10).

⁴⁸¹ ברכות לה ע"ב; מכילתא דרבי ישמעאל לא 15.

⁴⁸² 'אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים שנא' (ישעיהו סא 5) "וְעַמְדוּ זָרִים וְרַעוּ צֹאנְכֶם וּבְנֵי נִכְרֵי אֶרְצְכֶם וְכִרְמֵיכֶם" ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י עצמן שנא (דברים יא 14) ואספת דגנך ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן שנא' "וְעַבְדְּתָ אֶת אֲבוֹתֶיךָ אֲשֶׁר יִשְׁלַחְנוּ יְיָ בְּךָ" (דברים כח 48).

⁴⁸³ 'מִרְבֵּה יִשְׂבֵּה – מִרְבֵּה חֻכְמָה' (ב ז); 'עֲשֵׂה תוֹרַתְךָ קִבְעָה' (א טו), ויש גם הנגדה: 'כָּל הַנְּהַנֶּה מִדְּבַרֵי תוֹרָה, נוֹטֵל חַיִּין מִן הָעוֹלָם' (ד ה).

⁴⁸⁴ שבת לג ע"ב: 'מניחין חיי עולם, ועוסקין בחיי שעה'; בראשית רבה יג ז: 'לא נבְרָא אָדָם אֶלָּא לְעֵמֶל, אִם זָכָה, הוּא עֵמֶל בְּתוֹרָה, וְאִם לֹא זָכָה, הוּא עֵמֶל בְּאֶרֶץ. אֲשֶׁרֵינוּ לְאָדָם שֶׁהוּא עֵמֶל בְּתוֹרָה'.

⁴⁸⁵ פרקי אבות ה ט: 'גלות בא לעולם על עובדי עבודה זרה ועל גלוי עריות ועל שפיכת דמים ועל השמטת הארץ'; סנהדרין נח ע"ב: 'מאי דכתיב (משלי יב 11) "עובד אדמתו ישבע לחם" - אם עושה אדם עצמו כעבד לאדמה ישבע לחם, ואם לאו לא ישבע לחם'. ראו גם: 'גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים דאילו גבי ירא שמים כתיב (תהלים קיב א) אשרי איש ירא את ה', ואילו גבי הנהנה מיגיעו כתיב (תהלים קכח ב) יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא, ולגבי ירא שמים וטוב לך לא כתיב ביה' (בבלי, ברכות ח א).

⁴⁸⁶ ראו: פליקס, חריש בחז"ל.

יששכר ה 3-5 מדגיש את ערך עבודה האדמה לפרי הארץ ולתת ממנה מנחה ממנה לה'.⁴⁸⁷ לפני כן תיאר יששכר ג את תום ליבו, בהקשר ליגיעת כפיו בשדה,⁴⁸⁸ ובהמשך הנגיד את עזיבתה לחטא תאוות הממון באחרית הימים.⁴⁸⁹ דרך זו מזכירה את אביו יעקב כ'איש תם ישב אהלים' (בראשית כה 27), כנגד עשיו: 'איש ידע ציד'. מאידך, יהודה ב 2-7 התגאה בצייד מגוון החיות שתפס.⁴⁹⁰ עם זאת, יששכר מתאר את מאמצי עבודתו עד 'כי עמלי אכל את כחי.. כי עייף ויגע הייתי, ותיפול עליי תרדמה', ולכאורה עבודה כה רבה באה על חשבון לימוד תורה ומוסר. לעומתו, לוי יג 2-7 משבח את לימוד והוראות התורה, אך לא ממליץ על כמות או זמנים.⁴⁹¹

בתורה הוראות רבות לעבודת האדם, החל מעונשו של אדם הראשון לעבודת האדמה,⁴⁹² אל ששת ימי העבודה למול המנוחה בשבת.⁴⁹³ בנביאים יש ברכות לאחרית הימים, שהגויים יעבדו בשביל ישראל,⁴⁹⁴ וכן שהעיסוק המרכזי יהיה חיפוש וידיעת דבר האל.⁴⁹⁵ במשלי יש עידוד לחריצות לימוד ועבודה, אך בלי לרדוף אחר העושר,⁴⁹⁶ וחז"ל דרשו: 'אין אדם נוגע במוכן לחברו ואין מלכות נוגעת בחברתה ואפלו כמלא נימה' (יומא ח ט).

במגילות קומראן אין ציון של כמה זמן עבודה עבדו או ראוי לעבוד, והתיאור הקרוב ביותר הינו בסרך היחד ו 6-8: 'ואל ימש במקום אשר יהיו שם העשרה איש דורש בתורה יומם ולילה, תמיד עליפות <חליפות> איש לרעהו, והרבים ישקודו ביחד את שלישיית כול לילות השנה, לקרוא בספר ולדרוש

⁴⁸⁷ שימו מעיניכם לעבוד את האדמה, ועמלו במפעליכם בכל עבודת השדה, והביאו מנחה בתודה ליי; כי בראשית בכורי פרי האדמה יברך אתכם, " כאשר ברך את כל הקדושים, למן הבל ועד עתה; כי לא ינתן לכם חלק אחר מלבד משמני הארץ, אשר פריה בעמל תוציאו'.

⁴⁸⁸ 'ויהי כאשר הייתי לאיש, ואתהלך בישר לבבי, ואהי עובד אדמת אבי ואדמת אחי, ואאסף את תבואות אדמתם בעתן; ויברכני אבי כראותו כי בתם לבבי אתהלך לפניו; ואנכי לא הייתי נמהר במעשיי, ולא קנאתי ולא רעה עיני בקרובי; בן שלשים וחמש הייתי כאשר לקחתי אשה, כי עמלי אכל את כחי ולא חשבתי על חשק נשים, כי עייף ויגע הייתי, ותיפול עליי תרדמה; וישמח אבי תמיד על תם לבבי, כי כל בכור הקרובתי ביד הכהן ליי, וכן גם לאבי; וירב גם טובו בידי עשרת אלפי מונים, וידע גם יעקב אבי כי " עזרני בתמי; כי לדלים ולאשר בצרה נתתי מטוב האדמה בתם לבבי'. זוהי גם ברכתו מיעקב אביו: 'וירא מנחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה, ויט שכמו לקבל' (בראשית מט 15). השוו: 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון. וכל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה וגוררת עון' (אבות ב ב).

⁴⁸⁹ יששכר ו 1-2: 'ודעו לכם בני כי באחרית הימים יעזבו בניכם את תומתם, וידבקו באהבת בצע לא תדע שבעה, ויעזבו צדק ויקרבו למזמה, ויזניחו את מצות יי וידבקו בבליעל; והמה יעזבו את עבודת האדמה, ויתורו אחרי עצותיהם הרעות, ויפוצו בין הגויים, והיו עבדים לאויביהם'.

⁴⁹⁰ 'ידעתי כי דלקתי יחד עם האיילה, ואצודה ואעש מטעמים לאבי ויאכל; ואת הצבי תפשתי במרוצתי וכל אשר בשדות צדתי', וממשיך בתיאור חילוץ מחיות רעות: 'ואך את הארי ואציל גדי מפיו ואת הדב תפשתי ברגלו ואשליכהו אל הפחת וישבר; ואחרי חזיר היער רדפתי ואצודה במרוצתו ואקרעהו; ובחברון קפץ נמר על הכלב ואחז בזנבו, ואשליכהו אל הסלע וישבר לשנים; ואת שור הבר מצאתי והוא בער בשדות, ואתפשהו בקרניו ואסובבהו סביב ואהם אותו, ואשליכהו ואהרגהו'. גם בבראשית רבה צג יד יש מדרשי-אגדה על כוחו של יהודה. גם דויד המלך מספר על גבורתו על חיות, אך כנראה שלא לצייד: 'גם את הארי גם הדוב הפה עבדך' (שמ"א יז 36).

⁴⁹¹ 'ולמדו גם אתם את בניכם לקרא למען תהיה להם דעת בכל חייהם ויהגו תמיד בתורת יי; כי כל אשר ידע את תורת יי יכבד ולא יהי זר בכל אשר ילך; ורעים רבים יקנה על הוריו, ויתאוו אנשים רבים לעבדו ולשמע תורה מפיהו; אספו דעת ביראת יי, כי אם שבי יבא וערים וארצות תכחדנה וזהב וכסף וכל רכוש יאבדו, מאת החכם לא יבז איש את החכמה, לולא עורון הפשע וקשי החטא'.

⁴⁹² בראשית ג 19: 'בזעת אפיך תאכל לחם'.

⁴⁹³ הדיבר הרביעי של מצוות השבת: 'ששת ימים תעבד, ועשית כל מלאכתך' (שמות כ 9; דברים ה 12).

⁴⁹⁴ כגון: 'וינקת חלב גוים ושת מלכים תינקי, וידעת כי אני ה' מושיעך וגאלך אביר יעקב' (ישעיהו ס 16); 'ועמדו זרים ורעו צאנכם ובני נכר אכריכם וכרמיכם; ואתם כהני יי תקראו משרתי אלהינו יאמר לכם, חיל גוים תאכלו ובכבודם תתמרו' (ישעיהו סא 5-6); 'וישתחוו לו כל מלכים, כל גוים יעבדוהו' (תהילים עב 11).

⁴⁹⁵ כגון: 'הנה ימים באים נאם אדני יי, והשלחתי רעב בארץ, לא רעב ללחם ולא צמא למים, כי אם לשמע את דברי' (עמוס ח 11).

⁴⁹⁶ משלי ו 6: 'לך אל נמלה עצל, ראה דרכיה וחקם; מג 22: 'חזית איש מהיר במלאכתו, לפני מלכים יתצב' (בדומה בתהילים וקהלת, כגון: 'יגיע כפיך כי תאכל, אשריך וטוב לך' [תהילים קכח 2]; 'מתוקה שנת העבד אם מעט ואם הרבה יאכל, והשבע לעשיר איננו מניח לו לישון' [קהלת ה 11]).

משפט'.⁴⁹⁷ כלומר, הרוב עובדים בזמן העבודה, ורק אחד מעשרה לומד בשביל כולם, כנראו מפירוש שליח לעיקרון שביהושע א 8: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיה, והגית בו יומם וְלִילָה' (בחז"ל ישנם מסורות דומות: 'עשרה בטלנים בעיר' [מגילה א ג]; [הסכם יששכר וזבולון](#) [הסכם יששכר וזבולון] [בראשית רבה צט יג, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1291]). יוספוס דווקא כן מציין שהאיסיים הסתפקו ב-5 שעות עבודה יומיות.⁴⁹⁸ בן סירא ז 16 אומר מחד: 'אל תקוץ בעמל ידיך, כי עבודת השדה עבודת אלוהים היא', אך בפרקים לח 23-לט 15 מבהיר היטב את היחס בין לימוד התורה והחכמה לעבודת הכפיים.⁴⁹⁹

11.3. ברכת העושר

לוי ביובלים שקיבל ספר, ולפי הרמב"ם (כנראו מחז"ל) שאינו עובד, וכמוהו כל מי שרוצה תורה.

מגילת 'רז נהיה' / מוסר למבין כוללת המלצות חכמה המכוונות למסגרות שונות, כמו בעלי נחלה, יחס לאשה, הלוואות, חכמת ידיים.⁵⁰⁰

אריסטו הביא דוגמה ממדיאה של אוריפידס: 'אדם בר דעת אסור לעולם שיחנכו את ילדיו להיות חכמים יתר על המידה. שכן, מלבד היותם בטלים בדרכים אחרות, הם מביאים לקנאה עוינת מצד אזרחים אחרים'.⁵⁰¹

יוסף יא 6-7 מציין: 'וי נתן חני בעיני הסוחר, ויפקד על ידי את ביתו; ויברכהו אלהים לרגלי, וימלא אותו זהב וכסף ועבדה'. זאת בהקבלה לבראשית לט 5: 'וַיְבָרֶךְ ה' אֶת בֵּית הַמֶּצְרִי בְגָלָל יוֹסֵף'. ברכה דומה מספר אביו יעקב: 'נְחֻשְׁתִּי, וַיְבָרְכֵנִי ה' בְּגָלְלָךְ... וַיְבָרֶךְ ה' אֶתְךָ לְרַגְלֵי' (בבראשית ל 27-30).

⁴⁹⁷ החיבורים העבריים א, עמ' 220. 'עליפות' הן 'חליפות' גם בתוספתא תענית. מינוח 'בין ערבים' מופיע גם ביובלים מט 9-11. מלחמות ב ח ה.

⁴⁹⁹ 'חכמת סופר תרבה חכמה, וחסר עסק הוא יתחכם' (השוו: 'ללא כל המרבה בסחורה מחכים' [פרקי אבות ב ו]); מה יתחכם תומך מלמד, ומתפאר בחנית מהעיר; אלוף ינהג ישובב בשור, ושעיותיו עם בני בקר; ושקידתו לכלות מרבק, לב ישית לשדד בתלמים; אף עשה חרש וחושב, אשר לילה כיום ינהג; המפתח פתוחי חותם ואמנותו לשנות חשב; לב ישית לדמות מחוקה, ושקידתו לכלות מעשה; אף צורף יושב על כור, ומתבונן בכלי ברזל; לשון אש תמק בשרו, ובחום הכור יתחרה; קול הלמות יחריש אוזנו, ומול צורת הכלי עיניו; לב ישית לכלות מעשה, ושקידתו לתכן לתכליתו; אף יוצר יושב על מלאכתו, ומסובב ברגליו גלגל; אשר בדאגה תמיד על מלאכתו, ובמספר כל מעשהו; בזרועו יעצב חומר, ולפני רגליו יכוף כוחו; לב ישית לכלות משחה, ושקידתו לבער כבשן; כל אלה בידיהם יאמנו, ואיש במלאכתו יחכם; בלעדיהם לא תשב עיר, ובאשר יגורו לא ירעבו; אך לעצת עם לא ידרשו, ובקהל לא יתרוממו; על כסא שופט, וחוק ומשפט לא יתבוננו'. השוו: 'איש שופט בטרם ידרוש, ומאמין בטרם [יחקור], אל תמשילהו ברודפי דעת, כי לא יבין משפטם – להצדיק צדיק ולהרשיע ר[שע]. גם הוא יהיה לבוז' (4Q424 קטע 3 ש 1-3 [חוכמת רז נהיה, פרק ב] [קימרון](#), [החיבורים העבריים ב](#), עמ' 186, ש' 1-3); 'לא יביעו מוסר השכל, ובמשלי חכמים לא יבינו; כי מעשה עולם יבינו, והגיגם במלאכת אמן; [פרק לט] אבל נותן נפשו, ומתבונן בתורת עליון; חכמת כל הראשונים ידרוש, ובנבואות יהגה; שיחת אנשי שם ישמור, ובעמקי מליצות יבוא; נסתרות משל ידרוש, ובחידות משל יתרטט; בין שרים ישרת, ולפני נדיבים יראה; בארץ עמים יעבור, טוב ורע באדם יבחן; לב ישית לשחר עושהו, ולפני עליון יתחנן; ויפתח פיו בתפילה, ועל עונותיו יעתיר; אם אל עליון ירצה, רוח בינה ימלא; הוא יביע דברי חכמה, ויודה ליי בתפילה; הוא יכין עצה ודעת, ובמסתריו יתבונן; הוא יביע מוסר שכל, ובתורת עליון יתפאר; יהללו בינתו אביו, ועד עולם לא יכרת שמו; לא ישבות זכרו, ושמו יחיה לדור דורים; חוכמתו תשנה עדה, ותהילתו יספר קהל; אם יעמוד יאושר מאלף, ואם ישבות יספיק לו שם'.

⁵⁰⁰ כגון: 'ואתה מבין אם בחכמת ידיים המשילכה אדע[ת] [אוט לכול הולכי אדם ומשם תפקוד טרפכה ו] ובקדמוניות] התבונן מודה ומיד כול משכילכה הוסף לקח] [הוצא מחכה לכול דורשי חפץ ואז תכון [ואז] תמלא ושבעתה ברוב טוב ומחכמת ידיכה] [[קימרון](#), [החיבורים העבריים ב](#), עמ' 166, ש 15-19; קטעים נוספים עם חכמת ידיים בעמ' 172-173). חלקן מנוגדות לכאורה לחלק מתיאורי שיתוף ההון והרכוש (והנזירות) של עדת קומראן והאיסיים.

⁵⁰¹ Arist. Rh. 2.21, 1394a29-33 = Eur. Med. 294-7

יוסף יז 4 מציון שנהג ביושר כלפי אחיו, למרות שמכרוהו בכסף: 'וכאשר באו אחיי מצרימה, ויכירו כי אנכי השיבותי להם את הכסף, ולא שנאתים ואנחמם', וזאת כשכבר זכה להיות משנה למלך מצרים.

בן סירא יז 17 מציון: 'טוב ורע חיים ומוות, ריש ועושר מיי הוא', אך מרבה בהוראות לגביהם: 'טוב העושר אם אין עון, ורע העוני על פי זדון' (יג 25); 'ללב קטן, לא נאווה עושר' (יד 3); 'בני בעושרך התהלך בענוה, ותאהב מנותן מתנות' (ג 16).

פתגמי ברכת שכר האדם משמיים, מצויים גם בחז"ל: 'כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת י"ט והוצאת בניו לתלמוד תורה' (ביצה טז ע"א); 'בשמך יקראוך, ובמקומך יושיבוך, ומשלך יתנו לך. אין אדם נוגע במוכן לחברו, ואין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימה' (יומא ח ט).

12. סיכום ומסקנות

במאמר זה ביקשתי לנתח ולהציג תובנות, מהלכים והקשרים שעולים מהיגדי המוסר הרבים שבצוואות, שאלו לרוב נדרשים אגב חטאים אישיים ופירוט הליך תשובה, שאינו מוזכר בספר בראשית. מניתוח כמה סוגיות כאלו במאמר זה, עולה כי קיים יחס דומה ובעל מאפיינים מקבילים בין תיאורי הסיבות, החטאים והחזרה בתשובה הפרטית והכללית בצוואות.

אף שהמקרא אינו מסתיר את חטאי גיבוריו, אינו מפרט לרוב את הליך התשובה (שכולל וידוי ודרישת מוסר מניעה להבא) שאם עשו גיבוריו, ובפרט אינו מרחיב על היגדי מוסר סביב אותו חטא. לעומת זאת, הצוואות פורסות תורת מוסר רחבה שאינה מצויה בסדר נושאי בספרויות הקרובות לה, זולת ספר בן סירא, ששיטתו שונה. גיבורי המקרים הנבחרים משובחים למרות חטאיהם, ובספרויות בתר מקראיות נאסר הקטרוג על מעשי האבות. אף על פי כן, בני יעקב מעין מקטרגים על עצמם בתוך הליך הוידוי והתשובה האישי שעשו, וניכר שעדיין נזהרים לקטרג על אחיהם (בצוואותיהם).

נמצא כי בצוואות ישנו תהליך חוזר שבנוי משלושה שלבים: הרחבה בתיאורו של החטא; תיאור העונש או קבלת ייסורים עצמיים והתשובה האישית; הוראות לזהירות הרבים מנפילה בחטאים דומים (דרשות המוסר כתשובה כללית). הליך התשובה מקבל לראשונה פנים, וזאת בתיאור נרחב, המביא את הרקע והנסיבות לפניו, את קבלת הייסורים או העונש אחריו. מודגשת ההבחנה בין שוגג למזיד, ובין מצב של לפני או אחרי אזהרה לאיסור או לעונש. קבלת הדין (הייסורים או העונש) כוללת לעיתים גם ייסורים ללא ידיעה על הקשר לחטא מסוים, ומצב זה תואם לניסיון שהאדם נדרש לעמוד בו. משכך, באין ידיעה, ההנהגה הנכונה היא להיות שמח ומעודד גם בזמנים הקשים של החיים.

נמצא כי המאפיין המרכזי של הרקע לחטאים והחטאים עצמם, הם הרוחות הרעות ששולטות ברגשות ובמחשבות. המונח 'אלהי הרוחות' שמובא פעמיים בספר במדבר, מתאר את ההרחבה הזו בצוואות של הרוחות השונות המשפיעות על האדם (שיש אל אחד, **יחיד ומיוחד**, ששולט הרוחות

השונות שפועלות בעולם, **וזו כנראו הסיבה שתיאור ה' כ'אלוהים' הוא בלשון רבים**). כנראו גישה זו מצומצמת במקרא, כדי לא להחליש את המונותאיזם לרוב העם (או לעם הארץ).

אמנם מסת האתיקה בצוואות אינה מסודרת בחטיבות נושאות או רעיוניות, ובכל זאת ישנו ריכוז היגדי מוסר בתחום החטא. לעומת זאת, חטיבות נושאות או רעיוניות מאפיינות את ספרו של בן סירא, וכן בספרות החכמה שבחיבורים קומראניים כיתתיים יש קטעי מוסר וחכמה, אך נוכח קטיעותן, קשה להכריע אם הם מסודרים לפי חטיבות נושאות, אם כי ניכר שיש בהם סדר כלשהו. בנצרות ובספרות חז"ל אין יחידות המקשרות בין מעשה-חטא להיגדי מוסר, ובין הוראו להשלכותיה, ואף אין יחידה הכוללת חטיבות מוסר נושאות: בספרות חז"ל מרוכזים דברי מוסר בעיקר במשנת פרקי אבות ובמסכתות כמו דרך ארץ זוטא ורבה, כלה רבתי, אך גם באלו, על פי רוב, מובא משפט בודד לכל נושא, ולא חטיבות נושאות; בברית החדשה יש קטעי מוסר בעיקר בנאומי ישו.

היגדי המוסר שבצוואות קרובים להיגדי מוסר שבמקרא, ובפרט לספר משלי, בעוד תיאורי הסיפורים בצוואות - קרובים לספר היובלים. עם זאת, אמירות מוסר מטבען הן בעלות דמיון רב, וסגנון הצוואות בעל אלמנטים ייחודיים, במיוחד בכמות ואופי אזכורי מלאכים, רוחות ויצרים המשפיעים בעוצמה רחבה על האדם. בשיא הכלים והעצות שהצוואות מביאות להתמודדות אישית, היא קבלת שכינת רוח ה' הטובה.

הצוואות דורשות את היגדי המוסר כדרך ארץ שקדמה לתורת ישראל בהר סיני, דהיינו, תפיסת החוק (Nomos) בצוואות היא מנקודת מבטם של בני יעקב, כספר שנכתב טרם מתן התורה. לפיכך הרי שלא היה אמור להיות לבני יעקב מידע אודות תרי"ג המצוות, והחוק הרשמי שניתן במעמד קבלת התורה. בהתאמה לכך, ניכר כי רוב ההרחבות של הצוואות הן על נושאי מוסר או מצוות שהתורה לא הרחיבה בהן, אם כי אפשר שרוב טעמי המצוות בתורת משה, שלמרות שלרוב אינן מצוינות מפורשות, מכוונות את האדם למידות מוסריות כאלו. בעוד רבות ממצוות התורה ההלכתיות, לכאורה אינן מתאימות לאופי החיים המודרני בימינו, דווקא היגדי המוסר בצוואות רלבנטיים ותואמים, ועולים עם הרעיון של 'דרך ארץ קדמה לתורה'. המקורות לתורת המוסר בצוואות מגיעים מגילוי פנימי-אישי בהליך התשובה, או מקרבה לרמת נבואה, או ממסורת אבות – כאשר בני יעקב מזכירים היגדי מוסר שמסרו גם חנוך בן ירד ונינו נח, וזאת טרם בחירת האבות ועם ישראל. יש לכך התאמה לספרים חיצוניים של קדמונים אלו, שספריהם גם נמצאו או הוזכרו בין מגילות ים המלח.

אפשר שהקדימות וההתעלמות של הצוואות לתורת משה, רומזות שהן מכוונות למוסר אוניברסאלי, בדומה לספרים חיצוניים קרובים ומצוטטים בצוואות – חנוך ונח. פועל יוצא לכך, הוא שבין הצוואות לברית החדשה יש מאפיינים דומים ביחסם (או היעדר יחסם) לתורת משה, בעיקר בתחום של המצוות המוסריות בין אדם לחברו. כך גם ייתכן והצוואות הן המקור לעיקרון שתי המצוות הגדולות בנצרות. עיקרון אהבת הרע מודגש בצוואות, תוך הרחבה בדוגמאות ויישום ביחס ליוסף שסלח לאחיו, וכך מבקשות הצוואות ללמד את הקורא - שעליו לסלוח לחטאי אחיו ורעיו. ההצבעה בצוואות שמוטב להקפיד על היחסים שבין אדם לחברו, לפני בין אדם למקום, בכך הן מסיטות את החשיבות

של ההתנהלות המוסרית מכלפי שמייא, לכלפי בשר ודם. ייתכן שבכך הצוואות רומזות, שגם מי ששומר על מצוות בין אדם למקום, עלול לחטוא בחטאים גדולים.

לדידם של הצוואות, הרוחות השונות יכולים לחדור לאיברי גוף האדם, לתכונות נפשו ונשמתו, למחשבותיו ורגשותיו, וכמובן להשפיע מהותית על אופיו והתנהגותו. המגמה היא שאם האדם יצליח לשלוט במוחו על מחשבות טהורות, אזי זהו התגברותו על רוחות הבליעל המשטינות. לדידן של הצוואות, אופן השפעת הרוחות כה רחב ועצום, עד שבהשוואה למגמה המקראית, הצוואות מציגות דרישות גבוהות של תכונות נפש להתמודד ולהיחלץ ממלתעות רוחות המשטמה, עד כי נדמה שההשפעה וההשגחה הישירה של האל נחלשת. עם זאת, ההדגשה לחילוץ ממלתעות רוחות הבליעל, היא באמצעות התקרבות לה', וזאת תוך שילוב תעצומות נפש של הקפדה על דרכי טהרה, תפילה וסיגוף, הן כדרך חיים, והן בשלב תשובה וקבלת העונש (שמפורט לראשונה לגבי בני יעקב).

נוכח ההמלצות הרבות של היגדי מוסר בצוואות, מתבקשת השאלה כמה זמן לדידם של הצוואות, יש להקדיש ללימוד תורה ומוסר. אמנם הצוואות אינן עונות על כך תשובה מפורשת, ומחלקם נדמה שהתמימות הוא אופי חייהם המובנה, כאשר הקדישו את רוב יומם לעבודת כפיים מטישה. אחרים הדגישו את הוראת הלימוד כערך חשוב ומבורך, ובהמשך, מגילות קומראן כיתתיות כבר פירטו הלכות בעניין.

עיקרי הממצאים בנוגע לתכונות/מידות/יצרים:

חטא העריות/מיניות הוא החמור ביותר המפיל מכובדים ממעמדם, ומאידיך יוסף קנה צדקתו בעמידה בניסיון כזה. ראשיתו מתאוות העיניים, והיין מגבירו. חטא הגאווה מתבטא במעשים, דברים או במחשבות, ובכוחו לנקום בהכשלה בחטא זנות (ואולי גם אחרים). אם מצליחים לשלוט במחשבה טהורה, כך רוח הבליעל לא יכולה להסית את האדם, ואילו לנשים יש נטייה גדולה יותר בעניין. יש להמתין שה' ישלח לאדם את אשתו, ולייחד את המיניות להבאת ילדים.

שמעון גד ודן מפרטים את הרקע לחטאם בקנאתם ושנאתם את יוסף, ומסבירים כיצד היצר הרע השתלט על מחשבתם, והסית אותם להורגו. זהו היצר הרע ביותר בבני האדם. דאגה מביאה לכעס (ולכן אין לדאוג), וכעס מביא לשנאה, משתלט ומטעה את מחשבת האדם, מאבד את חוכמתו ומצדיק את צורת מחשבתו החלקית והשגויה.

הדרך להתמודד עם אלו היא אהבת הרע וסליחה, שאלו הדרכים האציליות של האדם. יש להרחיק מהלב את השנאה, לדבר בנעימות, להימנע מביוש הבריות גם בעבור סבל עצמי, ומותר לשקר לשם כך ('שקר לבן'). המחשבה הטהורה והטובה מובילה למעשים טובים, ואילו חטא במחשבה לא מחייב מעשה רע.

13. רשימה ביבליוגרפית

- Eckart Otto, *Kontinuum Und Proprium: Studien Zur Sozial- Und Rechtsgeschichte Des Alten Orients Und Des Alten Testaments*, Harrassowitz 1996 אוטו, רצף
- Eckart Otto, *Theologische Ethik des Alten Testaments*, Berlin 1994 אוטו, אתיקה תיאולוגית
- Hendrik Van Oyen, *Ethik Des Alten Testaments*, Mohn 1967 אוין, אתיקה
- B. Halpern-Amaru, *The Empowerment of Women in the Book of Jubilees*, Leiden 1999 אמרו, נשים ביובלים
- Gary A. Anderson, 'The Status of the Torah Before Sinai: The Retelling of the Bible in the Damascus Covenant and the Book of Jubilees', *DSD* 1 (1994), pp. 1–29 אנדרסון, התורה שלפני סיני
- R. Eppel, *Le Piétisme juif dans les Testaments des Douze Patriarches*, Paris 1930 אפל, תאולוגיה יהודית בצוואות
- שלמי אפרתי, 'הגלות השנייה: גלות, חזרה וגלגולי עריכה בספר הצוואות', מגילות יא-יב (תשע"ד), עמ' 221–256 אפרתי, גלות בצוואות
- אסתר אשל, האמונה בשדים בארץ-ישראל בימי הבית השני, ירושלים, תשנ"ט אשל, האמונה בשדים
- אסתר אשל, 'הנישואים הראויים על פי המגילה החיצונית לבראשית ובמקורות הקרובים לה', בתוך: מגילות, ח-ט (תשע) 29-51 אשל, הנישואים במגילה החיצונית לבראשית
- אסתר אשל, 'קומראן וחקר הספרות החיצונית', בתוך: מנחם קיסטר (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 573–600 אשל, קומראן והספרות
- P. H. Aschmann, *Die paranetischen formen der testamente der zwölf patriarchen und ihr Nachwirken in der fruhchristlichen* אשרמן, מבנה

- Majnung, Eine formgeschichtliche Untersuchung (Diss. Berlin 1955, typescript) האתיקה בצוואות
- ינתן בן-דב, 'השנה בת 364 יום בקומראן ובספרות החיצונית', בתוך: מנחם קיסטר (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים ב, ירושלים (תשס"ט), עמ' 476-435 בן-דב, השנה בקומראן
- מאיר בר-אילן, 'היחס לנשים בכמה ספרים מהספרות החיצונית', בית מקרא 38 ב' (תשנ"ג), עמ' 152-141 בר-אילן, היחס לנשים
- שני צורף (ברין), 'נגלות ונסתרות: התגלות נמשכת בתחומי החכמה והחוק', מגילות ז (תשס"ט), עמ' 190-157 ברין, נגלות ונסתרות
- Petra von Gemünden, 'Emotions and Literary Genres in the "Testaments of the Twelve Patriarchs" and the New Testament: a contribution to form history and historical psychology', *Biblical Interpretation* 24 (2016), pp. 514-535 גמינדן, רגשות בצוואות
- Helen R. Jacobus, 'Magical Healing at Qumran (11Q11) and the Question of the Calendar', in: idem, Anne Katrine de Hemmer Gudme & Philippe Guillaume (eds.), *Studies on Magic and Divination in the Biblical World* (Biblical Intersections 11), Piscataway 2013, pp. 39-50 ג'קובוס, מאגיה ב-11Q11
- משה דוד גרוס, אוצר האגדה: מהמשנה והתוספתא, התלמודים והמדרשים וספרי הזהר, ירושלים 1954 גרוס, אוצר האגדה
- איתמר גרינולד, 'קטעים חדשים מספרות הכרת-פנים וסדרי-שרטוטין', תרביץ מ (תשל"א), עמ' 319-301 גרינולד, קטעים חדשים
- Jonas C. Greenfield, Michael E. Stone & Ester Eshel, *The Aramaic Levi Document: Edition, Translation, Commentary* (SVTP 19), Leiden 2004 גרינפילד ואחרים, כתב לוי הארמי
- Marinus de Jonge, 'Sidelights on the "Testaments of the Twelve Patriarchs" from the Greek Catena on Genesis', in: Esther G. Chazon, Daniel Satran & Ruth Clements (eds.) *Things Revealed: ביונית* דה יונגה, הצוואות בבראשית

Studies in Early Jewish and Christian Literature in Honor of Michael E. Stone (SJSJ 89), Leiden 2004, pp. 303–315

Marinus de Jonge, *Jewish Eschatology, Early Christian Christology, and the Testaments of the Twelve Patriarchs: Collected Essays* (NTSup 63), Leiden 2014, דה יונגה, מחקרים בצוואות

Marinus de Jonge, 'The "Testaments of the Twelve Patriarchs" and the "Two Ways"', in: Charlotte Hempel & S.N.C. Lieu (eds.), *Biblical Traditions in Transmission: Essays in Honour of Michael A. Knibb* (SJSJ 111), Leiden pp. 179–194, דה יונגה, שתי הדרכים

Marinus de Jonge, 'The Two Great Commandments in the Testaments of the Twelve Patriarchs', *Novum Testamentum* 44 (2002), pp. 371–392, דה יונגה, שתי המצוות הגדולות

Andres Hultgård, 'L'eschatologie des Testaments des Douze Patriarches', in: Jean Pouilly (ed.), *La règle de la communauté de Qumrân: son évolution littéraire* (Cahiers de la Revue Biblique 17), Paris 1976, pp. 456–459, הולטגארד, האסכטולוגיה של הצוואות

Harm W. Hollander, "'Hijos de los hombres" e "hijos de Dios" en los "Testamentos de los Doce Patriarcas"', *Filiación* 2 (2007), pp. 125–143, הולנדר, אדם ואלוהים

Harm W. Hollander, 'The Portrayal of Joseph in Hellenistic Jewish and Early Christian Literature', in: Michael E. Stone & Theodore A. Bergren (eds.), *Biblical Figures Outside the Bible*, Harrisburg 1998, pp. 237–263, הולנדר, יוסף ביהדות ובנצרות

Harm W. Hollander, *Joseph as an Ethical Model in the Testaments of the Twelve Patriarchs* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha 6), Leiden 1981, הולנדר, יוסף כמודל אתי

Harm W. Hollander & M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Commentary*, Leiden 1985, הולנדר ודה יונגה, צוואת השבטים

- Harm W. Hollander, 'The Ethical Character of the Patriarch Joseph', in: George W.E. Nickelsburg Jr (ed.), *Studies on the Testament of Joseph* (SBL Septuagint and Cognate Studies 5), Missoula 1975, pp. 47–104, הולנדר, אתיקה מיוסף
- Vered Hillel, *Structure, Source and Composition of the Testaments of the Twelve Patriarchs*, Jerusalem 2008, הלל, מבנה הצוואות
- David Conan Wolfsdorf, *Early Greek Ethics*, Wolfsdorf. 2020, וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה
- משה וינפלד, 'דפוסים אירגוניים ותקנות עונשים במגילת סרך היחד', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב, (1977), עמ' 60-81, וינפלד, עונשים בסרך היחד
- כנה ורמן, ספר היובלים: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשס"ה, ורמן, ספר היובלים
- Thomas Johannes, 'The Paraenesis of the "Testaments of the Twelve Patriarchs: between Torah and Jewish Wisdom', in: James Starr & Troels Engberg-Pedersen (eds.), *Early Christian Paraenesis in Context*, Berlin/New York 2004, pp. 157–190, יוהנס, הטפה בצוואות
- מנחם כהן, פרקים בתולדות תקופת התנאים, ירושלים תשל"ח, כהן, פרקים בתנאים
- Christopher J.H. Wright, *Old Testament Ethics for the people of God*, Leicester: Inter-Varsity, 2004, כריסטופר, אתיקה בברית הישנה
- משה לביא-לבקוביץ, 'שבע מצוות בני נח', מגילות י (תשע"ג), עמ' 114–73, לביא, מצוות בני נח
- Milik, J.T., "Daniel et Susanne à Qumrân?," in Carrez, M., Doré, J. and Grelot, Pierre, ed., *De la Tôrah au Messie: Etudes d'exegese et d'hermeneutique bibliques offertes a Henri Cazelles*, מיליק, שושנה בקומראן

pour ses 25 années d'enseignement à l'Institut catholique de Paris, 1981. Pp. 337–359

ניצן, התשובה בקומראן
בלהה ניצן, 'ה"תשובה" במגילות מדבר יהודה', בתוך הקונגרס העולמי למדעי היהדות 12, א (תשנז) 175-183 מקור הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ירושלים

ניקלסבורג, שושנה או שופטים
G.W.E. Nickelsburg, '4Q551: A Vorlage to Susanna or a Text Related to Judges 19?', JJS, 48 (1997)

סבתו, מצוות בני נח, מצוות בני נח בספרות התנאית, עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים תשע"ד

סגל, בן סירא משה צבי סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ג

סטטמן סטטמן
דניאל סטטמן ואבי שגיא (שוויצר), 'תלותו של המוסר בדת במסורת היהודית', בתוך אבי שגיא ודניאל סטטמן (עורכים), בין דת למוסר, אונ' בר-אילן 1996

תלות המוסר

בדת

סיגל,
Michael Segal, 'The Relationship Between the Legal and Narrative Passages in Jubilees (Reuben and Bilhah/Judah and Tamar)', in: Esther Chazon, Devora Dimant & Ruth Clements, *Rewriting the Bible: Proceedings of the Seventh International Conference of the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature* (STDJ 58), Leiden 2005, pp. 203–228

ביובלים

- מיכאל סיגל, ספר היובלים: שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשס"ח
סיגל, ספר היובלים
- Slingerland, H. Dixon, 'The Nature of "nomos" (law) within the Testaments of the Twelve Patriarchs', *Journal of Biblical Literature: Journal of Biblical Literature* 105,1 (1986), pp.39-48
סלינגרלנד, החוק
- Morton Smith, *Jesus the Magician*, London 1978
סמית', ישו כמכשף
- Mladen Popović, *Reading the Human Body: Physiognomics and Astrology in the Dead Sea Scrolls and Hellenistic-Early Roman Period Judaism*, Leiden 2007
פופוביץ, פיזיוגנומיה בקומראן
- Pouchelle Patrick, 'Discipline, Transmission, and Writing: Notes on Education in the Testaments of the Twelve Patriarchs', in: Jason M. Zurawski & Gabriele Boccaccini (eds.), *Second Temple Jewish Paideia in Context* (BZMW 228), Berlin/Boston 2017, pp. 131–140
פטריק, חינוך
- John J. Pilch and Bruce J. Malina, *Biblical Social Values and their Meaning - A Handbook*, Peabody, MA.: Hendrickson 1993
פילש ומלינה, ערכים חברתיים מקראיים

- ומשמעותם
פלוסר, עליית
ישעיה
פליקס,
החריש
- דוד גוסטב פלוסר, 'הספר החיצוני "עליית ישעיהו" והכת של ים-המלח',
ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יז (תשי"ב), עמ' 28–46
- יהודה פליקס, החריש בספרות חז"ל, תרביץ ל, תשכ"א
- פריי, הצוואה
- Jörg Frey, 'On the Origins of the Genre of the "Literary Testament": Farewell Discourses in the Qumran Library and Their Relevance for the History of the Genre', in: Katell Berthelot & Daniel Stökl Ben Ezra (eds.), *Aramaica Qumranica: Proceedings of the Conference on the Aramaic Texts from Qumran in Aix-en-Provence* (STDJ 94), Leiden 2010, pp. 345–375
- צ'ארלס,
צוואות
השבטים
- Robert Henry Charles, *The Testaments of the Twelve Patriarchs*, London 1908
- קאנט, הדת
בגבולות
התבונה
- עמנואל קאנט, הדת בגבולות התבונה בלבד, תרגום נתן רוטנשטרייך,
ירושלים תשמ"ו
- קוגל, המקרא
- James L. Kugel, *The Bible as It Was*, Cambridge MA 1977
- קוגל, סולם
יעקב
- James L. Kugel, *The Ladder of Jacob: Ancient Interpretations of the Biblical Story of Jacob and his Children*, Princeton 2006
- קוגל,
- James L. Kugel, 'With a Little Help from the Rabbis: The Testaments of the Twelve Patriarchs and Rabbinic Exegetical Traditions', in: Michal Bar-Asher Siegal, Tzvi Novick & Christine Hayes (eds.), *The Faces of Torah: Studies in the texts and contexts of ancient Judaism in honor of Steven Fraade* (Journal

of Ancient Judaism Supplements 22), Göttingen 2017, pp. 139–156

וחז"ל

Robert A. Kugler, *The Testaments of the Twelve Patriarchs* (Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha 10), Sheffield 2001

קוגלר,

צוואות

השבטים

Matthias Konradt, 'Menschen – oder Bruderliebe?: Beobachtungen zum Liebesgebot in den Testamenten der Zwölf Patriarchen', *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 88 (1997), pp. 296–310

קונרט,

בצוואות

H. C. Kee, 'The Ethical Dimensions of the Testaments of the XII Patriarchs as a Clue to Provenance', *NTS* 24 (1978), pp. 259–270

קי, אתיקה

בצוואות

מנחם קיסטר, 'על הרע ועל הטוב: הבסיס התאולוגי של עדת קומראן', בתוך הנ"ל (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 528–497

קיסטר,

תיאולוגיה

בקומראן

מנחם קיסטר, 'ספרות החכמה בקומראן', בתוך: הנ"ל (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 319–299

קיסטר,

החכמה

בקומראן

M. Kister, 'On a New Fragment of the Damascus Covenant', *JQR*, 84 (1993-1994), p. 294

קיסטר,

פרגמנט

מברית

- קליינברג, אביעד קליינברג, שבעת החטאים (רשימה חלקית), ספרי עליית הגג, 2007
שבעת
החטאים
- קראפט, Robert A. Kraft, 'Enoch and Written Authorities in "Testaments of the 12 Patriarchs"', *Exploring the Scripturesque: Jewish Texts and Their Christian Contexts* (SJSJ 137), Leiden 2009, pp. 163–172
סמכות
חנוך בצוואות
- קריב, גדולה, אברהם קריב, גדולה התשובה: תשובה לאורם של חז"ל, בתוך: תשובה ושבים, הכנס השנתי למחשבת היהדות, טו, תשל. ירושלים תש"ם, עמ' 40-23
התשובה
- רוזן-צבי, ישי רוזן-צבי, 'דברה תורה כנגד היצר: דברי ר' ישמעאל ומקורו של יצר הרע' תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 79-41
דברה
תורה
- רוס, למה, יעקב יהושע רוס, 'למה יש חובה לציית למצוותיו של הקב"ה'. בתוך: בתוך אבי שגיא ודניאל סטטמן (עורכים), בין דת למוסר, אונ' בר-אילן 1996
לציית לקב"ה
- שוורץ, דניאל שוורץ, 'קומראן והנצרות הקדומה' מ' קיסטר (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים (כרך שני), ירושלים תשס"ט, עמ' 628-613
קומראן
והנצרות
הקדומה
- שכטר, Jacob J. Schacter, "On the Morality of the Patriarchs: Must Biblical Heroes be Perfect?" in Zvi Grumet, ed., *Jewish Education in Transition: Proceedings of the First International Conference on Jewish Education*, Teaneck, 2007, pp. 1-9
על מוסר
האבות
- תומאס, G.F. Thomas, *Christian Ethics and Moral Philosophy*, New York: Scribners, 1995
אתיקה

14. English Summary

The purpose of this work is to investigate and summarize the ethical issues involved in the sins described in *The Testaments of the Twelve Patriarchs* (hereinafter: '*The Testaments*').

My desire to investigate this book stems from my interest in the Qumran Scrolls, in which some fragments of copies of *The Testaments* were found among the cached scrolls. Alongside this, the field of ancient morality fascinates me, and this is the main theme in *The Testaments*.

The research tools I used were comprised of interpretations and studies of *The Testaments* and of ancient morality generally. I compiled these into topics and chapters, in which I reviewed comparisons with related literatures – the Hebrew Bible, Early Christianity, Talmudic, and some Ancient Greek texts.

Although the Hebrew Bible does not hide the sins of its heroes, neither does it specify the process of their repentance (which entails confession and a commitment not to repeat the sin), in the cases when they do indeed repent. In particular the Bible does not expand on the morals violated by that sin. On the other hand, *The Testaments* lay out a broad moral theory that is not to be found in thematic order in the related literature, except for Ben Sira's book, whose method is different. The chosen heroes of the Hebrew Bible are praiseworthy in spite of their sins, and in early post-biblical literature it was unacceptable to criticize the Patriarchs. Nevertheless, in the text of *The Testaments*, the sons of Jacob criticize themselves in the process of their personal confessions and repentance for their sins, though it is clear that they avoid criticizing their brothers.

The Testaments demonstrates that the concept of a moral life preceded the Torah of Israel given at Mount Sinai. That is, the perspective on the law (Nomos) in *The Testaments* is that of the sons of Jacob, as a book written before the giving of the Torah. Therefore, the sons of Jacob were not supposed to have information about the mitzvot or the official law given at the

time of receiving the Torah. Correspondingly, it is evident that most of the expounding in *The Testaments* is about moral topics or mitzvot that the Torah did not expand on (although it is possible that most of the reasons for the mitzvot found in the Torah of Moses, though they are not explicitly specified, direct a person to such moral values). While many of the Torah commandments are apparently not suitable for the nature of modern life, the morals in *The Testaments* are still relevant and come from the idea of 'Derech Eretz Kadma Le Torah.' These morals come from inner, personal revelations found in the repentance process, or from a level of prophecy, or from the inherited traditions known by the Patriarchs - when the sons of Jacob mention the morals that Enoch son of Jared and his great-grandson Noah also handed down, and this is before the election of the Patriarchs and the people of Israel. This corresponds to the apocrypha of these ancestors, whose books have also been found or referred to among the Dead Sea Scrolls.

It is possible that *The Testaments'* disregard for and pre-dating of the Torah of Moses imply that the text is aimed at universal morality, similar to the apocrypha that are, as already mentioned, cited in *The Testaments* - Enoch and Noah. A consequence of this is that *The Testaments* and the New Testament have similar characteristics in their relationship (or lack thereof) to the Torah of Moses, especially in the area of the moral commandments between man and his fellow man. It is also possible that *The Testaments* are the source of the principle behind the two greatest commandments in Christianity the principle of love of evil is emphasized in *The Testaments*, as it expands on Joseph forgiving his brother, and thus *The Testaments* seeks to teach the reader that he must forgive the sins of his brothers and sisters. The inner message in *The Testaments* is that it is better for a person to be assiduous about the relationship with his fellow, rather than with G-d, thereby de-emphasizing the importance of man's moral conduct toward The Almighty and focusing it rather toward flesh and blood. It is possible that *The Testaments* implies that even those who observe the mitzvot that are between man and G-d may commit major sins.

The morals in *The Testaments* are close to the morals in the Hebrew Bible, and in particular the Book of Proverbs, while the descriptions of the stories in *The Testaments* are closer to the Book of Jubilees. However, moral sayings are inherently very imaginative, and the style of *The Testaments* has unique

elements, especially in the frequency and nature of its mentioning of angels and spirits, which creatures have a strong impact on man. At the height of the tools and advice that *The Testaments* brings for the overcoming of challenges is the acceptance of God's good spirit.

In view of the many recommendations for moral conduct in the text, the question arises as to how much time should be devoted to the study of Torah and morals, according to *The Testaments*. Although *The Testaments* do not explicitly state how much time the patriarchs devoted to study, it seems that some of them were innately blameless, devoting most of their days to tedious manual labor. Others of the Patriarchs emphasized the teaching of wisdom as an important and blessed value, and later, the sectarian Qumran Scrolls already detailed laws with set times for study.

According to *The Testaments*, there are various spirits that can enter the organs of the human body, the features of his mind and soul, and his thoughts and feelings, and of course have a substantial effect on his character and behavior. If a person manages to keep their thoughts pure, this signifies that he has overcome the evil spirits. According to *The Testaments*, the manner of influence of these spirits is broad and vast. Compared to the Bible's treatment of this topic, *The Testaments* presents high demands on a person's mental fortitude to face and escape from the jaws of the demon Bial, to the point that it seems that the direct influence and intervention of God is secondary. However, the intent is that deliverance from the jaws of the devil's spirits is achieved through drawing closer to God, combined with the strength of strict adherence to ways of purity, prayer and contentment, both as a constant way of life, and during the stage of repentance and acceptance of punishment (which is detailed for the first time in the story of Jacob's sons).

Below are the main findings regarding moral behavior:

The sins of incest and sexual immorality are the most serious, which can topple great men, or, to the contrary make them great if they can resist these sins, as Joseph did. It begins with the lust of the eyes, and wine magnifies it. The sin of pride manifests itself in actions, words or thoughts, and if a proud spirit leads one to castigate his fellow, that same spirit comes back to punish him by causing him to sin in sexual immorality (and perhaps in other sins as

well). If a person succeeds in controlling an impure thought, then the demonic spirit cannot incite a him, while women are more easily influenced by sexual immorality. A man must wait for God to send him a wife, and reserve sexuality for the bearing of children.

Shimon Gad and Dan detail the background to their sin in their jealousy and hatred of Joseph, and explain how the evil instinct took over their thinking, inciting them to kill him. This is the worst instinct in humans. Worry leads to anger (therefore one should not worry), and anger leads to hatred, takes over and misleads a person's thinking, causes him to lose his wisdom and allows him to rationalize his limited and mistaken way of thinking.

The way to deal with these evil spirits is to love one's fellow and forgive the friend's mistakes and sins; These are the noble ways of man. Hate must be kept away from the heart, one should speak pleasantly, avoid shaming people even if they caused you to suffer, and it is permissible to tell a lie for this purpose ('a white lie'). Pure and good thoughts leads to good deeds, while a sin in thought does not need to be acted upon.

https://docs.google.com/document/d/1ksC99xugcSdMYF_ZnyQ51AcWlaTxwhv6/edit?usp=drive_link&oid=102099893250266577247&rtpof=true&sd=true

<https://www.deadseascrolls.co.il/articles/136-ethics>

בקרוב בע"ה אסכם זאת לסרטון

